

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

PHILOLOGY
Series

№ 4(108)/2022

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)
Индексі 74623
Индекс 74623

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

№ 4(108)/2022

Қазан–қараша–желтоқсан
30 желтоқсан 2022 ж.
Октябрь–ноябрь–декабрь
30 декабря 2022 г.
October–November–December
December, 30th, 2022

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2022
Караганда, 2022
Karaganda, 2022

Бас редакторы
филол. ғыл. д-ры **Ж.Ж. Жарылғапов**

Жауапты хатшы
PhD д-ры, ассист-проф. **Б.Р. Хасенов**

Редакция алқасы

Ш.М. Мәжітаева,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
В.Т. Абишева,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
У.М. Бахтикреева,	филол. ғыл. д-ры, РХДУ ШТИ, Мәскеу (Ресей);
С.А. Матяш,	филол. ғыл. д-ры, Орынбор мемлекеттік университеті (Ресей);
М. Джусупов,	филол. ғыл. д-ры, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, Ташкент (Өзбекстан);
Н.И. Букетова,	филол. ғыл. д-ры, «Лингва» Орталық Қазақстан академиясы, Қарағанды (Қазақстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	филол. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
К.А. Төлеубаева,	филол. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
И.С. Насипов,	филол. ғыл. д-ры, М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа (Ресей);
З.К. Темиргазина,	филол. ғыл. д-ры, ППУ, Павлодар (Қазақстан);
А. Бочковска,	ғылым докторы, Николай Коперник университеті, Торунь (Польша);
Д.Д. Шайбакова,	филол. ғыл. д-ры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы (Қазақстан);

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28
Тел.: +7 701 619 36 56, (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.
E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: philology-vestnik.ksu.kz

Атқарушы редактор
PhD д-ры **Г.Б. Саржанова**

Редакторлары
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерде беттеген
М.С. Бабатаева

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы.
ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ16VPY00027386 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 29.12.2022 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 17,25 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 141

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.
100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2022

Главный редактор
д-р филол. наук **Ж.Ж. Жарылгапов**

Ответственный секретарь
д-р PhD, ассоц. проф. **Б.Р. Хасенов**

Редакционная коллегия

Ш.М. Мажитаева,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.Т. Абишева,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
У.М. Бахтикиреева,	д-р филол. наук, ИИЯ РУДН, Москва (Россия);
С.А. Матяш,	д-р филол. наук, Оренбургский государственный университет (Россия);
М. Джусупов,	д-р филол. наук, Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент (Узбекистан);
Н.И. Букетова,	д-р филол. наук, ЦКА «Лингва», Караганда (Казахстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	д-р филол. наук, Казахский национальный университет, им. аль Фараби, Алматы (Казахстан);
К.А. Толеубаева,	канд. филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
И.С. Насипов,	д-р филол. наук, Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Уфа (Россия);
З.К. Темиргазина,	д-р филол. наук, Павлодарский педагогический университет, Павлодар (Казахстан);
А. Бочковска,	хабилитированный доктор, Университет Николая Коперника, Торунь (Польша);
Д.Д. Шайбакова,	д-р филол. наук, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы (Казахстан)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28
Тел.: +7 701 619 36 56 (внутр. 1026); факс: (7212) 35-63-98.
E-mail: vestnikku@gmail.com; Сайт: philology-vestnik.ksu.kz

Исполнительный редактор
д-р PhD **Г.Б. Саржанова**

Редакторы
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерная верстка
М.С. Бабатаева

Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология».
ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.
Свидетельство о постановке на переучет № KZ16VPY00027386 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 29.12.2022 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 17,25 п.л. Тираж 200 экз.
Цена договорная. Заказ № 141.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова».
100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Chief Editor

Dr. of philol. sciences **Zh.Zh. Zharylgapov**

Responsible secretary

PhD, Assistant Professor **B.R. Hasenov**

Editorial board

Sh.M. Mazhitaeva,	Dr. of philol. sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.T. Abisheva,	Dr. of philol. sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
U.M. Bahtikireeva,	Dr. of philol. Sciences, Peoples' Friendship University of Russia, Moscow (Russia);
S.A. Matyash,	Dr. of philol. sciences, Orenburg State University (Russia);
M. Dzhusupov,	Dr. of philol. sciences, Uzbek State University of world languages, Tashkent (Uzbekistan);
N.I. Buketova,	Dr. of philol. sciences, Central Committee «Lingua», Karaganda (Kazakhstan);
N.Zh. Shaimerdenova,	Dr. of philol. sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
K.A. Toleubaeva,	PhD. Philol., Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
I.S. Nasipov,	Dr. of philol. sciences, M. Akmulli Bashkir State Pedagogical University, Ufa (Russia);
Z.K. Temirgazina,	Dr. of philol. sciences, Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar (Kazakhstan);
A. Baczowska,	Habilitation doctor, Nicolaus Copernicus University, Torun (Poland);
D.D. Shaibakova,	Dr. of philol. sciences, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: +7 701 619 36 56, (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Web-site: philology-vestnik.ksu.kz

Executive Editor

PhD **G.B. Sarzhanova**

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, I.N. Murtazina

Computer layout

M.S. Babatayeva

Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series.

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Proprietary: NLC «Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov».

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscution certificate No. KZ16VPY00027386 dated 30.09.2020.

Signed in print 29.12.2022. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 17,25 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 141.

Printed in the Publishing house of NLC «Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov».

28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov, 2022

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENT

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

<i>Шайбакова Д.Д.</i> Генерализация научных идей в лингвистике	6
<i>Shigabiyeva A.I.</i> «Categorization and representation in the language of the lexico-semantic field of the concept of «space».....	17
<i>Filimonova A.P., Rapisheva Z.D., Kozlovskaya N.V.</i> Book concept in dystopia: to the question of genre determination	24
<i>Zhunusova M.K., Ordabaeva Z.Z., Alpysbaeva A.K., Ospanova G.E.</i> Semantic-stylistic features of the initial and final sentences of the text (on the example of the genre of the story)	33
<i>Кенжеғалиев С.А., Айтжан Д.К., Жанұзахова Қ.Қ.</i> Бейвербалды амалдардың коммуникациядағы маңызы	45
<i>Джатову Н., Калиев Б.А., Рамазанова Ж.С.</i> Общая характеристика имени существительного в языке телугу	53
<i>Alshynbayeva M.A., Omasheva Zh.M., Mazhitayeva Sh.M.</i> Symbolism of the number «seven» in English and Kazakh languages.....	63
<i>Шахнұтова З.Х., Нуртазина М.Б.</i> Репрезентация дискурсопорождающих концептов в автохтонном художественном тексте.	69
<i>Асанбаева Е.Б.</i> Тілдік пәндерді оқытуда кино дискурсын қолданудың артықшылықтары.....	78
<i>Telgozhayeva K.S., Alkaya Y.</i> Expressiveness and emotivation of Kazakh scientific text	85
<i>Алишынбекова М.С., Жуманбекова Н.З.</i> Қазақ, орыс, ағылшын, қытай тілдеріндегі фразеологиялық бірліктерді салыстырмалы талдау	92
<i>Кенжалин Қ.К., Ермекбаева М.А.</i> Қазақ және түрік мақал-мәтелдерінің лексика-семантикалық сипаты	99

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

<i>Söylemez O., Faruk Atesh Ö.</i> The image of mangurt in the story ‘Grey Fierce’ (Kokserek) by M. Auezov	106
<i>Личман Е.Ю.</i> Темы и образы православия в поэзии и живописи современных сибирских авторов	112

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН CURRENT ISSUES OF METHODOLOGY OF TEACHING PHILOLOGICAL DISCIPLINES

<i>Смаилова А.Ш., Рахимбаева Б.О.</i> Ойын қазақ тілін оқытудың тиімді әдісі ретінде	122
<i>Мұқашева М.Қ., Оразбаева Ф.Ш., Картаева А.М.</i> М.О. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы бойынша жазылым дағдыларын дамыту жолдары (Қ. Бітібаеваның технологиясы негізінде)	128
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS23	134

2022 жылғы «Қарағанды университетінің хабаршысында» жарияланған мақалалардың көрсеткіші. «Филология» сериясы — Указатель статей, опубликованных в журнале «Вестник Карагандинского университета. Серия Филология» в 2022 году — Index of articles published in «Bulletin of the Karaganda University. Philology Series» in 2022	136
---	-----

Д.Д. Шайбакова*

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
(E-mail: damina1shaibakova@gmail.com)

Генерализация научных идей в лингвистике

В статье проанализирован принцип генерализации научных идей, отличных от предшествующих учений, выдвигающих принципиально новый подход к рассмотрению привычных явлений. Аккумуляция научных знаний неизбежно приводит к необходимости их обобщения, к категоризации объектов. Признается, что генерализация — общенаучное понятие, способ познания. Приведены разные определения данного логического приема применительно к разным наукам и сформулировано определение, приемлемое для характеристики действия этого приема в лингвистике. В лингвистике генерализующие теории создавались во все времена. Здесь приведены теории, появившиеся в XX веке и представляющие генерализацию на уровне формы и содержания: генеративная грамматика Н. Хомского, лингвистическая теория «смысл–текст» (ТСТ) И.А. Мельчука, А.К. Жолковского, теория естественного семантического метаязыка (ЕСМ) А. Вежбицкой, теория NLU — Natural Language Understanding и др. Это значимые, смыслопорождающие, веховые генерализации, обеспечившие поворот в лингвистической науке, наиболее показательные, получившие признание теории. Примерами генерализации являются также некоторые словари: грамматический словарь А.А. Зализняка, синтаксический словарь Г.А. Золотовой, толково-комбинаторный словарь Мельчука–Жолковского. Наконец, генерализации могут быть на уровне представления всех языков. Так, выдвижение идей плюрицентризма упорядочило описание импортированных языков, которые развивают свои варианты на иной территории. В статье определены фундаментальные идеи, на которых базируется генерализация. Проанализированный материал дает основание для выводов о том, что генерализацией создается модель, служащая основой для новых построений.

Ключевые слова: генерализация, обобщение, категоризация, форма, семантика, трансформация, семантический примитив, кластер.

Введение

В ситуации разрастающегося научного знания, увеличения числа объектов исследования особую актуальность приобретает способность науки к максимальному абстрагированию. Наше мышление так устроено, что получаемую информацию оно подвергает обобщению, категоризации, опираясь на уже сформированную базу знаний. Без этого невозможно упорядочение сведений о мире и осмысление реалий. В известные категории посредством сравнения, родо-видовой, уровневой соотнесенности вводятся новые компоненты. В основе этого процесса — обобщение как естественный логический акт. Для нового времени эта логическая операция становится необходимой и производится целесообразно, конструктивно, чтобы предельно полно, но лаконично дать информацию. Исследователи ищут новые максимально емкие формы их представления. При этом обобщение базируется на уже известном. Одним из понятий, отражающих и конкретизирующих данные процессы, является понятие генерализации. Оно стало общенаучным. Термин «генерализация» точно отражает существенные тенден-

* Автор-корреспондент. E-mail: damina1shaibakova@gmail.com

ции в этом процессе. Анализ удачного опыта генерализации не утрачивает своей актуальности и способствует совершенствованию методологии и методики лингвистических исследований.

Цель данной статьи — представить новый подход к оценке научных идей, с точки зрения их генерализации. Это смыслоформирующие, веховые, поворотные лингвистические идеи, которые предельно обобщенно, систематизированно экспонируют научное знание. Задачами нашего анализа предстают выявление признаков генерализации и оценка значимости влияния «антенных» идей для науки. Подобные исследования необходимы для прояснения того, как осуществляется прогресс в науке. Статья дает представление как о ретроспективе, так и перспективе утверждения смыслоформирующих научных идей. Новизна предлагаемого нами подхода заключается в том, что анализируется предельная степень обобщения, возведение в категории прежде не рассматриваемого таким образом материала. Рассмотрение теорий в аспекте генерализации научных идей вносит вклад в упорядочение оценки их значимости и порождающей способности.

Мы рассматриваем не отрасли языкознания, а именно идеи, оказавшие антенное действие на лингвистическую науку. Проблема генерализации активно разрабатывалась в 80-е годы XX века в информатике, компьютерных проектах. Одним из пониманий этого феномена является также формализация, которая в науке, начиная с 60-х годов XX века, приобретает особую актуальность. В наше время научный ареал этого термина значительно расширился, но значение, сохраняя центральные семы, подвержено конкретизации в рамках каждой конкретной научной дисциплины.

В целях отбора релевантных признаков нами сделана выборка из определений в разных отраслях знаний. На основе этого произведена квалификация данного научного понятия применительно к лингвистическому анализу текстового материала. В результате анализа определений констатируем, что генерализация (от лат. *Generalis* — общий, главный) — это прием обобщения, который представляет:

- способ познания;
- переход от частного к общему;
- переход от менее общего к более общему;
- выведение из единичного общего;
- обращение к массиву элементов;
- формализацию объектов;
- распространение по всему организму (объекту) (медицина);
- процесс отбора и обобщения содержания (в картографии);
- мысленное выделение каких-либо свойств, принадлежащих некоторому классу предметов, и формулирование такого вывода, который распространяется на каждый отдельный предмет этого класса (социология);
- компонент моделирования (психология);
- расширение объема понятия;
- случай, когда отдельный факт начинает представлять целую категорию, членом которой является;
- перенос качеств, присущих отдельным лицам, на целую социальную группу;
- замена единицы иностранного языка, имеющей более узкое значение, единицей языка перевода с более широким значением [1].
- прием в процессе обучения [2]: обучение переходит от конкретного к общему.

Данное понятие хорошо разработано в переводоведении. Сущность этого приема заключается в переводческом преобразовании, при котором слово с узким значением заменяется словом с более широким значением; видовое понятие исходного текста заменяется на родовое в переводном, частное заменяется общим. В.Н. Комиссаров называет данный прием среди прочих способов трансформации при переводе [3]. Переводчик, чтобы получить точный и идиоматичный перевод, дает более широкую интерпретацию единицы, то есть генерализует ее.

Приведенный краткий обзор определений показывает универсальный характер генерализации. В целом, такое разнообразие определений проявляет логическую процедуру обобщения, которая может реализоваться указанными способами.

В статье рассматривается генерализация в системе языка и генерирующие лингвистические теории.

Методы и материалы

Как рождаются гениальные научные идеи? Говорят о различии склада мысли европейских, американских, азиатских ученых. Наша филологическая наука, в основном, западоцентрична. В преподавании лингвистики в постсоветском ареале часто вообще нет идей восточных лингвистов — японских, китайских, корейских, других. Мы приводим учения западных исследователей.

В лингвистике генерализующие теории появлялись во все времена. В этом потоке трудно вычлени наиболее значимые. Генерализации представляли как универсальные явления, так и внутрикатегориальные. Нами предпринята попытка анализа обобщения и категоризации в получивших широкую известность теориях: генеративная грамматика Н. Хомского, лингвистическая теория «смысл–текст» (ТСТ) И.А. Мельчука, А.К. Жолковского, теория естественного семантического метаязыка (ЕСМ) А. Вежбицкой, теория NLU — Natural Language Understanding. Все эти теории представляют попытки генерализации в семантике. Отбор теорий не может быть полным по понятным причинам.

Мы рассматриваем генерализацию в системе языка, в целом, а также в научных лингвистических теориях. Такое сопоставление целесообразно потому, что само устройство языка направляет научную генерализацию. Генерализация в системе языка — это тоже исследовательское решение. Идущий из ранних грамматик прием сведения частных знаний к максимальному обобщению создает непрерывный процесс категоризации на базе уже имеющихся идей. Такое упорядочение описывается не только в теории, учебной литературе, но и в грамматических словарях. При этом отмечаем, что формализация описания семантики — задача более трудная.

Генерализация в системе языка. Генерализация изначально заложена в системе языка, на каждом ее уровне. На уровне системы она может быть формальной и семантической. Показательным приемом представления формальной генерализации был аллоэмический, описанный структуралистами, где каждая эмическая единица (фонема, морфема, лексема) является совокупностью вариантов. Инвариант — это всегда генерализация, часто естественная. Аллоэмический принцип организует все уровни языковой системы. Наивысшая степень абстракции характеризует грамматику. Все грамматические факторы являют генерализацию, генерализовано любое грамматическое отношение.

В целом, на уровне системы языка генерализация рассматривается в корреляции грамматике как способу предельной формализации: соответствие лексики, семантики грамматике, изоморфизм ряда фонологических и грамматических черт, представление этой информации в грамматических категориях и грамматических значениях. На грамматическом (морфологическом) уровне рассматриваются те особенности генерализации, которые обусловлены частеречной принадлежностью слов, влиянием грамматических категорий. Языковые маркеры генерализации отмечаются в семантике слов разных частей речи. Например:

- частицы: *так и не; уже;*
- существительные со значением квалификации, оценки: *совершенство, проблема, тенденция;*
- прилагательные с генерирующей семантикой, обычно это признаковая семантика квалификации: *неадекватная, недопустимая, востребован, не востребован* — дано подведение итога;
- глагольная генерализация, связанная с измерительной семантикой: *стать, принять, привести, вести к ..., расценивать как..., приносить результат, превратиться, , перестать, упасть, перешли, освоили, получили, превалировать* и т.п.;
- глаголы со значением перехода признака: *становиться, стать, превращаться — превратиться, являть (представлять);*
- глаголы думанья, глаголы со значением ментальной операции (ментальный предикат) в ТКС (толково-комбинаторный словарь): *считать, решить* [4; 91];
- глаголы информационного действия: *объявлять, сообщать, провозглашать, декларировать; свидетельствовать, утверждать, подтверждать, заверять, уверять отмечать, подчеркивать;*
- глаголы каузирования: ситуация начинает иметь место — *приводить, вызывать, подготовить;*
- глаголы со значением ликвидировать — ситуация перестает иметь место [4; 91];
- глаголы семантической группы «Реализация истины» Real 1) в плане идей; 2) в плане действительности — подтверждение: *подтверждать* и многие др.

В синтаксисе есть модели предложений, структура которых представляет генерирующую семантику квалификации:

- общее значение предложений с препозицией существительного в именительном падеже и постпозицией инфинитива типа N1–Inf: *Декоммунизация — это переименовывать улицы, убрать*

памятники героям советской эпохи — это «отношение между предметно представленным состоянием и его признаком» [5].

Ряд моделей предложений, выражающих квалификацию, обобщающие квантитативы:

- N1–N1: *Полноценная космическая программа — прерогатива сверхдержав.*
- INF–INF: *Быть казахстанским врачом — значит сильно любить людей.*
- N–ADJ: *Процесс гораздо более запутанный и мучительный.*
- INF–N1: *Поступать подобным образом — это убийство.*
- синтаксически связанные конструкции: *являться, становиться, должны стать.*

Рассмотрение генерализации в грамматике предполагает признание за определенными единицами фиксированного типового значения, объясняемого частеречной принадлежностью, предполагающей соответствующие способы, закономерности категоризации, как, например, сведение к склонению, спряжению, их типам и т.п. Генерализация частных значений приводит к разветвленности классификации, например, частица *-ся* образует типы, конструируемые значениями возвратности, пассивности, взаимности.

В лексике языка отложился определенный набор слов, изначально выражающий обобщение:

- слова со значением обобщения, они сами содержат генерализацию: *решение, позиция, тенденция, итог, результат* и т.п., подведение итога: *значит*;
- лексические единицы со значением регулярности/нерегулярности: *сделано; достигнуто*;
- лексические единицы, которые указывают на повторность совершения действия: *по-прежнему, снова*;
- отрицание *НЕ* — всегда генерализация;
- сверхобобщение — универсальные количественные слова: *никто, никогда*;
- другое.

На фонетическом уровне это может быть интонация как средство выражения оценки, отношения, эмоционального восприятия. Например, интонация одобрения/неодобрения.

Здесь приведены лишь некоторые примеры, далеко не полный перечень категорий генерализации. Задача в том, чтобы показать закономерности генерализации в системе языка, подчиняющиеся законам логики. Структурализм представил большие возможности формализованного, а значит, генерализованного описания всех подсистем языка, отношений, существующих между единицами языка. Он создал почву для новых форм и способов генерализации как приема научного описания. Так, принципы генерализации реализуются, помимо учебной литературы, научного описания, в грамматических словарях. Примером служат Грамматический словарь А.А. Зализняка, Синтаксический словарь Г.А. Золотовой, Толково-комбинаторный словарь Мельчука-Жолковского. Намеренная, конструируемая генерализация на основе словаря А.А. Зализняка имела результатом то, что приведены в порядок категории русских словоформ. В уникальном словаре показаны все модели словоизменения. Словарь дал первую формальную модель русского словоизменения.

Сформировавшейся лингвистической теории генерализации нет, однако понятие стало частотным в лингвистических исследованиях, в том числе и производимых с целью выявления смыслов, а не только анализ обобщения в плане выражения. Для построения теории опорой служат фундаментальные идеи обобщения смыслов, уже утвердившиеся в лингвистической науке. Результатом генерализации становятся новые антенные теории, порой их можно отнести к доминирующим, то есть к тем, которые «на слуху» у ученых в данное время, которые часто упоминаются и оказывают позитивное влияние на ход развития данной научной дисциплины [6].

Результаты и их обсуждение

Мы рассматриваем не отрасли языкознания, а именно идеи, оказавшие антенное действие на лингвистическую науку. Стремительное развитие знаний и распространение информации в новую эпоху подвигает исследователей к поиску новых максимально емких форм сжатия информации. Значимые, смыслопорождающие, веховые генерализации, наиболее показательные, получившие признание теории обеспечивают поворот в лингвистической науке. В предлагаемых для рассмотрения теориях обобщение семантики, содержания направлено на достижение максимально точных результатов в квантовании смысла, формальном представлении абстрактных понятий.

Фундаментальные идеи, на которых базируется теория генерализации

Теории	Содержание
Генеративная грамматика, Ноам Хомский	Выражение глубинных смыслов обобщения посредством поверхностных структур. Базовая идея генеративной грамматики — некоторые типы значений ассоциируются с определенными типами формы
Лингвистическая теория «смысл–текст» (ТСТ), Мельчук, Жолковский	Модель преобразований «смысл–текст» и обратно; предельное обобщение смыслов, формализация метаязыка
Теория NLU — Natural Language Understanding	Преобразование текстов (предложений или вопросов) на естественном языке для представления их формального значения в компьютерных программах
Теория естественного семантического метаязыка (ЕСМ) А. Вежбицкой	Ядро, общее для всех естественных языков, полученное путем эмпирических межъязыковых сопоставительных исследований

Обращение к данным идеям выкристаллизовывает суть генерализации. Большая часть этих идей направлена на формализацию описания, хотя по своей внутренней форме генерализация связана с содержанием. Все это западоориентированные теории. Мы говорим о большей филологичности европейского языкознания и о большей рационалистичности (до недавнего времени) американского. Переходом от рационалистского структурного американского языкознания можно считать учение Ноама Хомского, который утверждал, что его теория является антитезой американскому структурализму. Среди получивших широкую известность образцов генерализации генеративная грамматика (ГГ) Ноама Хомского занимает особое место. Термин введен в научный оборот в конце 1950-х годов. Ранее Хомский использовал термин «трансформационная грамматика». ГГ утверждает выражение глубинных смыслов обобщения посредством поверхностных структур, представленных различающимися по форме конструкциями с общей пропозицией. Сами глубинные смыслы (обобщенное содержание) есть генерализация. Базовая идея генеративной грамматики — некоторые типы значений ассоциируются с определенными типами формы. Эта теория объединяет грамматическую абстракцию и семантику. Она представлена в известной книге «Синтаксические структуры» (1957).

Н. Хомский создал универсальную грамматику: «Конечным результатом этих исследований должна явиться теория лингвистической структуры, в которой описательные механизмы конкретных грамматик представлялись бы и изучались абстрактно, без обращения к конкретным языкам» [7]. Учение Н. Хомского называют революционным. Хомскианская революция заключалась в том, что (уже в первой монографии) язык представлен как механизм порождения множества предложений — поверхностных структур, реализующих глубинные структуры. А в книге *Aspects of the Theory of Syntax*, (1965, рус. пер. 1972. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. — М., 1972) вводятся правила семантической интерпретации глубинных структур.

В порождающей (генеративной) грамматике формулируется система правил, с помощью которых можно определить, какое соединение слов оформляет грамматически правильное предложение. Приведем примеры из работы Н. Хомского «Синтаксические структуры» [7].

Если имеются 2 предложения — $Z+X+W$ и... $Z+Y+W$, причем X и Y — составляющие этих предложений, то можем создать новые предложения:

- Эта сцена — фильма — происходила в Чикаго.
- Эта сцена — пьесы — происходила в Чикаго.
- Эта сцена — фильма и пьесы — происходила в Чикаго.

Если же X и Y не являются составляющими, то не можем составить предложений. Например:

- Этот — пароход спускался по — реке.
- Этот — буксир подымался по — реке.

Невозможно: Этот — пароход спускался *по* и буксир подымался *по* — реке.
<https://sci.house/obschaya-lingvistika-scibook/homskiy-sintaksicheskie-strukturyi-106965.html>

Другой пример: *Colorless green ideas sleep furiously* — Бесцветные зеленые идеи яростно спят. Грамматически правильные предложения оказываются семантически невозможными. Главная мысль, которую проводит ученый, состоит в том, что возможности синтаксической организации весьма широки, их трудно свести к схеме. Но в основе — глубинные структуры.

Учение Хомского многоидейно. Введение семантического компонента как ядерного в организации предложения придает высокий статус семантике. Формализация в области семантики активизировала исследования в области семантического, коммуникативного синтаксиса. Признано, что «семантическая компетенция — это в большой степени способность производить и понимать то, что философы и лингвисты называют речевыми актами» [8]. До этого Н. Хомский использовал термин «языковая компетенция».

Следующая теория, которую мы приводим для иллюстрации генерализации научных идей, — теория естественного семантического метаязыка — ECM (Natural Semantic Language — NSM) А. Вежбицкой, которая утверждает возможность установления общего для всех языков набора семантических примитивов, которые нельзя определить с помощью других слов, например, *я, вид, большой, маленький*. Термин «семантические примитивы» (*semantic primitives, semantic primes*) используется исследователями естественного семантического метаязыка (Natural Semantic Metalanguage) для описания слов (их около ста), необходимых для толкования всех других слов [9; 339–341]. А. Вежбицкая читает: «Изучать язык, не обращаясь к значению, — это все равно, что изучать дорожные знаки с точки зрения их физических свойств (сколько они весят, какой краской окрашены и т.д.), или изучать структуру глаза, игнорируя его способность видеть» [цит. по: 10].

Семантические примитивы — это элементарные смыслы, они универсальны для всех языков и неразложимы. Они используются для описания других слов. Более объемные структуры — это семантические молекулы, это минимальные семантические частицы. Например: голова, руки, мужчины, женщины, дети, мать, вода и т.п. В отличие от других семантических подходов, здесь продемонстрировано обобщение на элементарном уровне.

Семантические примитивы разделяют на следующие категории: *Substantives, Relational Substantives, Determiners, Quantifiers, Evaluators, Descriptors, Mental/ Experimental Predicates, Speech, Actions And Events, Existence And Possession, Life And Death, Time, Space, Logical Concepts, Intensifier, Similarity*.

Ниже приведена таблица семантических примитивов русского языка.

Семантические примитивы

В таблице приведены 65 семантических примитивов-универсалий — элементарных смыслов, которые используются как ЕСМ для описания культурных норм, концептов, фреймов [10].

Семантические примитивы применяются как общий код для описания культурных скриптов. Так, в рамках такого подхода выполнена теория культурных скриптов А. Вежбицкой, К. Годдарда. Термин «культурные скрипты» относится к технике разъяснения культурно-специфических норм, ценностей, практик в терминах, которые прозрачны, ясны, точны и доступны как носителям культуры, так и тем, кто не является таковыми. Это предпринято для того, чтобы избежать терминологического этноцентризма. Культурные скрипты относятся к разным аспектам мышления, говорения, поведения. Они ассоциируются с ключевыми словами культуры. Для их представления применяется универсальный синтаксис:

- кто-то чувствует что-то (хорошее/плохое) (в части тела);
- кто-то чувствует так;
- кто-то чувствует что-то хорошее/плохое к кому-то другому.

Например, американские культурные скрипты [10, 11]:

американский «код улыбки»:

многие люди думают так:

когда я говорю что-то другим людям, хорошо, если эти люди думают, что я чувствую что-то хорошее (С. 242);

«жизнерадостные» речевые практики:

многие люди думают так:

хорошо часто говорить что-то такое: «я чувствую что-то очень хорошее» (С. 247);

многие люди думают так:

хорошо часто думать, что произойдет что-то хорошее;

хорошо часто чувствовать что-то хорошее, поэтому хорошо, если другие люди могут это видеть (С. 251);

многие думают так:

когда я делаю что-то, я хочу знать: «я делаю это, потому что я хочу это делать, не из-за чего-то еще».

Приведем также примеры К. Годдарда на английском языке:

high level Anglocultural script connected with 'personal autonomy'

people think like this: when a person does something, it is good if this person can think like this: "I am doing this because I want to do it.

A. A high level Russian cultural script connected with 'expressiveness'

people think like this: It is good if a person wants other people to know what this person thinks. It is good if a person wants other people to know what this person feels [12; 69].

Это максимальная степень обобщения особенностей поведения, менталитета [13].

Итак, А. Вежбицкой и ее единомышленниками впервые представлена семантическая минимизация — обнаружение элементарных смыслов.

Примером семантической генерализации является также теория лингвистических моделей типа СМЫСЛ–ТЕКСТ И.А. Мельчука, в которой сформулировано важное правило связи содержательной и формальной сторон текста: «Естественный язык есть система, устанавливающая соответствия между любым заданным смыслом и всеми выражающими их текстами» [14; 4]. Название теории объясняется тем, что представляется описание того, как строится текст на основе заданного смысла: происходит переход от одного уровня представления к другому: от фонологического к поверхностно-морфологическому, поверхностно-синтаксическому, от глубинно-морфологического к глубинно-синтаксическому.

На основе теории построен Толково-комбинаторный словарь русского языка Мельчука-Жолковского. И.А. Мельчук определил этот словарь как словарь синтеза, в отличие от толковых словарей анализа. Информация о лексеме сообщается «в явной форме и только с помощью установленных средств». Выделяются две зоны словарной статьи — семантическая (функции) и комбинаторная (сочетаемость). Семантическая часть представляет генерирование — лексические функции. Было выделено несколько десятков лексических функций, подлежащих описанию в Толково-комбинаторном словаре (ТКС). Например: общая семантика «делать» представлена символом *Oper* — «делать», семантика «очень большой» — символом *Magn*. Приводится пример: *Magn* (мчаться) = «сломая голову». В выражениях *круглый дурак* и *проливной дождь* прилагательное имеет одно и то же значение, выражая одну и ту же «лексическую функцию» *Magn* [14; 107]. По признанию самого автора И.А. Мельчука, ТКС — это самый формализованный словарь. Его отличительная черта — движение от

смысла к форме. Авторы также используют термин «семантические примитивы» для минимальной единицы смысла.

Приведем некоторые примеры. Для лексемы ОШИБКА выделяются лексические функции: *Oper* (действие) — «сделать, допустить»; *Inser* (начинаться) — «вкрасться»; *Liqu* (ликвидировать) — «исправить, устранить»; *Magn* (очень большой) — грубая [14; 10]. Функции представляют семантические компоненты, символы передают сочетаемость: *допустить ошибку, вкралась ошибка, исправить ошибку, грубая ошибка*. Кванты смысла передаются символами, а их сочетание отражает сочетаемость, сложившуюся в языке.

Формализованное описание семантики нашло применение в системе автоматической обработки текста. Теория NLU — Natural Language Understanding — рассматривает преобразование текстов (предложений или вопросов) на естественном языке для представления их формального значения в компьютерных программах. Ещё в 1983 году американский ученый Michael Lebovitz рассматривает генерализацию как часть системы для понимания языка [15; 1].

Структурированная и лаконичная формализация произведена в корпусной лингвистике, что позволяет выстраивать корпус по отношению к любому речевому материалу. Здесь определены международные стандарты. В корпусной лингвистике используются кластеры, содержащие всю понятийную лексику языка. Это наивысший уровень генерализации лексики. Так, в ланкастерском кластере 21 группа. Экземпляры представлены на некотором уровне абстракции из-за селективного кодирования (табл.2).

Т а б л и ц а 2

Ланкастерский кластер (16)

A general and abstract terms	B the body and the individual	C arts and crafts	E emotion
F food and farming	G government and public	H architecture, housing and the home	I money and commerce in industry
K entertainment, sports and games	L life and living things	M movement, location, travel and transport	N numbers and measurement
O substances, materials, objects and equipment	P education	Q language and communication	S social actions, states and processes
T Time	W world and environment	X psychological actions, states and processes	Y science and technology
Z names and grammar			

Система кластеров представляет собой основу для проведения автоматического семантического анализа текста. *Rytmusas* — это версия семантического тегера с открытым исходным кодом, разрабатываемая с 2021 года. Семантический набор тегов, используемый USAS, изначально был частично основан на «Лексиконе современного английского языка Лонгмана» Тома МакАртура. Это предельно общая кластеризация, вбирающая в себя всю лексику языка. Объединение в кластеры производится для понимания компьютером текста. В ее основе — опора на стереотипизацию ситуаций.

Генерализация на уровне всех языков. Обобщение на уровне языков представлено в контактологии. Свой вклад в генерализацию научных идей внес и казахстанский ученый А.Е. Карлинский своей теорией взаимодействия языков и языковых контактов, разработкой процедур диалингвального анализа [16]. Генерализованным является различение субстанциональных (структурных) и функциональных свойств языка. Кроме того, А.Е. Карлинский — один из немногих контактологов, который взаимодействие языков рассматривает как взаимонаправленное действие: оба языка испытывают

влияние, отсюда и признание не только интерференции, но и интеркаляции. На уровне методов А.Е. Карлинский описывает универсальную процедуру — диалингвальный анализ. Диалингвальный анализ — это четырехступенчатая процедура сравнения единиц контактирующих языков, в результате которой предсказывается зона потенциальной интерференции [17; 209–216]. В этом подходе генерализация заключается в универсальности процедур и предельной обобщенности модели сравнения [17].

Другим примером глобальной языковой генерализации является плюрицентрическая теория языков [17]. Это тоже обобщение идей, накопленных вследствие описания конкретных языков, накопления сведений об импортируемых языках — языках, развивающихся за пределами территории исхода и формирующих свои варианты.

Выводы

Логическая процедура обобщения, которая от рождения присуща человеку, нуждается в формализации в научном дискурсе. Поиск его адекватного метаязыка имеет давнюю историю. Уровень генерализации, измеряемый достаточно точно, задает от природы присущая языку, особенно грамматике, абстрактность. Естественная грамматичность языка осмыслена исследователями. Результатом стали словарно-справочные материалы, в которых рационально формализованы обобщенные единицы, смыслы.

Приведенные примеры генерализации знаний о языке характеризуются масштабностью, они необходимы для подытоживающего порядка. Лоскутность большинства теорий не дает реального инструментария, не повышает стандарта точности в теоретическом обосновании. Необходимы генерализующие идеи. Поэтому всякая генерализация научных идей будет специфичной и будет определяться целями, задачами исследования, его материалом. С точки зрения функциональной генерализация выполняет когнитивную функцию. Она направлена от конкретного к абстрактному. Происходит семантическое расширение, обобщение понятия. Получается, что генерализация — это мера информационной упорядоченности. Логическая операция генерализации имеет результатом формирование общих смыслов. В рамках генеративной грамматики, теории «смысл–текст», теории ЕСМ, корпусной лингвистики и т.п. представлено квантование смыслов. Средства выражения мысли приобретают формальное описание.

Рассмотрение отобранных теорий в аспекте генерализации помогает осознать возможности предельно формализованного лаконичного представления труднообозримого объекта. Осмысление этих закономерностей позволит прогнозировать методологию и методику предстоящих научных исследований. Само по себе описание системы языка представляет генерализацию, продукт научного исследования. Но и все явления и процессы, связанные с устройством и применением языка, также нуждаются в генерализованном представлении. Конкретным результатом проделанной автором работы стало выявление обобщения, оценка его уровня, значимости в сравнении с подобными теориями. В рассмотренных теориях в фокусе внимания находятся семантика, смыслы, оттого их формализация затруднительна. Оттого предложенные для рассмотрения теории имеют особую ценность. То, что объединяет все виды генерализации в рассмотренных учениях, — обобщение семантики, смысла, понятийных категорий. Но для каждой теории выделяются специфические формы. У Хомского это семантизация синтаксиса, выражение глубинных смыслов разнообразными поверхностными структурами. В теории «смысл–текст» Мельчука-Жолковского лексические функции представляют «весьма общий смысл типа «очень», «начинаться», «выполнять» (4; 94), а ТКС — это активный словарь переход от смысла к выражающим их текстам. Семантические примитивы — это сжатие в сторону минимизации. А кластерное распределение лексики направлено на понимание естественного языка.

Список литературы

- 1 Пархомик В.В. Генерализация как способ перевода контекстов с ФЕ невербального поведения человека из сказок братьев Гримм с немецкого языка на русский и белорусский языки [Электронный ресурс] / В.В. Пархомик // Филология и лингвистика. — № 2. — 2015. — С. 28–30. — Режим доступа: <https://moluch.ru/th/6/archive/17/315/>.
- 2 Liu Z. Mechanisms of generalization in perceptual learning / Z. Liu, D. Weinshall // Vision Res. — 2000. — № 40 (1). — P. 97–100.
- 3 Терехова Г.В. Теория и практика перевода: учеб. пос. / Г.В. Терехова. — Оренбург: ГОУ ОГУ, 2004. — 103 с.
- 4 Мельчук И.А. Толково-комбинаторный словарь русского языка. Опыт семантико-синтаксического описания русской лексики / И.А. Мельчук, А.К. Жолковский. — 2-е изд. — М.: Изд. дом ЯСК, 2016. — 544 с.

- 5 Краткая русская грамматика / под ред. Н.Ю. Шведовой и В.В. Лопатина. — М.: Русский язык, 1989.
- 6 Демьянков В.З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века [Электронный ресурс] / В.З. Демьянков // Язык и наука конца XX века. — М.: Ин-т языкознания РАН, 1995. — С. 239–320. — Режим доступа: <http://www.infolex.ru/DOMINAT.html>.
- 7 Хомский Н. Синтаксические структуры [Электронный ресурс] / Н. Хомский. — Режим доступа: <https://sci.house/obschaya-lingvistika-scibook/homskiy-sintaksicheskie-strukturyi-106965.html>.
- 8 Харитончик З.А. Хомскианская революция: обещания и результаты / З.А. Харитончик // Вестн. ВГУ. Сер. Лингвистика и межкультурная коммуникация. — 2017. — №1. — С. 5–10.
- 9 Серова Г. Теория семантических примитивов и её применение в описании концептов и фреймов / Г. Серова // Мир науки, культуры, образования. — 2017. — №5 (66). — С.339–341.
- 10 Гладкова А.Н. Естественный семантический метаязык (ЕСМ) — метаязык для понимания «хаоса и порядка» [Электронный ресурс] / А.Н. Гладкова. — Австралийский национальный университет; ВШЭ, 2021. — Режим доступа: <https://nnov.hse.ru/mirror/pubs/share/direct/547748998.pdf>
- 11 Wierzbicka A. Emotions across languages and cultures: Diversity and universals / A. Wierzbicka. — Cambridge University Press. — 1999. — 338 p.
- 12 Goddard C. Cultural scripts / C. Goddard // Culture and language use. Ed. By Gunter Senft, Jan-Ola Östman and Jef Verschueren. Handbook of Pragmatics Highlights. V. 2. — John Benjamins Publishing Company, 2009. — P.68-80.
- 13 Гладкова А.Н. Русская культурная семантика: эмоции, ценности, жизненные установки [Электронный ресурс] / А.Н. Гладкова. — М.: ЯСК, 2010. — Режим доступа: <https://nnov.hse.ru/mirror/pubs/share/direct/547748998.pdf>.
- 14 Толково-комбинаторный словарь. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://codenlp.ru/wp-content/uploads/2014/07/Melchuk-I.A.-Russkiy-yazyik-v-modeli-Smyisl-Tekst-Glava-1-33-46.-1995.pdf>.
- 15 Lebovitz M. Generalization From Natural Language Text / M. Lebovitz // Cognitive science. — 1983. — No 7. — P. 1-40. — Retrieved from <http://ucrel.lancs.ac.uk/usas/USASSemanticTagset.pdf>.
- 16 Карлинский А.Е. Взаимодействие языков: билингвизм и языковые контакты / А.Е. Карлинский. — Алматы, 2011. — 264 с.
- 17 Шайбакова Д.Д. Вклад А.Е. Карлинского в генерализацию научных идей [Электронный ресурс] / Д.Д. Шайбакова // Изв. КазУМОиМЯ им. Абылай хана. Сер. Филологические науки. — 2021. — № 61(2). — С. 83–91. Режим доступа: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2021.61.2.010::file:///C:/Users/HP/AppData/Local/Текст-298-1-10-20210630.pdf>.

Д.Д. Шайбакова

Тіл біліміндегі ғылыми идеяларды жалпы беру

Мақалада таныс құбылыстарды қарастырудың түбегейлі жаңа тәсілін ұсынатын алдыңғы ілімдерден басқа ғылыми идеяларды генерализациялау принципі талданған. Ғылыми білімнің жинақталуы сөзсіз оларды жалпылау қажеттілігіне, объектілерді санаттауға әкеледі. Генерализация ғылыми тұжырымдама, таным әдісі деп танылады. Бұл логикалық әдістеменің әртүрлі ғылымдарға қатысты әртүрлі анықтама-тар берілген және бұл әдістеменің тіл біліміндегі әрекетін сипаттау үшін қолайлы анықтама тұжырымдалған. Лингвистикада генерализациялау теориялары барлық уақытта жасалды. Мұнда XX ғасырда пайда болған және форма мен мазмұн деңгейінде генерализацияны көрсететін теориялар келтірілген: Н. Хомскийдің генеративті грамматикасы, И.А. Мельчук және А.К. Жолковскийдің «мағына-текст» лингвистикалық теориясы, А. Вежицкаяның табиғи семантикалық мета-тіл теориясы, NLU — Natural Language Understanding теориясы және т.б. Лингвистикалық ғылымның бетбұрысын қамтамасыз ететін дәуірлік, мағына-қалыптастыратын, маңызды генерализациялар, ең көрнекті және мойындалған теориялар. Генерализацияның мысалдарына кейбір сөздіктер де жатады: Атап айтсақ: А.А. Зализняктың грамматикалық сөздігі, Г.А. Золотованың синтаксистік сөздігі, Мельчук-Жолковскийдің түсіндірме-комбинаторлық сөздігі. Қорыта келгенде, генерализация барлық тілдерді сипаттау деңгейінде болуы мүмкін. Сонымен, плюрицентризм идеяларын ұсыну басқа аумақта өз нұсқаларын дамытатын импортталған тілдердің сипаттамасын реттеді. Мақалада генерализацияға негізделген іргелі идеялар анықталған. Талданған материал, генерализация жаңа құрылыстарға негіз болатын модель жасайды деген қорытындыға негіз береді.

Кілт сөздер: генерализация, жинақтау, санаттау, форма, семантика, трансформация, семантикалық примитив, кластер.

D. Shaibakova

Generalization of scientific ideas in linguistics

This article analyzes the principle of generalization of scientific ideas, different from previous teachings, putting forward a fundamentally new approach to the consideration of familiar phenomena. The accumulation of

scientific knowledge inevitably leads to the need for their generalization, to the categorization of objects. It is recognized that generalization is a general scientific concept, a way of cognition. Different definitions of this logical device are given in relation to different sciences and a definition is formulated that is acceptable for characterizing the action of this logical device in linguistics. In linguistics, generalizing theories have been created at all times. Here are the theories that appeared in the 20th century and represent generalization at the level of form and content: the generative grammar of N. Chomsky, the linguistic theory "sense-text" (TST) of I.A. Melchuk, A.K. Zholkovsky, the theory of natural semantic metalanguage (ESM) by A. Vezhbitskaya, the theory of NLU - Natural Language Understanding, etc. These are significant, meaning-generating, milestone generalizations that provided a turn in linguistic science, the most revealing, recognized theories. Some dictionaries are also examples of generalization: A.A. Zaliznyak, syntactic dictionary by G.A. Zolotova, explanatory-combinatorial dictionary by Melchuk-Zholkovsky. Finally, generalizations can be at the presentation level of all languages. Thus, the advancement of the ideas of pluricentricism streamlined the description of imported languages that develop their variants in another territory. The article defines the fundamental ideas on which generalization is based. The analyzed material gives grounds for the conclusion that generalization creates a model that serves as the basis for new constructions.

Key words: generalization, categorization, form, semantics, transformation, semantic primitive, cluster.

References

- 1 Parkhomik, V.V. (2015). Generalizatsiia kak sposob perevoda kontekstov s FE neverbalnogo povedeniia cheloveka iz skazok bratov Grimm s nemetskogo yazyka na russkii i belorusskii yazyki [Generalization as a way of translating contexts from phraseological units of non-verbal human behavior from the fairy tales of the Brothers Grimm from German into Russian and Belarusian]. *Filologiya i lingvistika — Philology and linguistics*, 2, 28–30. Retrieved from <https://moluch.ru/th/6/archive/17/315/> [in Russian].
- 2 Liu, Z., & Weinshall, D. (2000). Mechanisms of generalization in perceptual learning. *Vision Res*, 40 (1), 97-100.
- 3 Terekhova, G.V. (2004). *Teoriia i praktika perevoda* [Theory and practice of translation]. Orenburg: GOU OGU [in Russian].
- 4 Melchuk, I.A., & Zholkovsky, A.K. (2016). *Tolkovo-kombinatornyi slovar russkogo yazyka. Opyt semantiko-sintaksicheskogo opisaniia russkoi leksiki* [Explanatory-combinatorial dictionary of the Russian language. Experience of the semantic-syntactic description of Russian vocabulary]. (2d. ed.). Moscow: Izdatelskii dom YaSK [in Russian].
- 5 Shvedova, N.Yu., & Lopatin, V.V. (1989). (Eds.). *Kratkaia russkaia grammatika* [Brief Russian grammar]. Moscow: Russkii yazyk [in Russian].
- 6 Demyankov, V.Z. (1995). Dominiruiushchie lingvisticheskie teorii v kontse XX veka [Dominant linguistic theories at the end of the 20th century]. *Yazyk i nauka kontsa XX veka — Language and science of the late 20th century*. Moscow: Institut yazykoznaniia RAN. Retrieved from <http://www.infolex.ru/DOMINAT.html> [in Russian].
- 7 Homskii, N. Sintaksicheskie struktury [Syntactic structures]. Retrieved from <https://sci.house/obschaya-lingvistika-scibook/homskiy-sintaksicheskie-strukturyi-106965.html> [in Russian].
- 8 Kharitonchik, Z.A. (2017). Khomskianskaia revoliutsiia: obeshchaniia i rezultaty [Chomskian revolution: promises and results]. *Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Lingvistika i mezhkulturnaia kommunikatsiia — Bulletin of the Voronezh State University. Series: Linguistics and Intercultural Communication*, 1, 5–10 [in Russian].
- 9 Serova, G. (2017). Teoriia semanticheskikh primitivov i ee primeneniye v opisani kontseptov i freimov [The theory of semantic primitives and its application in the description of concepts and frames]. *Mir nauki, kultury, obrazovaniia — The world of science, culture, education*, 5 (66), 339–341 [in Russian].
- 10 Gladkova, A.N. (2021). Estestvennyi semanticheskii metaiazyk (ESM) — metaiazyk dlia ponimaniia «khaosa i poriadka» [Natural Semantic Metalanguage (ESM) — metalanguage for understanding "chaos and order"]. Avstraliiskii natsionalnyi universitet, VShE. Retrieved from <https://nnov.hse.ru/mirror/pubs/share/direct/547748998.pdf> [in Russian].
- 11 Wierzbicka, A. (1999). *Emotions across languages and cultures: Diversity and universals*. Cambridge University Press.
- 12 Goddard, C. (2009). Cultural scripts. Culture and language use (pp.68-80). (G. Senft, J.-O. Östman & J. Verschueren, Eds.). *Handbook of Pragmatics Highlights*. Vol. 2. John Benjamins Publishing Company.
- 13 Gladkova, A.N. (2010). Russkaia kulturnaia semantika: emotsii, tsennosti, zhiznennye ustanovki [Russian cultural semantics: emotions, values, attitudes]. Moscow: YaSK. Retrieved from <https://nnov.hse.ru/mirror/pubs/share/direct/547748998.pdf> [in Russian].
- 14 Tolkovo-kombinatornyi slovar [Explanatory-combinatorial dictionary]. Retrieved from <http://codenlp.ru/wp-content/uploads/2014/07/Melchuk-I.A.-Russkiy-yazyk-v-modeli-Smysl-Tekst-Glava-1-33-46.-1995.pdf> [in Russian].
- 15 Lebovitz, M. (1983). Generalization From Natural Language Text. *Cognitive science*, 7, 1-40. Retrieved from <http://ucrel.lancs.ac.uk/usas/USASSemanticTagset.pdf>.
- 16 Karlinskii, A.E. (2011). Vzaimodeistvie yazykov: bilingvizm i yazykovye kontakty [Interaction of languages: bilingualism and language contacts]. Almaty [in Russian].
- 17 Shaibakova, D.D. (2021). Vklad A.E. Karlinskogo v generalizatsiiu nauchnykh idei [Contribution of A.E. Karlinsky in the generalization of scientific ideas]. *Izvestiia Kazakhskogo universiteta mezhnarodnykh otnoshenii i mirovykh yazykov imeni Abylai khana. Seriya Filologicheskie nauki — Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. Series Philological sciences*, 61(2), 83-91. Retrieved from <https://doi.org/10.48371/PHILS.2021.61.2.010.:file:///C:/Users/HP/AppData/Local/Tекст-298-1-10-20210630.pdf> [in Russian].

A.I. Shigabiyeva*

Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov,
Kazakhstan, Karaganda;
(E-mail: dupleva.anna@mail.ru)

Categorization and representation in the language of the lexico-semantic field of the concept of «space»

Lexeme analysis, including spatio-temporal definitions, indicates a universal process of categorizing human knowledge in objective reality. The article presents a synthesis of philosophical and linguistic approaches to the analysis of the category «space», via using encyclopedic, philosophical and cultural, metaphorical dictionaries for systemic and multilevel lexico-semantic research. Language confirms the existence in our heads of various structures of knowledge about the world, which are based on such a unit of mental information as a concept. Images, representations, concepts or their combinations pictures, gestalts, schemes, diagrams, propositions, frames are formed in the process of perceiving the world, they are created as a result of cognition, reflect and synthesize human experience and reality meaningful in different types of activity with the world. The components of thematic groups of spatial relationships have been described in details and various ways. Nominative-semantic groups of the linguistic implementation of the category «space» have also been examined and systematized.

Keywords: categorization, universality, relativity theory, lexico-semantic field, relational concept, nominative density.

Introduction

The «space» and «time» categories have always been the subject of close attention of researchers: philosophers and psychologists, logicians and theologians, literary scholars and linguists. This interest arises from the fact that firstly, spatial and temporal relations are a worldview, epistemological issue and, secondly, space and time as universal conceptual categories are logically initial parameters that construct their special model of the world in each culture. The modern perception of the world is directly reflected through the linguistic picture of the world, which is felt by sight, perception, then the incoming information is processed at the verbal level, taking into account a complex of individual traits and factors: the image of the character of the people, history, features of spiritual life, geographical location. All these features are objectified in the language through the nomination, in the system of grammatical means, in the implementation of the phraseological and paremiological fund. Hence — the originality and uniqueness of the ethnic linguistic picture of the world, which displays a specific national worldview, the image of the world inherent in this culture.

The development of a cognitive approach to the phenomena of language contributed to its understanding as a source of information on the conceptual or cognitive structures of our consciousness. Language confirms the existence in our heads of various structures of knowledge about the world, which are based on such a unit of mental information as a concept. Images, representations, concepts or their combinations pictures, gestalts, schemes, diagrams, propositions, frames are formed in the process of perceiving the world, they are created as a result of cognition, reflect and synthesize human experience and reality meaningful in different types of activity with the world. Language reveals, objectifies and verbalizes the world of the human mind, as it is refracted and categorized by consciousness. Each language unit and especially each language category may be considered as a manifestation of cognitive processes.

Being a cognitive phenomenon, consciousness, and as a result, linguistic consciousness is directly related to the perception of the human world and therefore anthropomorphic. It is created with the direct practical experience of an ethnos and is determined by the specific conditions of its life, historical past, and social experience. That is why the ethnic pictures of the world do not coincide, although they have common grounds, determined by the common biological and social essence of the age. And yet, despite the differences in race and nationality, the individual characteristics of the bearers of the picture of the world, its invariant is formed, which ensures mutual understanding between people and one society and in intercultural contacts.

* Corresponding author. E-mail address: dupleva.anna@mail.ru

This becomes possible, as already noted, due to the commonality of the biological and social nature of a human and, accordingly, the presence of common, real, mechanisms for perceiving the world.

Experimental

Cognitive linguistics deals with the study of the process of perception and awareness of reality. The key terms of cognitive linguistics are mind, knowledge, cognition, categorization, picture of the world, concept, and concept sphere.

All these concepts are connected with consciousness, with active human activity. Intense activity may be defined as a cognitive process that processes information and creates special structures of consciousness.

Language has a special kind of cognitive function that categorizes and conceptualizes the world, systematizes all types of knowledge embedded in the semantics of language units. Language divides reality as our consciousness divides it into certain systems.

All human cognitive activity aimed at objective reality is carried out in the form of logical categories. In science, the term «category» is often used as «an extremely general, fundamental concept that reflects the most significant, regular connections, as a certain form and principle of thinking» [1; 301].

The category arose as a philosophical concept, which is focused not so much on properties, but on the laws of the development of the being. Categories represent the highest degree of abstraction, a distraction from the particular, individual. But the categories set the direction of the vision of the world in any of its forms — natural, social, spiritual.

The logical categories include the categories of the matter: qualities, quantities, measures; space and time; form and content; cause and effect; abstract and logical, etc.

An important object of study is the fundamental perception of reality, which is based on historically established, mental and conceptual systems. One of these conceptual categories is «space». The space expresses the structure and extent of the objects of being, is a socio-cultural, mental component of the individual and universal human life. As a result, space is not only objective knowledge, but also enters the area of emotional assessments and reasoning.

In this regard, it is advisable to distinguish three concepts of space: objective, perceived and linguistic. Objective space is the space of the world surrounding a human. Perceived space is subjective ideas of a human about objective space. Language space is a relative reflection of knowledge about space in natural language.

The most important property of our cognitive system is the ability to carry out a categorical classification of objects and phenomena of reality, i.e. distribute them to certain categories, groups or classes. The world surrounding a human consists of an infinite number of objects that differ in terms of their colour, shape, size or function, and yet all this diversity is structured. Even in the absence of clear boundaries between objects, a human makes judgments on the similarity of some and the difference between other realities and, following this, makes a classification. The categorization of perceived information is considered one of the main ways of systematizing and organizing knowledge in the human head.

Results and Discussion

The first ideas about space are given to us by the surrounding realities (toys, a room, a house), a superficial idea of the world arises, or rather, a utilitarian form of existence of space [1; 153]. Further, developing, a human gradually comprehends other forms of the presented complex category: geographical space and mythopoetic perception of space. The main characteristics of space are length, location and the coexistence of various elements — points, segments, volumes, also suggest the possibility of adding some next element to each given element.

Let's imagine some lexemes denoting a spatial characteristic: *city, house, place, world, side, field, forest, road, planet, earth, and even a measurement system — span, sazhen, cubit, verst.*

Being a complex mechanism for reflecting in human consciousness the naive perception of the world of space and time, their linguistic representation in each individual language reflects the natural-geographical, economic and economic conditions of life. Differences in spatial and temporal representations are reflected in a unique set of means for their implementation. Thus, semantic connotations contained in universal categories of culture of different ethnic groups will differ.

A modern native speaker is characterized by an awareness of space through the prism of physical and geometric knowledge. This understanding is laid down from birth, thanks to both culture, and scientific knowledge. Disputes about the objectivity and subjectivity of space with the development of science does

not stop due to the continuous expanding perception, increasing information about the reality surrounding us: the universe, Space. Due to the mobility of human knowledge and the desire to obtain new facts, the study of universal categories remains relevant. The only opinion in which scientists are categorical is that space and time are basic, universal entities.

Space and time are forms of the existence of things and phenomena, reflecting, on the one hand, their coexistence (in space), on the other hand, the processes of changing them with each other, the duration of their existence (in time). These categories are interrelated. The common characteristic features of space and time as attributes of matter are their absoluteness, objectivity and independence from human consciousness, inextricable connection with each other, quantitative and qualitative infinity. However, there are differences between them. Thus, philosophers attribute to the specific properties of space the extent and series of various elements, connectivity, continuity, manifested in the separate existence of material objects and systems that have certain dimensions and boundaries, three-dimensional (all material processes and interactions are realized in space in three dimensions). [1; 68.]. Local properties of space are also symmetry (asymmetry), shape and dimensions, distance between bodies, location, spatial propagation, boundaries separating different systems.

In classical scientific thinking, two approaches to understanding space have been formed. One understanding relies on the laws of mechanics, considering the category as a purely physical phenomenon; another view is more extensive and suggests the existence of not only physical and mathematical space, but also historical, social, mythological and artistic.

The understanding of space as the basic essence of being has changed throughout the development of philosophical and natural-scientific views. In natural science of the XVIII-XIX centuries, they considered space and time in isolation from each other as something independent, existing regardless of movement and matter. In this regard, until the 20th century, space was identified with emptiness, spreading everywhere equally and motionless, and time — flowing evenly. At the present stage, there is a different approach, based on the theory of relativity, which establishes the relationship between space and time. The general theory of relativity has proved that the passage of time and the length of bodies depends on the speed of motion of these bodies. So, from relational positions, time is a form of being matter, expressing the duration of existence and the sequence of changing states of various systems. And space is a form of being matter, expressing the structure and extent of various systems. [2; 222-285].

All modern studies on the study and description of the conceptualization of space are based on the specific characteristics of mythopoietic perception of space derived by V.N. Toporov. V.N. Toporov notes the following properties of the mythopoietic perception of space: the inseparability of space and time; space and time do not exist outside of things; besides to space and time «here,» there is “there” where Chaos and destruction; they are organized, combined by various elements (“pioneer”, “gods”, sacralized and mythologized objects) [2; 222-285].

Space is a category that interests specialists in various fields of science: philosophers (space as surrounding reality), psychologists (perception and display by a person of real reality), and linguists (mapping the category of space using language). In this regard, it is advisable to distinguish between three concepts of space: objective, perceived and linguistic.

Objective space is the space of the world around you.

Perceived space is subjective ideas of a person about objective space.

Language space is a relative reflection of knowledge about space in a natural language.

The first ideas about space give us the surrounding realities (toys, room, house), a superficial idea of the world arises, or rather, a utilitarian-everyday form of the existence of space [3; 153]. Further, developing, man gradually comprehends other forms of the complex category represented: geographical space and mythopoietic perception of space. The main characteristics of space is the extent, location and coexistence of various elements — points, lines, volumes, suggest also the possibility of adding to each given element some next element.

The process of perception and categorization of the world is reflected in language definitions, in language implementation at various structural and system levels. When analyzing ontological categories, the description and differentiation of the lexical foundation of the studied language remains relevant.

Considering the lexico-semantic field of the category of space, one can come to the conclusion that the components that make up it are extensive. The lexical field is characterized by many differential shades of values, since it is characterized by a diverse manifestation of relations.

An important point in analyzing the conceptual content of space is the isolation of individual values in it, which together make up its core. So, the total value of the extent includes the values:

- distance – distance between objects and phenomena (from... to, far, close, 20 meters);
- localization – location, correlation of objects in a certain measurement vector (side, back, in the steppe, in the city).
- direction – intention, orientation of action (from home to place).
- size – size reflecting spatial realities (width, height, area).

The nominative field of the space category covers all kinds of system associations, which include nominative units of the language, from single lexemes to phraseological units. Within the named field, a number of thematic groups can be distinguished: “sides of the world”, “elements”, “territorial units”, “cities”, “countries”, “location”, “units of length”, “method of movement”, etc. Space is defined by a set of differential shades of values, since it is characterized by a diverse manifestation of relations. The linguistic representation of the category space indicates the existence of a three-dimensional measurement of the reality surrounding us: length (metric system), width (right, left, around) and height (top, bottom).

Lexico-semantic level of category space is formed by the following lexemes: *there, here, over, under, through, the earth, the place, the street, the city, the village, the lane, the house, near, a hut, a tent, the party, the room, the steppe, the West, the East, the South, the North, meter, hectare, centimeter, short, long, the forest, a taiga, shop, school, stadium, the desert, height, width, the plane, vertically, horizontally, an entrance, an exit, the mountain, the plain, the Universe, space, the Galaxy, etc.*

Thus, as the examples show, the nominative density of the category «space» is very high. Considering the structure of the field, we highlight subcategories, spatial values: location, distance and direction. In addition to three values detailed analysis allows to distinguish semantic groups that have values: *size, area, volume of objects.*

It is necessary to mention, that in the language there are all kinds of combinations, secondary nomination tokens, metaphorical nominations reflecting spatiotemporal values:

Phrases: part of the world, checkpoint, border zone.

Secondary nominations: paradise, hell, hole, bedbug.

Metaphorical nominations: *road to nowhere, native nest, mouth of river, black hole.*

The «space» system is represented, firstly, by numerous separate nouns (*forest, yard, park, house, garden, etc.*); secondly, nouns in combination with prepositions (*to the door, in the theater, behind the field, to the ridges, to the north, etc.*); thirdly — adverbs (*away, up, at a time, here, away, to the left, etc.*); and, finally, adjectives (*treeless, distant, northern, extreme, etc.*).

The presented examples prove the relevance for the native speaker, the importance of differentiating of the meaning. In modern social society, there is a need to nominate not only real, visible phenomena, but also unreal entities, value components.

In order to confirm the density of the nominative field and also culturological value, we by means of the Dictionary of epithets of the Russian literary language presented compatibility of lexemes with value of space: *boundless, immense, infinite, wide, narrow, physical, economic, political, educational, ecological, symbolical* [4].

In addition, in recent years, the term «space» has received an extremely wide interpretation and use to denote various entities. Even a cursory look at computer sites with this keyword shows, what is said at this stage *about Earth, air, star, space, galactic, global, real and virtual, theatrical, perceptual, disk, vector, phase, open, closed, Euclidean, information, mythological, intellectual, Internet space, probabilistic space, semantic space, linguistic formulas of space, personal space, post-Soviet space, etc.* — there are about 90 different definitions attached to the word space.

The presented language units describe the main spatial parameters of modern society. The surrounding reality is perceived by designating the center — this is a certain *place*, and by contrasting with someone else's space — *the house, your house*. An important place is where we identify ourselves — *country, land*.

Both in the ancient era of human development and at the present stage, the definition of a man in the world around him remains important, the perception of reality through subjective and the preservation of the basic parameters of categorization of the world.

The individual data of the person affect the perception of the surrounding world, but in the process of education they are processed during the thought processes of categorization and conceptualization.

An opportunity to build the house from various materials, give the names of different types of the dwelling: *house, palace, log hut, dugout, tower, hovel, tent, temporary barracks, hut, shanty.*

All the above-mentioned types of space, both real and unreal, for cognitive linguistics present interest as various forms of reflection of a single entity — space, and therefore combined by features relevant for describing spatial relations, such as «observer position», «character and conditions of perception».

The category «space» is perceived by consciousness as an interconnected and comprehensive reality, which is reflected in the existing philosophical (relational) concept. There are no objects in human consciousness that go beyond space-time relations. Interpretation of spatial characteristics is directly related to a certain perception of the world, reflected in the process of categorization and segmentation of incoming information.

Each of the definitions has its lexical-semantic loading and systemic relations. Considering lexemes in a diachronic section, we can determine the modern interpretation of words and the semantic, associative content of the word paradigm.

The word «верста» (verst) has been known in Russia since the 10th century, but it functioned in a different meaning of «age». Hence the lexeme *сверстник* (peer) — of the same age. In the meaning of verst «measure of length» the word was recorded only in the 17th century.

The lexemes «город» (city) and «место» (place) are found until the 12th century, and the original meaning of the word «город» (city) meant «fence», «hedge», «fortification», and the lexeme «место» (place) comes from the Indo-European root *mei in the meaning «strengthen, enclosed place», *moi-ro «wooden structure». Subsequently, the etymologies diverged, leading, on the one hand, to the meaning «fortified place, city» (Czech mesto — a place, originally fenced settlement), on the other hand, to the meaning «place, location, space». That is, it was important for a native speaker to designate some space, to enclose it. In this case, we observe the opposition of our own, fenced space and someone else's, located outside the fence. The word «мир» («mir») is also associated with this semantics, which combines two meanings: мир (world) — the universe and мир (peace) — harmony, the absence of war. Yu.S. Stepanov in his work «Cultural Constants» indicates that the semantic proximity of the two words is noticeable even before the 11th century. And in ancient Russian culture, the concept of «мир» («mir») had the meaning of «a space hedged from the rest of the world, where they live, where harmony and peace reign». But later, the two meanings diverged and two words began to function: миръ — consent and міръ — universe [5; 108].

It is interesting to note that in the Old Russian language there was another word to denote the semantic meaning that the lexeme «миръ» is the word «гой» (goy). In the dictionary, I.I. Sreznevsky fixes it in the meaning of «peace, tranquillity» and next to it indicates the derivative *гоило* (goilo) «calmness». In the Old Russian language, two more words go back to the basis of «гой» (goy) — *из-гой* «an exile from the world» and *гойло* (goylo) «life-giver», «male reproductive organ» [3; 212].

Thus, in the XI century the word «миръ» combines three semantic components: 1) a place, moreover, not just any place, but around us; 2) peace, consent; 3) life.

To designate space in the 10th century, the lexemes «land», «field», «house» were used. The etymology of the word «поле» (field) goes back to the Common Slavic root *polie meaning «wide and flat». The lexical content of the lexeme «земля» (land) was different and included the meanings: «world», «country», «people», «bottom», «estate». Until the 11th century, the word «дом» (house) meant: «dwelling», «household», «clan», «temple».

The word «планита» (planet), in the modern sense of «celestial body», began to be used in the 17th century, and in an earlier period it functioned in the sense of «heavenly body».

The «humanization» of space begins with the emergence of a socio-cultural space — the Christian world, the traditions of which require an understanding of history and the place of man in historical space. The Renaissance brings new ideas about the infinity of the world and the infinity of knowledge, so the length, physicality of space become the starting points of a new view of the world.

Time in consciousness was not divided and did not have a clear segmentation. In the archaic consciousness, there was no need to distinguish time so clearly into parts. It was enough to know when «good, bright» — day and «dark, evil» — night comes. The perception of cyclicity and repetition of time was important. Then, with the appearance of linear perception of time, the understanding of the «beginning» and «end», the past and the future, became relevant, gradually the human consciousness singled out significant phenomena and singled out certain periods. There was a need to fix certain dates and historical events.

The names of spatial characteristics that function in the language indicate the need to distinguish between one's own and someone else's space, preserved in the mind. For an ancient human, it was essential to designate himself and his territory, in connection with which, in the nominations, the main seme «fenced place», «one's place» may be traced.

The need for verbal expression of the concepts of time and space is determined by the actual material and social environment where human society lives and develops. It is no coincidence that the well-known philosopher A. Grünbaum emphasized the special role of language in human life, which is expressed in the fact that «etymology and the various meanings of words are closely related to the conditions of a human's life and to the level of his mental development (the latter is due to the processes of abstraction from the specific, given by categorization and conceptualization of sensory signals entering the human brain)» [6; 413].

XVI-XVIII centuries were the peak of geographical discoveries, sciences developed, trade and economic relations were strengthened. The idea of the world changed and with it the awareness of a human in it.

During this period, along with already functioning nominations, new designations of realities appeared in the language: *area, avenue, breadth, height, period*.

Simultaneously with the ancient measures of length (span, sazhen, cubit) from the end of the 15th century a new unit of length, the arshin, began to be used. *Arshin* is a measure of eastern origin. The appearance of this lexeme in Russia is associated with the development of trade and market relations with the East and Asia. In the XVI century, arshin was used to measure fabrics (cloth, taffeta, velvet, etc.) since it was this product that was imported for sale from the Far East.

Conclusions

Linguistic verbalization covers all system associations that include nominative units of the language: single lexemes, language expressions, metaphorical images, epithets and phraseological combinations. The analysis of the nominative field of the category «space» indicates a high nominative density of the object of study, which once again proves the statement about the universality, objectivity of perception and cultural significance of the category «space» in the conceptual picture of the world. The variability of the use of nominative lexes, the existence of various classifications, heterogeneous description systems, confirms the idea of the continuous and multifaceted development of the perception of the reality surrounding us.

An integrated approach to the study of basic categories of being makes it possible to distinguish the general and specific in the perception of space-time relations of carriers of a certain culture, allows you to reveal the entire range of lexico-semantic values and determine the figurative and value component of these universal phenomena, which can be used in the process of comparison with other cultures.

Linguistic verbalization covers all systemic associations that include nominative language units: single lexemes, linguistic expressions, metaphorical images, epithets and phraseological combinations. Analysis of the nominative field of the category «space» indicates a high nominative density of the object of research, that again proves the statement about the universality, objectivity of perception and cultural significance of the category «space» in the conceptual picture of the world. The variability of the use of nominative lexemes, the existence of various classifications, heterogeneous description systems, confirms the idea of the continuous and multifaceted development of perception of the reality around us.

References

- 1 Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека / В.И. Постовалова // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. — М., 1988. — С. 300.
- 2 Яковлева Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени, восприятия) / Е.С. Яковлева. — М.: Флинта, 1994. — 209 с.
- 3 Телия В.Н. Русская фразеология: семантический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. — 288 с.
- 4 Витгенштейн Л. Заметки по философии и психологии / Л. Витгенштейн. — М., 2001. — 380 с.
- 5 Соловьев В.А. Философский словарь / В.А. Соловьев. — М.: Феникс, 1997. — 464 с.
- 6 Грюнбаум А. Философские проблемы пространства и времени / А. Грюнбаум. — М.: Едиториал, 2003. — 568 с.

А.И. Шигабиева

«Кеңістік» концептісін лексикалық-семантикалық өрісінің тілінде категориялау және репрезентациялау

Кеңістіктік және уақыттық анықтамаларды қамтитын лексемаларды талдау объективті шындықта адам білімін сараптаудың әмбебап процесін көрсетеді. Тіл санада ұғым сияқты психикалық ақпарат бірлігіне негізделген дүние туралы білімнің әртүрлі құрылымдарының болуын растайды. Бейнелер, репрезентациялар, тұжырымдамалар немесе олардың суреттерінің комбинациясы, гештальттар, схемалар, диаграммалар, пропозициялар, фреймдер әлемді қабылдау процесінде қалыптасады, олар таным нәтижесінде пайда болады, адам тәжірибесі мен шындықты бейнелейді және синтездейді, яғни әлеммен әртүрлі іс-шараларда маңызды. Адам білімінің ұтқырлығына және жаңа фактілерді алуға ұмтылысына байланысты әмбебап категорияларды зерттеу өзекті болып қала береді. Ғалымдардың шешімді көзқарасы бар жалғыз пікірі — кеңістік пен уақыт негізгі, әмбебап бірлік. Мақалада «кеңістік» категориясы философиялық және лингвистикалық тәсілдер синтезі арқылы талданған, сонымен қатар жүйелі және көпдеңгейлі лексика-семантикалық зерттеу үшін энциклопедиялық, философиялық-мәдени, метафоралық сөздіктер қолданылған. Кеңістіктік қатынастардың тақырыптық топтарының компоненттері егжей-тегжейлі және әртүрлі сипатталған. Сондай-ақ, «кеңістік» санатындағы тілдік іске асырудың номинативті-семантикалық топтары қаралып, жүйеленді.

Кілт сөздер: санаттау, әмбебаптылық, салыстырмалылық теориясы, лексикалық-семантикалық өріс, реляциялық тұжырымдама, номинативті тығыздық.

А.И. Шигабиева

Категоризация и репрезентация в языке лексико-семантического поля концепта «пространство»

Анализ лексем, включающих в себя пространственно-временные дефиниции, указывает на универсальный процесс категоризации человеческого знания в объективной реальности. Язык подтверждает существование в сознании различных структур знаний о мире, которые основаны на такой единице ментальной информации, как понятие. Образы, репрезентации, концепции или их комбинации: картинки, гештальты, схемы, диаграммы, пропозиции, фреймы формируются в процессе восприятия мира, они создаются в результате познания, отражают и синтезируют человеческий опыт и реальность, значимые в различных видах деятельности с миром. Благодаря подвижности человеческого знания и стремления в получении новых фактов, исследование универсальных категорий остается актуальным. Единственное мнение, в котором категоричны ученые, — пространство и время — это базовые, универсальные сущности. В статье представлен синтез философского и лингвистического подходов к анализу категории «пространство», при этом использованы энциклопедические, философско-культурологические, метафорические словари для системного и многоуровневого лексико-семантического исследования. Подробно и разнообразно изложены компоненты тематических групп пространственных отношений. Рассмотрены и систематизированы номинативно-семантические группы языковой реализации категории «пространство».

Ключевые слова: категоризация, универсальность, теория относительности, лексико-семантическое поле, реляционная концепция, номинативная плотность.

References

- 1 Postovalova, V.I. (1988). Kartina mira v zhiznedeiatelnosti cheloveka [Picture of the world in human life]. Rol chelovecheskogo faktora v yazyke: Yazyk i kartina mira — The role of the human factor in language: Language and the picture of the world. (p.300). Moscow [in Russian].
- 2 Yakovleva, E.S. (1994). Fragmenty russkoi yazykovoi kartiny mira (modeli prostranstva, vremeni, vospriyatii) [Fragments of the Russian language picture of the world (models of space, time, perception)]. Moscow: Flinta [in Russian].
- 3 Teliya, V.N. (1996). Russkaia frazeologiya: semanticheskii i lingvokulturologicheskiy aspekty [Russian phraseology: semantic and linguoculturological aspects]. Moscow: Shkola «Yazyki russkoi kultury» [in Russian].
- 4 Vitgenshtein, L. (2001). Zametki po filosofii i psikhologii [Notes on philosophy and psychology]. Moscow [in Russian].
- 5 Solov'ev, V.A. (1997). Filosofskii slovar [Philosophical dictionary]. Moscow: Feniks [in Russian].
- 6 Gryunbaum A. (2003) Filosofskie problemy prostranstva i vremeni [Philosophical problems of space and time]. Moscow: Editorial [in Russian].

A.P. Filimonova^{*1}, Z.D. Rapisheva¹, N.V. Kozlovskaya²

¹Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan;

²Institute for Linguistic Studies, RAS, Russia

(E-mail alexfilia@yandex.ru, r_zhanat@mail.ru, mnegolosbyl@gmail.com)

Book concept in Dystopia: to the Question of Genre Determination

Artistic conceptology is one of the promising directions in modern stylistics of artistic speech. It is concerned with the specifics of concepts verbalization in literary texts as components of the author's linguistic world picture. This article raises the issue of generic specifics of the book concept determined by the type of the literary text. The authors reveal the peculiar features of the concept under study in the framework of dystopia that can be considered as typical for the genre. The findings of the paper are based on the study of the most representative, suggestive texts of classical Russian and English dystopias, such as *1984* by George Orwell, *Brave New World* by Aldous Huxley, *We* by Y. Zamyatin, *The Slynx* by T. Tolstaya. The main features of this concept are identified; a conclusion is made about the discursive and genre conditionality of their implementation.

Keywords: artistic concept, 'book' concept, genre, dystopia, generic conventions.

Introduction

An artistic concept in the modern philological science is considered a productive object for both linguistic and literary study. The problem of describing its essence, characteristics and methodology of analysis has remained relevant since the end of the twentieth century when a relatively young discipline, that is cognitive linguistics, developed. An artistic concept is recognized as a unique individual author's unite, yet, based on the general semantic core of the linguocultural model as well as on the general poetical tradition [1; 102] there is a question of correlation between the individual and the genre-conditioned in the artistic concept. The author's ideosphere is a part of the national literary space, which determines the character of the key motives and symbols of the author's idiosyle.

The concept is a structurally heterogeneous unit capable of variability, evolution and development, inversion of nuclear and peripheral features, actualization of certain semantic components to solve specific communicative tasks. Therefore, the conceptual sphere of a work of literature should be considered taking into account its relationship with the closest artistic and aesthetic context, including genre ones.

The purpose of this article is to identify what the genre specifics of the conceptualization of the book image is in the genre of dystopia, which, according to numerous researchers, is one of the leading genres of the modern literature [2; 62].

Research Methods

Methodologically, the article is interdisciplinary and based on the general genre theory (Bakhtin), literary studies of dystopia (Vorobyova, Lanin, Shishkina), linguistic conceptology (Sergeyeva, Popova, Sternin).

We proceed from a suggestion that "dystopia is a genre that explores the coexistence of man and society by artistic methods and methods, that is, a social genre" [3; 202]. Among the main genre-forming features of dystopia, researchers acknowledge the chronotopic organization of the text (Vorobeva [4], Pavlova [5], Lanin [6]); the subject structure of the text (narrative from the 1st person or similar forms of inappropriate direct speech); the characteristic conflict between the state and the individual; a certain theme structure, including the themes of catastrophe (Anufriev [7], Zverev [8] etc.), memory (Kovtun [9], Shadurskiy [10] etc.), dream (Zholkovskiy [11]).

The image of the book or manuscript is also called among the features characteristic of dystopia (Liubimova [12], Pavlova [5] etc.) that ensures the "architextuality" of works, that is, the connection of texts at the level of their genre nature. Book is one of the cultural universals. Due to its unique communicative status, which has served as the main carrier of valuable and culturally significant information throughout almost the entire history of mankind, the book has an enduring semantic potential and a rich symbolic palette.

* Corresponding author. E-mail address: E-mail: alexfilia@yandex.ru

The ontological metaphors, such as world as book, destiny as book, life as book, man as book, are fundamental for culture as a whole. Also, the image of book is an unchangeable object of artistic reflection in literature. While maintaining a common basic semantic core, the concept reveals certain specifics when implemented in particular literary and aesthetic categories, including genre [13; 4].

Results and Discussions

First of all, the semantic structure of the concept under study is determined by the significant social component of the prognostic literature, which determines its ideas and thematic attitudes. It is characteristic that initially dystopia was a research subject in philosophy, history, sociology, political science, and only recently in literary studies and linguistics [14; 55]. The dystopian literary plot is formed on the basis of social thinking, reflection on crisis epochs, their causes and consequences, relations and ways of coexistence of men and society. The book concept, which has a broad symbolic potential, becomes one of the main tools of social and spiritual diagnostics and prognostics performed by dystopia. Therefore, the core of the concept under study naturally consists of the characteristics representing destructive tendencies of social development, as well as fears and phobias of mass and individual consciousness.

In the modern linguistic consciousness, the book is an axiological concept, the symbol of the triad "civilization-culture-man" [5; 54]. The image of the book as a special artifact, a material carrier of verbal information, is realized primarily as a mechanism for preserving memory, accumulating the meanings produced by the culture. It is opposed to the depicted dystopian society, cultivating forgetfulness and oblivion of the past. In dystopian characters the authors emphasize the lack of roots, personal connections with the past, fatal forgetfulness and inability to keep even important events in memory. Thus, Mrs. Montag is unable to remember her own suicide committed just a few days earlier or her first meeting with her husband:

"I wouldn't do a thing like that. Why would I do a thing like that?" she said. "Maybe you took two pills and forgot and took two more, and forgot again and took two more, and were so dopey you kept right on until you had thirty or forty of them in you" [15; 17].

"Can't you remember?" "It's been so long." "Only ten years, that's all, only ten!" "Don't get excited, I'm trying to think." She laughed an odd little laugh that went up and up. "Funny, how funny, not to remember where or when you met your husband or wife" [15; 40];

"He suddenly couldn't remember if he had known this or not, and it made him quite irritable" [15; 7].

Dystopia as a genre is genetically addresses the past, being formed in a fundamental dialogue with the previous genre tradition. The book is actualized in its meaning as a carrier and keeper of ideas and meanings of the past, necessary for opposition to the prognostic picture of the future within the framework of the values conflict. As a rule, it is emphatically associated with the past, which is explicated by the corresponding lexical unites of the associative field of the concept.

Thus, in Zamyatin's novel *We*, books are kept in the "Ancient House" («Древний дом»), "orange bindings of ancient books" («оранжевые переплеты древних книг»), which were read by "stone-dwelling people" («каменнодомовые люди»). The reading is referred to as "a return to barbaric times" («о возврате к варварским временам»), "it was now like the ancient times" («сейчас было, как у древних»); "antediluvian times of all kinds of Shakespeare and Dostoevsky" («допотопные времена всевозможных Шекспиров и Достоевских») [16].

In 1984 we read: "It was a peculiarly beautiful book. Its smooth creamy paper, a little yellowed by age, was of a kind that had not been manufactured for at least forty years past. He could guess, however, that the book was much older than that" [17; 9];

In *Brave New World* connection of the book with the old is also emphasized: "It was a thick book and looked very old. The binding had been eaten by mice; some of its pages were loose and crumpled" [18; 123]; "They're old; they're about God hundreds of years ago. Not about God now" [18; 223].

The book is a "messenger" from the past, providing the possibility of continuity of cultural experience and communication of generations. Such an understanding is characteristic of culture as a whole, as Umberto Eco wrote, "libraries are the very freezers where we store memory", "we put elements of this culture in a kind of refrigerator for future times" [19]. In dystopia, the image of a book as a bearer of established, time-tested traditions and values of the past, a certain socio-aesthetic ideal, implements a critical "point of view" on the socio-historical discourse. At the same time, it seeks to comprehend the situation of the break, the 'end of history.' Dystopian writers, "balancing on the edge of the abyss into the future, inhabit the narrow cultural space of the cliff itself" [20; 112]. This connection of the book and the past culture can be realized in dystopia in different variants. One of them is the idea of manipulation and domination over the past through

the book, which is explicated through the typical motifs such as modification of the book text and its meanings; reinterpretation; evaluative re-actualization of books from the previous culture; false author attribution, that is, attribution of texts to another subject; destruction of artifacts of the past. The past accumulated in books is perceived as dangerous, unreliable, subject to total revision and ideological and semantic adaptation or total oblivion and ostracism. Books are purposefully and harshly driven out of the sphere of positive emotional and valuable phenomena into the realm of subconscious fears and dangers formed by the state machine.

"They'll grow up with what the psychologists used to call an 'instinctive' hatred of books and flowers. Reflexes unalterably conditioned. They'll be safe from books and botany all their lives" [18; 21].

Modified books create the phenomenon of substituted memory, substituted past, which do not possess authentic stability and as a result can be simulated repeatedly. "This process of *continuous alteration* was applied not only to newspapers, but to books, periodicals, pamphlets, posters, leaflets, films, sound-tracks, cartoons, photographs — to every kind of literature or documentation which might conceivably hold any political or ideological significance. Day by day and almost minute by minute *the past was brought up to date*" [17; 51].

"Accompanied by *a campaign against the Past*; by the closing of museums, the blowing up of historical monuments (fortunately most of them had already been destroyed during the Nine Years' War); by the suppression of all books published before A.F. 150" [18; 49].

Demonstrative examples of false attribution can be found in the novels *The Slynx* by T. Tolstaya, *Moscow 2042* by Voinovich, where the texts of the previous literature exist under the authorship of the governors — the Greatest Murza and Genialissimus: «Да, много всяких слов знает Федор Кузьмич, слава ему. Дак на то он и поэт. Работа не из легких». «Изводишь единого слова ради тысячи тонн словесной руды», — говорит Федор Кузьмич»* [21; 24].

The book serves as personification of the political and literary authority; usurpation of the book means usurpation and monopolization of the artistic word as a whole, the entire poetic imagery, the "discourse of truth" produced by literature. The reshaping of literary tastes represents a new system of values and norms of the dystopian society.

On the other hand, the book is the keeper of the past knowledge, acts as a cultural value fund, familiarization with which is perceived as the desired benefit, hope, the possibility of overcoming the apocalypse, getting out of the axiological crisis, the turn of history, which is realized as a dead end (*Metro 2033*, *The Slynx*, *Fahrenheit 451*, 1984).

«К книгам относились как к святыне, как к последнему напоминанию о канувшем в небытие прекрасном мире, и взрослые, дорожившие каждой секундой воспоминаний, навеянных чтением, передавали это отношение к книгам своим детям, которым и помнить уже было нечего»† [22; 77];

"Maybe the books can get us half out of the cave. They just might stop us from making the same damn insane mistakes!" [15; 86].

It is the book that is credited with the ability to organize social life on the basis of existential meta-needs: truth, goodness, beauty. The possibility of the existence of a reasonable world is directly dependent on the presence, existence of a book in it. It is associated with reflections on philosophical topics: spiritual search, comprehension of one's mission, reason for being. Hence the motifs of searching, rescuing, mythologization and sacralization of books characteristic of dystopia.

«А все они, говорил, в книгу записаны, а книга та за семью воротами, а в той книге сказано, как жить, а только страницы все перепутаны... И буквы не наши... А ищи, говорит, — Пушкин искал, и ты ищи...»‡ [21; 265];

«А кто ж главную книгу зажал и держит, — главную-то, где сказано, как жить?...»§ [21; 265].

* "Yes, Fyodor Kuzmich, Glorybe, knows all kinds of words. He's a poet, after all. Not easy work. "You may extract a single word from a thousand tons of linguistic ore," says Fyodor Kuzmich".

† "Books were treated as a shrine, as the last reminder of a beautiful world that had sunk into oblivion, and adults who cherished every second of the memories inspired by reading passed this attitude to books to their children, who already had nothing to remember"

‡ "They're all written down in a book, he said, and that book lies locked behind seven gates, and that book holds the secret of how to live, only the pages are all shuffled... and the letters aren't like ours. Go and look for it, he said. Pushkin looked for it, and you go and look too".

§ And who grabbed the main book and hid it-the one where it says how to live?

The book in the novel functions as a dominant mythologeme, constructing the second plan of the plot in the mythological dimension, in the context of which reading is seen as a central ritual of introducing to the ancestral culture, often the maternal culture. The absence of a biological mother or the loss of her at an early age is also a characteristic motif of dystopia (*We*, *Metro 2033*, *The Slynx*, *Overtured World*), and it is with the mother that ideas about the past and the first idea of the book (*Brave New World*, *The Slynx*, *Moscow 2033*) are associated.

“When he knew how to read all the words she wrote on the wall, Linda opened her big wooden box and pulled out from under those funny little red trousers she never wore a thin little book” [18; 121];

«А у матушки вроде бы старопечатная книга была. Только она ее прятала. Потому что они, говорят, заразные. Так что Бенедикт ее не только не трогал, но даже и не видел, и матушка строго-настрого запретила о ней говорить, будто ее и нет»* [21; 50].

Ritualized reading makes it possible to be initiated into an alien reality, into mystical secrets, acts as the desired and sought Holy Grail. Thus, the groups of Librarians are engaged in bloody battles for the sake of possessing a book — a guide of mystical experience, saving from enslavement and destruction in the crisis and destitute post-Soviet space (*Librarian* by M. Elizarov). The “chosen” hero goes into the labyrinths of Lenin's library in search of a book that, according to legend, reveals the secrets of the future for the mutating underground society of the metro (*Metro 2033*). Benedict is desperately looking for the Main book, the one where it says how to live (*The Slynx*).

The image of the book acquires a special type of artistic convention, acts as a metaphor of sacred knowledge about the world, Divine idea. Such perception is rooted in the Russian (and European) national consciousness, in the formation of which the leading role was played by the Christian tradition of sacralization of the Word and the Holy Scripture, materializing the Word of God, as well as the classical Russian literature rendered the Absolute.

On the other hand, the dystopia of recent years is focused on complication and ambivalence, on scattering of the traditional picture, blurring of clear coordinates. It diagnoses the process of gradual abandonment of the book as a carrier of reasonable knowledge, the ground for favorable socio-moral transformations (*Metro 2033*, *The Slynx*, *Manaraga*). Devaluation of axiological and epistemological functions of the book indicates a radical transformation of the society foundations, its degradation within the framework of a dystopian project. The desacralization of the book, the dissolution of its meanings and their inaccessibility in the present social and spiritual reality of the simulated anti-world is presented as an obvious symptom of the formation of the spiritual and moral foundations of society and man different from the traditional ones.

In addition to books representing the past, dystopia builds their opposition with books produced by the depicted society in accordance with its ideological and didactic objectives. The book becomes an instrument and symbol of the state, the most important part of its communicative system, totally regulated and controlled in accordance with the genre settings of dystopia. The reshaping of literary tastes is demonstrated, marking a change in the value attitudes of the society. The aesthetic is replaced by the pragmatic, literary genres are used in contexts unusual for them, associated with a rigid rationalization of literature.

«Наши знаменитые «Математические Нонны»: без них — разве могли бы мы в школе так искренне и нежно полюбить четыре правила арифметики? А «Шипы» — этот классический образ: Хранители — шипы на розе, охраняющие нежный Государственный Цветок от грубых касаний ... А жуткие, красные «Цветы Судебных приговоров»? А бессмертная трагедия «Опоздавший на работу»? А настольная книга «Стансов о половой гигиене»?»† [16; 61];

“MY LIFE AND WORK, BY OUR FORD. The book had been published at Detroit by the Society for the Propagation of Fordian Knowledge” [18; 209].

Often, publications of non-fiction genres are presented as literary works, emphasizing the regulated, orderly nature of verbal communication in the society: instructions, charters, schedules, memos, reduced historical excursions, for example, the famous “Time Tablet” (*We*), “brief histories of the Firemen of America” (*Fahrenheit 451*), “party history books” (1984), “Distein's directive” (*The Overtured World*).

They are also attributed with certain aesthetic value, which causes a comic effect.

* “Mother supposedly had an Oldenprint book. But she kept it hidden. Because, they say, they're contagious. So Benedikt hadn't ever touched it or even seen it, and Mother strictly forbade him to talk about it, as if it didn't exist”.

† “Mathematical Nonnas”: without them, could we so sincerely and tenderly love the four rules of arithmetic at school? And the “Thorns”, this classic image: The Keepers are thorns on a rose, protecting the delicate State Flower from rough touches... And the creepy, red “Flowers of Court Sentences?” And the immortal tragedy “Late for work?” And the table book “Stanzas on sexual hygiene?”

Since dystopia focuses on the artistic modeling of a society highly repressive towards individuality, newly produced books are attributed with functions of forming a unified mass identity, merged “into a single, million-armed body” (We). Traditionally, the book is perceived in culture as an individualizing principle, which, in Brodsky’s words, voluntarily or involuntarily encourages human’s sense of individuality, uniqueness, separateness — turning a human from a social animal into a person.

If the book of the past opposes the impersonal universal principle dominating in the dystopian world, then the literary products of the dystopian society, on the contrary, use the influence of the word for heroification and poetization of the idea of massive involvement and universality.

«О, Скрижаль, о, сердце и пульс Единого Государства»* [16; 14]; «Но Часовая Скрижаль — каждого из нас наяву превращает в стального шестиколесного героя великой поэмы. Каждое утро, с шестиколесной точностью, в один и тот же час и в одну и ту же минуту, — мы, миллионы, встаем, как один»† [16; 14].

The book acts either as a carrier of the state idea, with the help of which information control over the society is carried out, or as its opponent, a refuter, serving to organize and direct the movement oppositional to the authorities: “There were also whispered stories of a terrible book, a compendium of all the heresies, of which Goldstein was the author and which circulated clandestinely here and there. It was a book without a title. People referred to it, if at all, simply as THE BOOK” [17; 16].

Dystopia conceptualizes the book as a powerful tool for influencing both the formation of personality and the development of history and society. One of the most striking examples is the novel *Moscow 2042* by Voinovich, which explores, among other things, the problem of authenticity of empirical and artistic realities. The “cornerstone” doctrine in the portrayed future state — Moskorep — is that “the primary is secondary, and the secondary is primary” [23]. This is the key idea of aestheticism, vividly stated in *The Portrait of Dorian Gray* by O. Wilde: art does not reflect life, but life reflects art. The book recognizes not only the ability to influence the spiritual and ideological sphere of life, but also the direct life-creating potential. Thus, the plot of the book written by the writer Kartsev determines the development of the real historical events in Moskorep, and the writer is persistently urged to make adjustments to the book in order to influence catastrophic events.

The object of social diagnostics and prognostics in dystopia is the state, the trends of its development. The implementation of dystopian scenarios is based on certain relationships between the depicted governmental machine and a person, assuming, on the one hand, a society of unified conformists (sometimes just simulated); on the other hand an asocial hero, a rebel with awakening personal consciousness. The main technique that organizes the plot movement of a literary utopia is the ‘book’ conflict.

The information and value potential of the concept of the book is used as a catalyst for the hero’s internal contradictions, his duality, the ability to psychological splitting and experiencing a personal crisis. According to Brodsky, books create in place of the expected agreement and unanimity — indifference and discord, in place of determination to act — inattention and disgust. In other words, in the zeroes that the zealots of the common good and the masters of the masses strive to operate with, art enters a dot-dot-comma with a minus, turning each zero into a human face, even if not always attractive.

«Неужели всё это сумасшествие — любовь, ревность — не только в идиотских древних книжках? И главное — я! Уравнения, формулы, цифры — и... это — ничего не понимаю!»‡ [16; 58].

The book conflict also is employed to initiate an external conflict, a contradiction between the hero and the state, the basic norms of the depicted society. The book, especially created by the dystopian character himself, provides an opportunity for liberation, escape from the common denominator (I. Brodsky). As a result, it becomes possible to enter the personal dimension, to overcome the regulated social space, the external borders of the state (Nabokov’s *Invitation to Execution*, Ackroyd’s *Notes of Plato*, Orwell’s *1984*, Golding’s *Rites of Passage*, Tolstaya’s *The Slynx*).

It is the book as the highest value that often becomes the object of the moral and aesthetic choice of the hero, the test of his commitment to the acquired knowledge, experience or status. Loyalty to the book in a dystopian world requires redemption and willingness to asceticism and sacrifice.

* “Oh, the Tablet, oh, the heart and pulse of the United State”

† “But the Time Tablet – turns each of us in reality into a steel six-wheeled hero of a great poem. Every morning, with six-wheeled precision, at the same hour and at the same minute – we, millions, get up as one”

‡ “Is all this madness – love, jealousy – not only in idiotic ancient books? And most importantly – me! Equations, formulas, numbers – and... this – I don’t understand anything!”

«Сожжешь — не вернешь, убьешь — не воротишь; что бы вынес ты из горящего дома?.. Я-то? Ай не знаете? А еще Истопник! А то спрашивал загадку, али, говорит, дилемму: кабы выбирать, что б ты вытащил: кошку али картину? Голубчика али книгу? Вопросы! Еще вроде как мучился, сумлевался, головой качал, бородой крутил!.. «Не могу решить, триста лет думаю...»* [21; 244].

The object of social diagnostics in dystopia is not only the actual trends in the development of society, but also collective and personal fears. The reverse side of the sacralization of the book is the fear of its power. This is connected with one of the most typical motives of dystopia — the prohibition and destruction of books — an extremely resilient social phenomenon, repeatedly recorded by literature. Various phenomena of libricide and punitive acts against books: chaining books, exile to monasteries, whipping — accompany the entire history of mankind, crystallized in the most famous Chinese historiographical metaphor of ‘burning books and burying scribes’ (213-212 BC). At the same time, the persecution of books does not remove, but, on the contrary, they further emphasize the cult status of the Book.

In dystopia, this motif is developed as means of demonstrating of the repressive nature of power, the situation of mental crisis, the threat of violent destruction of the world. Libricide is motivated by the threat of the ideological stability of the depicted society emanating from the book, demonstrates the punitive system of the state: «Ведь сказано: книг дома не держать, а кто держит, — не прятать, а кто прячет, — лечить»† [21; 265]; “The hunting-down and destruction of books had been done with the same thoroughness in the prole quarters as everywhere else. It was very unlikely that there existed anywhere in Oceania copy of a book printed earlier than 1960” [17; 123].

On the other hand, libricide is presented as an archetypal existential human fear of the threat of leveling the personality, the loss of ‘all identity’ due to the ‘repressive influence’ of the book itself. The book is also perceived as an instrument of social violence, an instrument of external limitation, castration of the reader's consciousness. Being one of the most traditional metaphors of life rooted in culture, the book by the very fact of its fundamental finiteness, the finality of the reading process, that is, the reader's existence, explicates an existential fear of a person's awareness of his mortality: “The main reason for bibliophobia is extremely simple: reading is a reminder to a person about his mortality. The book is a really dangerous thing, because it contains the most expressive, the most capacious and the most terrible figure of speech: THE END” [24; 203].

The semantics of the libricide motif in the modern postmodern dystopia is also supplemented by the fear of total semantic relativism of virtual spaces, the threat of semantic waste in the protean “digital world”. Thus, in *Manaraga*, the semiotics of post-book hyperreality develops on the basis of a kind of “interdisciplinarity”: mixing, non-discrimination of multi-level values, spiritual and bodily, vital and meta-needs. As Sorokin puts it, “this is a symbiosis of physiology, show and fashion. Book'n'grill is a dangerous, forbidden thing, as a result of which the rarity burns forever. It gives its energy to the meal, and it saturates the client. In general ... we are talking about edible literature!” [25].

This image develops the traditional metaphor of “book as food”, characteristic of ancient Russian literature. The absorption and eating of a book in biblical texts was associated with the comprehension of its sacred meanings. *Manaraga* reflects a special mental environment formed in the modern world, in which protean identification, the indistinguishability of spiritual and carnal needs take place. Books burned on gastronomic bonfires also symbolically “quote” selected works of the culture of the past, its meanings and spiritual and aesthetic values, but transposed into the sphere of carnal, sensual pleasures. Fire extracts the most valuable thing from the book, its metaphysical substance, makes it available for physical consumption in the context of the post-book world, which has lost the need for reading as a spiritual and communicative activity. Non-reproducibility, momentariness of such a reception exacerbates both the problem of the authenticity of the artifact and the inevitable death of traditional culture in a society that voluntarily abandoned the book as a source of reasonable knowledge.

Traditionally, the destruction of a book (often massive, for example, the burning of a library) is presented as a spiritual catastrophe, a general apocalypse, a verdict on the depicted world. On the other hand, the death of a book, the plotting of an anti-myth, the opposite of Bulgakov's statement that manuscripts don't

* What's burned can't be returned, what's dead can't be fed. And what would you take out of a burning house?... Me? You don't know? And you call yourself a Stoker! You asked the riddle, what you call a dilemma. If you had to choose, what would you take: a pussy cat or a painting? a Golubchik or a book? Questions! And he worried about it, wallowed in doubt, shook his head, twisted his beard!... “I can't decide, I've been thinking about it for three hundred years...”

† “It says: Books shouldn't be kept at home, and whoever keeps them shouldn't hide them, and whoever hides them should be treated.”

burn, can be perceived as depriving an artifact of its vulgar materiality, freeing it from the conventions of a form, especially inaccessible to perception in the present conditions. Destruction of the material substance of the book is returning it to the sphere of ideal entities (*The Club of Letter Killers*, *Manaraga*, *Fahrenheit 451*).

Conclusions

To summarize, functionally, in dystopian discourse, the concept of book serves to identify the meanings and evaluate the ideas of “state” and “individual” in their relationship. It correlates with such concepts as power, the past, memory, culture, spirituality, tradition, meaning, which can act as its contextual synonyms. The relations between the state and an individual are realized through the meanings of the book and its correlates. The plot movement of dystopia represents two value poles forming oppositional pairs in relation to the correlates of the concept. The reader's reception and the formation of the conceptual meaning of the works are based on the perception and evaluation of them as due and improper, creative and destructive, reasonable and unreasonable.

Thus, the concept of book is one of the key concepts of culture that have a fairly extensive semantics and variability. In the genre framework of dystopia, it discovers a significant semantic unity correlated with typological features of the genre, which allows us to conclude that conceptualization of the image of the book is conditioned by the genre. The frequency and stability of the implementation of the concept under study in the genre of literary dystopia gives reason to consider it one of its genre-forming features. The book is employed to express the meanings of dystopia, to implement its socio-didactic tasks. It problematizes the key issues of cultural memory for crisis historical epochs, which are the focus of dystopia as a genre formed in a fundamental dialogue with the previous tradition. This concept acts as a tool of social prognostics, diagnoses the nature of the state and the principles of public life, the current state and trends in the development of culture and society as a whole.

The main object of artistic research of dystopia as a social genre is the model of the anti-state in its relation to individual. A common integral feature of the conceptual field under study, in our opinion, is the same ‘power’, realized in various contexts as the power of language, the power of the past, the power of state, the power of art, the power of knowledge. The structure of the conceptual field is represented by a system of characteristic semantic elements: cultural memory and the past, manipulation and control, search and rescue, choice and confrontation, sacralization and mythologization, prohibition and destruction. The development of these motifs is determined by the aesthetic and problem-thematic field of the genre, exploring the issues of totalitarian power, regressive tendencies of social development, cultural crisis and degradation of humanitarian knowledge.

References

- 1 Сергеева Е.В. К вопросу о классификации концептов в художественном тексте / Е.В. Сергеева // Вестн. ТГПУ. Сер. Гуманитарные науки (Филология). — 2006. — Вып. 5 (56). — С. 98–103.
- 2 Черняк М.А. Метаморфозы жанра в современной литературе / М.А. Черняк. — М., 2015. — С. 61–84.
- 3 Шишкина С.Г. Литературная антиутопия. К вопросу о границах жанра / С.Г. Шишкина // Вестн. гуманит. фак. ИГХТУ. — 2007. — Вып. 2. — С. 199–208.
- 4 Воробьева А.Н. Русская антиутопия XX века в ближних и дальних контекстах / А.Н. Воробьева. — Самара: Изд-во Самар. науч. центра РАН, 2006. — 268 с.
- 5 Павлова О.А. Метаморфозы литературной утопии: теоретический аспект / О.А. Павлова. — Волгоград: Волгоград. науч. изд-во, 2004. — 471 с.
- 6 Ланин Б.А. Литературная антиутопия XX века / Б.А. Ланин. — М., 1992.
- 7 Ануфриев А.Е. Утопия и антиутопия в русской прозе первой трети XX в.: Эволюция, поэтика: автореф. дис. ... канд. экон. наук: Спец. 10.01.01 — «Русская литература» / Б.А. Ланин. — М., 2002. — 381 с.
- 8 Зверев А. «Когда пробьет последний час природы». (Антиутопия XX в.) / А. Зверев // Вопросы литературы. — 1989. — № 1. — С. 127–139.
- 9 Ковтун Н.В. Утопия в новейшей русской прозе / Н.В. Ковтун. — Томск, 2003. — 273 с.
- 10 Шадурский М.И. Литературная утопия от Мора до Хаксли: Проблемы жанровой поэтики и семиосферы / М.И. Шадурский. — М.: Изд-во ЛКИ, 2007. — 160 с.
- 11 Жолковский А.К. Замятин, Оруэлл и Хворобьев: О снах нового типа / А.К. Жолковский // А.К. Жолковский. Блуждающие сны и другие работы. — М.: Наука, 1994. — 428 с.

- 12 Любимова А.Ф. Жанр антиутопии в XX веке: содержательные и поэтологические аспекты / А.Ф. Любимова. — Пермь: Перм. гос. ун-т, 2001. — 91 с.
- 13 Рослый А.С. Данте в эстетике и поэзии акмеизма: система концептов (на материале творчества А. Ахматовой, Н. Гумилева, О. Мандельштама): автореф. дис. ... канд. филол. наук. Спец. 10.01.01 — «Русская литература» / А.С. Рослый. — Ростов н/Д., 2006. — 24 с.
- 14 Волкова Н.В. Концепт «книга» в русской лингвокультурологии: аспекты исследования / Н.В. Волкова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. — 2015. — Ч. 2. № 4 (46). — С. 54–60.
- 15 Bradbury R. Fahrenheit 451 / R. Bradbury. — New York: Simon & Schuster, 2021. — 439 с.
- 16 Замятин Е. Мы / Е. Замятин. — М.: Дрофа, 2010. — 93 с.
- 17 Orwell G. 1984 / G. Orwell. — СПб., 2017. — 139.
- 18 Huxley A. Brave New World / A. Huxley. — New York: Random House, 2015. — 112 с.
- 19 Карьер Ж.-К. Не надейтесь избавиться от книг [Электронный ресурс] / Ж.-К. Карьер, У. Эко. — Режим доступа: <http://www.livelib.ru/book/1000438525>.
- 20 Генис А. Иван Петрович умер / А. Генис. — М., 1999. — 119 с.
- 21 Толстая Т. Кысь / Т. Толстая. — М.: Изд-во «АСТ», 2020. — 318 с.
- 22 Глуховский Д. Метро 2033 / Д. Глуховский. — М., 2011. — 233 с.
- 23 Войнович В.Н. Москва 2042 / В.Н. Войнович. — М.: Эксмо, 2017. — 219 с.
- 24 Щербинина Ю. Бойся книг, домой приходящих / Ю. Щербинина // Знамя. — 2015. — № 8. — С. 186–197.
- 25 Кочеткова Н. «Симбиоз физиологии, шоу и моды». Владимир Сорокин о сожжении книг, счастье и новых гаджетах [Электронный ресурс] / Н. Кочеткова. — Режим доступа: <https://lenta.ru/articles/2017/03/06/manaraga/>.

А.П. Филимонова, Ж.Д. Рапишева, Н.В. Козловская

Антиутопиядағы ‘*kīman*’ концептісі: жанрлық үндестік мәселесіне

Көркем концептология — қазіргі заманғы көркем сөз стилистикасындағы перспективалы бағыттардың бірі. Ол концептілер вербализациясының ерекшелігін көркем мәтінде көрініс тапқан әлемнің авторлық тілдік бейнесінің компоненттері ретінде зерттейді. Мақалада көркем мәтін типі арқылы анықталған «кітап» концептісінің жанрлық ерекшеліктері қарастырылған. Авторлар осы жанрға тән болып табылатын концепті ерекшеліктерін жан-жақты ашады. Сонымен қатар келтірілген зерттеулер мен тұжырымдар Джордж Оруэллдің «1984», Олдос Хакслидің «Ғажайып жаңа әлем», Евгений Замятиннің «Біз», Татьяна Толстаяның «Кысь» сияқты ағылшын және орыс әдебиетіне тиесілі классикалық антиутопиялардың репрезентивті мәтіндерін зерттеу негізінде баяндалған. Талдау нәтижесінде осы концептінің негізгі мазмұны мен құрылымдық белгілері анықталып, оларды жүзеге асырудың дискурсивті және жанрлық шарттылығы туралы қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: көркем концепция, «кітап» концептісі, жанр, антиутопия, жанрлық белгілер.

А.П. Филимонова, Ж.Д. Рапишева, Н.В. Козловская

Концепт «книга» в антиутопии: к вопросу о жанровой обусловленности

Художественная концептология — одно из перспективных направлений в современной стилистике художественной речи. Она изучает особенности вербализации концептов как компонентов авторской языковой картины мира, явленной в художественном тексте. В данной статье рассмотрен вопрос о жанровой специфике концепта *книга*, определяемой типом художественного текста. Авторы раскрывают особенности исследуемого концепта, которые можно считать типичными для данного жанра. Изложенные в статье наблюдения и выводы основаны на изучении наиболее репрезентативных текстов классических антиутопий русской и английской литературы, таких как «1984» Джорджа Оруэлла, «Дивный новый мир» Олдоса Хаксли, «Мы» Евгения Замятина, «Кысь» Татьяны Толстой. В результате анализа определены основные содержательные и структурные признаки данного концепта, сделан вывод о дискурсивной и жанровой обусловленности их реализации.

Ключевые слова: художественная концепция, концепт «книга», жанр, антиутопия, жанровые признаки, классическая антиутопия.

References

- 1 Sergeeva, E.V. (2006). K voprosu o klassifikatsii kontseptov v khudozhestvennom tekste [On the question of concepts classification in a literary text]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. Seriya Gumanitarnye nauki (Filologiya)* — *Bulletin of the Tomsk State pedagogical university, Series Humanities (Philology)*, Issue 5 (56), 98–103 [in Russian].
- 2 Chernyak, M.A. (2015). Metamorfozy zhanra v sovremennoi literature [Metamorphoses of the genre in the modern literature]. Moscow [in Russian].
- 3 Shishkina, S.G. (2007). Literaturnaia antiutopiia. K voprosu o granitsakh zhanra [Literary dystopia. To the question of the genre boundaries]. *Vestnik humanitarnogo fakulteta Ivanovskogo gosudarstvennogo chimiko-tehnologicheskogo universiteta* — *Bulletin of the Faculty of Humanities of the Ivanovo State University of Chemical Technology*, 2, 199–208 [in Russian].
- 4 Vorobeva, A.N. (2006). Russkaia antiutopiia XX veka v blizhnikh i dalnikh kontekstakh [Russian Dystopia of the twentieth Century in near and far contexts]. Samara: Izdatelstvo Samarskogo nauchnogo tsentra RAN [in Russian].
- 5 Pavlova, O.A. (2004). Metamorfozy literaturnoi utopii: teoreticheskii aspekt [Metamorphoses of Literary Utopia: theoretical aspect]. Volgograd: Volgogradskoe nauchnoe izdatelstvo [in Russian].
- 6 Lanin, B.A. (1992). Literaturnaia antiutopiia XX veka [Literary dystopia of the XX century]. Moscow [in Russian].
- 7 Anufriev, A.E. (2002). Utopiia i antiutopiia v russkoi proze pervoi treti XX v.: Evoliutsiia, poetika [Utopia and Dystopia in Russian Prose of the first third of the XX century: Evolution, Poetics]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 8 Zverev, A. (1989). «Kogda probet poslednii chas prirody». (Antiutopiia XX v.) [«When the last hour of nature strikes» (Dystopia in the XXth century)]. *Voprosy literatury* — *Questions of Literature*, 1, 127–139. Moscow [in Russian].
- 9 Kovtun, N.V. (2003). Utopiia v noveishei russkoi proze [Utopia in the latest Russian Prose]. Tomsk [in Russian].
- 10 Shadurskiy, M.I. (2007). Literaturnaia utopiia ot Mora do Khaksli: Problemy zhanrovoy poetiki i semiosfery [Literary Utopia from Mohr to Huxley: Problems of Genre Poetics and Semiosphere]. Moscow: Izdatelstvo LKI [in Russian].
- 11 Zholkovskiy, A.K. (1994). Zamiatin, Oruell i Khvorobev: O snakh novogo tipa [Zamyatin, Orwell and Khvorobeyev: About a new type of dreams]. *Bluzhdaiushchie sny i drugie raboty* — *Wandering dreams and other works*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 12 Liubimova, A.F. (2001). Zhanr antiutopii v XX veke: soderzhatelnye i poetologicheskie aspekty [The genre of dystopia in the twentieth century: subject and poetical aspects]. Perm: Permskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 13 Rosly, A.S. (2006). Dante v estetike i poezii akmeizma: sistema kontseptov (na materiale tvorchestva A. Ahmatovoi, N. Gumileva, O. Mandelshtama) [Dante in the aesthetics and poetry of Acmeism: a system of concepts (based on the work of A. Akhmatova, N. Gumilev, O. Mandelstam)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Rostov-na-Donu [in Russian].
- 14 Volkova, N.V. (2015). Kontsept «kniga» v russkoi lingvokulturologii: aspekty issledovaniia [The concept of «book» in Russian linguoculturology: aspects of research]. *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki* — *Philological sciences. Questions of theory and practice*, 2015, 4 (46), 54–60 [in Russian].
- 15 Bradbury, R. (2021). *Fahrenheit 451*. New York: Simon and Schuster.
- 16 Zamiatin, E. (2006). *My [We]*. Moscow: Drofa [in Russian].
- 17 Orwell, G. (2017). 1984. St. Petersburg.
- 18 Huxley, A. (2015). *Brave New World*. New York: Random House.
- 19 Karer, Zh.-K., Eko, U. (2015). *Ne nadeites izbavitsia ot knig* [Don't expect to get rid of books]. Retrieved from: <http://www.livelib.ru/book/1000438525> [in Russian].
- 20 Genis, A. (1999). *Ivan Petrovich umer* [Ivan Petrovich died]. Moscow [in Russian].
- 21 Tolstaya, T. (2020). *Kys* [The Slynx]. Moscow: Izdatelstvo «AST» [in Russian].
- 22 Glukhovskiy, D. (2011). *Metro 2033* [Metro 2033]. Moscow [in Russian].
- 23 Voinovich, V.N. (2017). *Moskva 2042* [Moscow 2042]. Moscow: Eksmo [in Russian].
- 24 Sherbinina, Yu. (2015). Boisia knig, domoi prihodiaschikh [Be afraid of the books that come to your house]. *Znamia* — *Ensign*, 8, 186–197 [in Russian].
- 25 Kochetkova, N. (2017). «Simbioz fiziologii, shou i mody». Vladimir Sorokin o sozhzhenii knig, schaste i novykh gadzhetakh [«Symbiosis of physiology, show and fashion». Vladimir Sorokin on the burning of books, happiness and new gadgets]. Retrieved from <https://lenta.ru/articles/2017/03/06/manaraga/> [in Russian].

M.K. Zhunusova^{1*}, Z.Z. Ordabaeva¹, A.K. Alpysbaeva², G.E. Ospanova²

¹Karaganda University named after E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan

^{3,4}Non-profit joint stock company "Medical University of Karaganda", Karaganda, Kazakhstan

(e-mail: ZhunusovaMK@mail.ru, ordabaevazz@mail.ru, jarasai160515@mail.ru,

ulbaxram.ospanova@bk.ru)

Semantic-stylistic features of the initial and final sentences of the text (on the example of the genre of the story)

The article provides that the initial and final sentences have a special function in the content of the text, are of particular importance in increasing the attention, interest, and passion of the reader's attention to the content of the text. The novelty of the article is to identify the linguostylistic integrity of the most basic elements in the text formation of the narrative genre, forming a single thought, which is in the study of the text formation. The purpose of the study is to analyze in the direction of disassembling and reconstructing the whole (in the service of the initial, final sentences), as a result of which, in practice, these elements form the law of integrity of the text as a whole. When conducting linguistic analysis of the text, the authors showed by analyzing specific examples that various patterns of holistic thought ultimately find solutions in the final sentences of the main thoughts, ideas, and conclusions of the narrative genre, and not just from their beginnings. It is clarified that emotionally expressive sentences are structures that are unique to initial sentences. It has been proven that such a structure, which immediately attracts the attention of the reader, can immediately cause a positive or negative reaction, is also distinguished by the function of creating a figurative image. It is established that the beautification techniques used in figuratively-expressively constructed initial and final sentences, borrowed from the realities of life, have a special function in figuratively conveying to the reader various situations related to man and society, environmental and natural phenomena, and the psychological state of a person.

Keywords: text, linguistic integrity, initial and final sentences, text elements, figurative and expressive means.

Introduction

This issue is considered in the works of I. Arnold and L. Lisovitskaya. I. Arnold's initial functions of the text are: 1) to engage the reader, to draw attention to the work ("intriguing" functions, the functions of attracting the reader); 2) modeling, coordination of the introductory function (modeling of the input function); 3) signaling or demarcation (signaling or delimiting function); 4) giving aesthetic pleasure to the reader (aesthetically adjusting function) [1; 23]. L. Lisovitskaya analyzes that.: 1) to create a general attractive tone (sound) to the text (creation of general tonality); 2) modeling of the communicative situation (modeling of the communicative situation); 3) to pay special attention and interest to the reader (creation of tension and interest of the reader); 4) introductory-informational (input-information function) [2; 5].

In addition to this analysis of sentence functions, L. Lisovitskaya also gives a brief description of the content of each of them. For example, she says that the first one evokes an emotional feeling in the reader, has an impressive rhythm, expressive color, and is in such a way as to anticipate the specifics of the text. In our opinion, all of these functions are closely related to each other, complement each other and serve to convey the overall content of the text. Therefore, as long as the sentence is not effective, it is impossible to attract the reader to the text, to pay special attention to the plot of the work, to motivate him, to make him interested in any kind of communicative situation, information.

Therefore, we decided to consider the level of performance of these functions on the basis of semantic and stylistic laws of sentences.

Methods of research

Emotional-expressive sentences. Researchers argue that the terms emotionality and expressiveness in language are not synonymous, that they have significant differences, and that they often come together in one sentence. Therefore, we will consider them in connection with the fact that they are used in a personal and expressive way, depending on the appearance of the individual sentence. Research shows that "words

* Corresponding author. E-mail address: ZhunusovaMK@mail.ru

that are perceived as emotional can cause a positive or negative reaction in the human mind. And expressiveness in language should be understood as a personal word, phrase, expressiveness in a sentence" [3; 36].

Here is an example of an initial sentence in a structure that can immediately provoke a positive or negative reaction in the mind of the reader, and immediately draw attention to the text of the work:

Oh, my dear! I would not have come from the War, than I saw this tragedy!

If I lost my loneliness, I would not see this house! (A. Abishev. Eagle grove)

Sentences, which are emotional in nature—*Oh*, are the means of interjection emotional tone — the pronoun of — *Oh*, the dexterity of this reference noun, the inversion verb combinations (if I did not come, I did not see) — language techniques that help to accurately convey the character's stress. The fact that the initial sentences are presented in such a way, such a structure does not leave the reader indifferent, "what will happen next?", "What kind of grief?" inevitably excites the reader.

Other examples of emotionally accepted in initial sentences:

1. — *Oh my God, it's hard, my dear!... It makes me suffer! (K. Mukhanbetkaliuly. A winding road).*

2. — *Oh my God, he killed me! (T. Abdirajym. Zhanat)*

3. — *Oh my God!... Oh my God! (K. Sattibayuly. The clown world).*

These are also sentences made of words that express the character's special stress, punctuation marks (dots, exclamation mark), which serve to significantly affect their emotional perception.

About such a function of punctuation, which explains the emotional reaction, the famous stylist I.V Arnold writes: "Punctuation identifies many important emotionally-expressive relationships, emotional pauses (breaks), irony, etc." [4; 103].

Many dots at the end of the given sentence also give an expressive tone to the sentence, and negative verbs repeated with the pronoun — *oh* (difficult-*oh*, suffer me) are also used to thicken the emotional color of the sentence.

The first sentence of Omirserik Zhuman's story "Night and Toleubek" begins as: "God forbid! Terrible!» The author immediately draws the reader's attention to the work with the words of a very difficult, tragic situation, which immediately frightens and shocks the human soul. Here, too, "What's the matter, *oh*, it's so hard?!" The thought inevitably excites the reader, hastening him to get acquainted with the continuation of the story. The negatively meaningful noun "Terrible" in the postposition means a frightening, awkward message.

R. Suleimenov's story "The Old Man and the Wolf" also came out of nowhere, "when the dawn breaks, the sun shines through the sky and caresses the surroundings." "Terrific!", "Shame!" begins with negative emotional words. The story is about the wolf of the narrow time and a man of faith in the way of life during the artificial famine of the apocalyptic times experienced by our people:

1. *That's it! That's it! — Oh my gosh! (S. Assylbekov. Nazkonyr)*

2. *How could I know that I would be ruined and prosperous, I would have waited if I had known (S. Salimbayev. Night fight).*

The first of these is an incomplete, short sentence that represents a happy moment, a sentence given in the idiomatic semantics with the repetition of the noun, the emotion is perceived. Although it is not clear who the protagonist is talking about, the impression is gratifying. The reader is in a hurry to find out to whom and under what circumstances it happened, and what hurts — the emotional response of the protagonist. The second is emotional: firstly, it expresses the character's regrets, and secondly, it creates a feeling of pity in the heart of the reader. "Why was it destroyed? What is the sudden threat?" the reader is inevitably concerned with such questions.

All of these are sentences from the words of the protagonist, which are very accurate and impressive. Of course, this does not mean that the author's narrative is not always the case, because the writer is a jeweler of words, so his pen in each part of the wording system expresses the word table in accordance with the requirements of the text:

Gaziz came home very upset (M. Imanzhanov. Youth).

There was a knock on the door once or twice, and without waiting for the permission of the person inside, a tall stranger burst in (T. Mameseit. Male neck).

Of course, it is not easy for Ayauly came very upset and angry at home, so the reader cannot be indifferent to this information, and he has many more questions.

In the second example, "the intrusion of a tall stranger without permission" is also an act of aggression, immorality, and negative emotional reactions. Both sentences are impressive in terms of semantics and style.

In one of the following sentences — about joy, in another — about resentment, and in another — about tragedy, in short, about different moods and emotions of a person:

– *Came!* — said Kaliya, who was looking from the balcony, ran into the room (E. Akimkulov. *Guests*).

Zhasulan woke up frightened by the mournful voices of women (S. Asylbekov. *Nostalgia*).

Karibek was shocked in one day as if a whip hit him in the forehead (D. Ashimkhanuly. *Comrade General*).

Here are all the examples that seem to make an impression on the text of the work. This is the requirement for literary text: "equal influence on the thoughts and feelings of the reader" (G. Musrepov).

In general, we believe that the semantic, syntactic structure, figurative nature of the literary text, that is, its so-called expressive nature, which gives the sentence a sentence property, serves a functional function.

V.Nikolaeva writes, who studied the structural features of the first and final paragraphs: The final paragraphs are the essence of the author's emotional-evaluative relationship to what is said in the story, where the main idea of the work is summarized. This often predetermines an enhanced lyrical ending. Therefore, in the final paragraphs the writer emphasizes all the possibilities (resources) of poetic approaches: rhythm, general musical melody of phrases (sad, joyful, exciting, etc.), words that emphasize the inner state of man or nature, which is sometimes "shared". It is not accidental that he takes into account the choice according to certain lexical meanings, the use of a variety of linguistic approaches, the ability to use very delicate sound recordings " [5; 208-209].

In this statement, the researcher suggests that writers use more clear sayings at the end of the story than at the beginning of the story. In our opinion, the linguistic and stylistic requirements for any of the initial and final sentences are the same: the words must be effective, rationally chosen, the syntactic structure and semantics must be in accordance with the nature of the thought, the effect (emotional power) must be strong, figurative, expressive, stylistic function of both is — an effective representation of the idea. In this regard, masters of rhetoric pay special attention to the rational and effective use of artistic methods inherent in the system of speech, so that the work is written in such a way that it has a significant impact on the mood, cognition, consciousness and soul of the readership. "In fact, the word in the artist's hand is like the paint in the artist's hand. The changed word will add to the effect and enrich the human knowledge; if a word expresses the same thing, it is possible to discover the various secrets of life by transforming it" [6; 231].

There are a variety of artistic language techniques that reveal this variety of secrets. Metaphors, metonymy, imagery, similes, epithets, etc. are usually mentioned first.

Metaphor. Saying that, "Aristotle was the first who speaks about metaphor, is also correct. But according to Aristotle, the scientist had a way of historical research, even a single way. For example, Isocrates, who lived before Aristotle, demanded that the word used as a metaphor should be easy to understand, beautiful, most convenient and popular" [7; 5] — wrote specially studied scientist B. Khasanov". From this it is clear that this approach to the use of the word has attracted attention from time immemorial. Of course, this is reasonable, because it is not limited to the expression "one word is one concept", but can be used in a "diverse" sense, which, of course, creates a significant opportunity for language fluency. Therefore, it is natural that human beings, who want to constantly improve their language skills, should pay special attention to this issue from an early age.

Because of this, it is true that in any of our spoken or written languages, words are often used interchangeably. A. Sybanbayeva in her scientific work "Linguistic nature of metaphor and conceptual metaphors" comprehensively analyzes the cognitive and literary function of metaphor.

The scientist B. Khasanov divided the metaphorization of word groups into individual topics, made a detailed analysis with specific examples and spoke about the ability of each word group to metaphorize: "In the metaphorical use of the verb, the imagery of the word is revived", — he said [7; 112], and refers to the word professor A.N. Efimov: "It is well known that the verb is a tried and tested tool of artistic expression with its diversity of semantic shades, well-developed personality system and syntactic connections" [7; 112]. Examples of the use of the verb described in the following sentences:

By midday, Borandy's trade begins to slow down (Sh. Murtaza. *Shakalak*).

The short day in January, leaned up the ridge, notified for a while and fell down (K. Iskak. *Aktokty*).

Twilight is short in Astana, and soon the city was in the middle of the night (G. Tolegul. *At the bus stop*).

The village landed at the foot of Kolkamys (K. Sarsekeyev. *Kulatay*).

Regular verb metaphors in the literal sense (trade's slow down, village landing, lean up, downfall, etc.) are heard phrases, but they convey the idea figuratively. That is why A. Sybanbayeva says: "Metaphor is one

of the means of enriching and beautifying the language, a way to convey a person's thoughts in a figurative, artistic, emotional way" [8; 22].

The place of metaphors in the final sentences is a legitimate goal, as any writer tries to show the solution of the ideological goal in the final sentences, which are considered to be the end of the literary text. At the same time, it is obvious that the narrators of the final sentences of the writers, who arranged the wording according to the content, have a great stylistic load, especially their poetic, figurative nature, which ends in a verb metaphor. Let's illustrate our point with examples:

He was in a strong position, hugging a crippled man with one leg in front of him (K. Akhmetbekov. Torn book).

The car must have been going uphill, it was getting heavier, it was impossible to stop, he pressed on the gas, it was almost ready to climb to the top of the hill, it was as if someone was pulling hard behind it, and car went rapidly to the plain (S. Muratbekov. On the way back and forth)

– «He came until old age. If I continue write poems, he will read even one and look for my book! He will come. Let me just write, let me write!» This is the point that Erkegali paid attention to. When he went to the door, the saleswoman said, "Let me remember this man" and watched him for a long time (E. Konarbayev. Echo).

Latif's imagination flew into space (I. Zhakanov. Kazakh waltz).

Another surprise accumulates in the chest of the kuishi (A. Kekilbayev. Hungry wolf).

Descriptive verbs are used in a variable sense, not in their own sense.

The metaphor repeated in the first illustration depicts a father's meeting with his son, hoping to hear from his son, who had gone to war, not to hear bad news for forty years after the end of the war, in the second example, the "go rapidly" is the speed of the car going too fast, and in the following examples, the fact that the seller stared at him for a long time before Erkegali left, "flying" into the imaginary space means joy, and "accumulating" (music) means the birth of a new state.

Results and discussion

The use of metaphors in the present tense: "Meruert flew up into the arms of his grandfather, began to caress and kiss him on the face" (M. Sydykov. Meruert). The word "Flight" has long been used as a metaphor in the history of the Kazakh language [8; 114]. While "Flight" is used as a metaphor as a synonym for the words "die", "get up", "stand up", "be cold", "go fast", now there is another meaning — "come running fast". The author was able to illustrate the fact that the missed granddaughter quickly reached his grandfather. The abbreviated auxiliary verb "up", which is combined with the metaphor in the first component of the related sentence, is taken to describe the urgency of the action. The author was able to illustrate the fact that the missed grandson quickly reached his grandfather. The abbreviated auxiliary verb "up", which is combined with the metaphor in the first component of the related sentence, is taken to describe the urgency of the action.

Let's look at another example: "That feeling is beginning to gnaw the soul as a worm and stinging more and more, makes you feel like a stray dog and is beginning to make land" (S. Muratbekov. Freeze). In "gnaw" and "sting" the two repetitions in the related sentence "beginning" and "beginning" serve to describe the progressive nature of this action.

The constant metaphors of "feel like a stray dog" and "to make land" in the second component of the compound enhance sentence expression. Especially in the case of litota "make land"; the phraseological meaning of "very embarrassing"; "shame the ground"; "implode reputation"; "disgraced"; "stepping on the foot" is especially effective in combination with "beginning".

The epithet in this sentence, which has a chiasmic character (stray dog — dog stray) — specifies the semantics of the word "mood", a figurative proper word for external appearance and internal meaning. And the formants -ып, -іп, -п connected to the verbs are used to create an expressive tone in the dynamics of the main character's inner stress.

R. Syzdyk, a scientist who studied the use of grammatical figures in Abai's poems, that the suffixes -ып, -іп, -п serve to accelerate the dynamic motion of the participle and analyzing Abai's poem "Summer" said: "It is not for nothing that the verbs of subordinate clauses are given the suffix -ып, -іп, -п with the past tense participle. The poet wanted to depict nature in motion. And Abai's poetic skill clearly found that in order for that movement to be alive, the words that express them must be in a certain grammatical form".

Let's analyze this example: *God of Blue darkened, frowned at wolf, which ran, looking back. Inside the deep ravine, the shy Sun hid its face in the clouds, as if it could not bear to look at the bloodied corpse.*

Graceful Steppe is calm with important view keeps all secrets inside. There is not wind. Only black crows fly, laughing loudly in violation of the dead silence, beating their wings (D. Ramazan. Revenge and Patron).

The paraphrase "God of Blue" used instead of Heaven in the first sentence of the text, in the context of the epithets "shy, proud" describing the Sun and the Steppe, creates an impressive picture with human behavior.

The phraseology "*there is no wind*" is a separate sentence, meaning "*completely quiet*", "*without wind*". The author replaced this quiet, windless day with the metaphor of "*dead silence*". Quiet, even no mosquito sound, instead of silence the epithet "*dead*" was used to reveal the essence of the scene being described. Such silence (probably the translation (calque) of the Russian phrase "*dead silence - mertvaya tishina*") is disturbed by black crows as human laughter.

It is obvious that in the final sentences regular metaphors are often used as a verb:

"It's been about ten days since the dog disappeared. Durdy's friends ended up with nothing that the dog had gone to native land" (B. Toleugaliyev. Return of Kutkeldy).

– *From my aunt Maria's house, — he said. I took her out of the hospital and brought her home. Let's celebrate, please join us.*

– *Ok, I will come. What is the address? — I said: I did not want to disappoint young guy.* (M. Skakbayev. My neighbor's colleague)

Father: — This Bay is chatting. It is better to be kind when you are older. Show me him and I turn his mouth to the east. After my father's these words, I did not open my mouth (O. Sarsenbayev. Old carpet).

Corresponding scientists divide metaphors into: poetic metaphor, lexical metaphor, traditional (in the folk literature), personal metaphor, linguistic metaphor, constant metaphor, individual metaphor [1; 60].

Regular metaphors at the end of the sentences: *end up with nothing* shows-regret; *not to break his mood*-not to offend; *not to open a closed mouth* — to be silent; *to turn one's mouth to the east*- is to rebuke; *chatting* is unreasonable speech and they are the short and variant figurative phrases used in the meanings of speech. One aspect of mastery is the economy of words, and writers who adhere to it, use mobile words, that is, regular metaphors, instead of using a lot of vocabulary to convey the clarity of thought and purpose in a sentence.

It is known that the word dog is used in connection with the negative actions of man, but about the use of dog seme in a positive way, Academician A. Kaidar writes: "as ... you are a dog, hate like a dog's flesh, dog skin on the head, dog behavior, dog barking, dog acting" in many phrases, if a person looks like a dog and looks naughty, in another use it is used in the context of praise, encouragement, or self-talk, expressing closeness and greatness. [2; 48]. In the final sentence also the form in which the word is applied to itself. For example, in the writer D. Isabekov's story the final paragraph of "New settlement in the old house" is as follows:

"In the evening there was a big party in Yesirkep's house. All four apologized:" Let our tongues be hardened if we joke" — they said. Horse headed Tashkenbay took a glass:

Happy housewarming! — he said with big smile.

Dogs, — smiled Yesirkep unwillingly.

There is also the end of B. Amanshin's story "Crying on the road": "*Aktai came after two days. I was drinking tea from Alma's hand in her house. Then Aktai laughed at me, saying, "Oh, dog, you've tricked me, you've tricked me"*. In these sentences, the word *dog* is used in a self-deprecating, positive emotional sense. Thus, it is clear from the given examples that the function of the metaphor used in the initial and final sentences in conveying the idea is special.

Metonymy. It is an axiom that, it is always a powerful word — the soul of a literary text. Another way to make the language of work more effective is metonymy. Akhmet Baitursynov, a great linguist and scientist, spoke about metonymy with examples: "*It is called substituting the names of two things that are related to each other*" [3; 357]. And in Russian linguistics O. Akhmanova says: "*methonymy is a path in which the name of one object is replaced by the name of another, which is with the first subject, in relation to the Adjacency Association*" [2; 234].

Metonyms in the initial sentences:

– *Let my white table curse you, you are a dog, you trust your pocket, you ignoramus!-* shouted the owner of the house (M. Rakhmanberdiev, Experience).

– *Kokbel worried an accident.* (M. Skakbayev. Joke).

In the first example, marked is spent instead of *taste* and *money*, while in the second, the so-called *Kokbel* means that the villagers are worried about an accident.

Special attention was paid by the researcher L. Nurzhekeyeva on the linguistic nature, lexical and semantic features of this phenomenon; structure and ways of creation; to the stylistic function. For example, in the section of the researcher's work on the structure and ways of making metonymy, she gives specific examples of metonymic use of word groups (nouns, adjectives, numerals, verbs, pronouns, adverb, conjunctions, imitators): "If we know that the main purpose of a word is to convey an idea, the purpose of a literary word is to convey that idea impressively" And it is necessary to convey the impression in order to stay in the mind, to enrich the human soul by influencing thoughts and feelings" [9; 6].

Here are other examples of such impressive metonymy:

Urkiya, who was looking at the crowd of people waiting for the bus, noticed the familiar faces on the other side of the asphalt road (T. Shaldibekkyzy. Shadow).

He opened his eyes and looked around, but could not remember whose family he had come and overturned (E. Zhenisuly. Countrymen).

The old woman woke up frightened, and a supernatural force was knocking on the door incessantly. (B. Amanshin. Who is to blame).

In the first example, *familiar faces* are used instead of familiar ones, in the latter, *family, supernatural forces* — in the sense of home, man.

Metonyms in the final sentences. This approach is not uncommon in the final sentences. Because "in addition to saving words, metonymy is also used as a way to clarify and convey ideas clearly and accurately".

Consider the following examples:

Those who come with a bridle and leave with a bridle are short-lived and uniformly good (O. Bokei. Shugyla).

This is an ancient and mainstream, which were built by the bones of noble people (M. Kabanbayev. 56th Celebrating).

Nurgabyl walked through the window with arrogant looks. Somewhere the dog barked. Quiet village fell into a trance and fell asleep again (M. Rakhmanberdiev. Gift).

Hadisha took Valya by the hand and hurried to her house, which was locked for the whole winter. If she is not hurry, she will lose what she found. (Sh. Murtaza. One gentle ray).

It seemed to those who looked at him as if he was thinking of a trick (T. Alimkulov. Arasha).

One of the young chicks was walking on the ground (M. Asylgazin. The first summer).

All of the metonyms in these examples are substitutes for human words. Since "The life of the word is in the sentence", the essence of each word is revealed in its context. The first, for example, *short-lived, uniformly good* — substantivized adjectives metonyms, while they are used to show the qualitative character of the person, the *noble people* in the second example are used in the sense of the older generations of the previous generation, *village* — as people of that village; the next complex metonymy is *lost* in the examples — instead of the *girl*; phrase metonymy is *people who were looking, the chick* is a small person, that is, metonyms that convey the child figuratively.

Even in the given examples, there are many metonymic uses that depend only on the person — the owner of life. Of course, it depends, firstly, on the ability to combine each word, and secondly, on the ability of the writer to use it.

Let's look at other examples:

The official monument to the mule skinner was unveiled seven days later, and the impatient workers of the district were relieved. They say, that the driver of the Aupartcom brings him "saryagash water" once every three days so that he would not tell the previous story (D. Issabekov. Monument).

A bead fell from Bisen's eyes to his chest (J. Keikin. Even it's late).

Then the neighbor smiled: You are blabbing. It is a folk song. This drunkard would cry even when he is singing "Lonely Juniper" (M. Magauin. After Altybakan).

This is how my first shift started. There are still many shifts ahead. "Icebergs" are floating easily in the sky, floating over us, far away, far away. Nomadic clouds!... (B. Kanatbayev. Burmatros).

The next day in midday, the dombra player left. The black boy's heart sank, and he was left alone. This was the first time that a young rod had sprouted. Nobody noticed it (K. Akhmetbekov. Dombayra music).

The author's metonymy in the first example replaces the meaning of "saryagash water" — vodka, the meaning of this metonymy is clear only in this context. In another context, we would understand "saryagash water" in its own sense. If the author wrote that he carries one vodka every three days, it would be read rudely and without any effect. Therefore, the obvious effect of this metonymy prevails. In the second example,

"*Lonely juniper*" is used as the name of the song, in the third, "*beads*" — tears; in the fourth, "*icebergs*" replace the word "*cloud*" shown by the author through the parcel, and in the last example, "*spinning young rod*" means a young child. It is clear from these examples that metonyms are a complex way of conveying an idea that is impressively perceived by the reader.

Simile. "Writers use a lot of expressive and powerful words in their initial sentences that captivate, entice, educate, and emotionally impact the reader. The most common and effective method of depiction is simile" [2; 24].

If scientist T. Konyrov says: "Simile is an image that enhances the figurative, artistic, emotional and expressive quality of an object by comparing one thing with another on the basis of common features, academician M. Sergaliyev: "The stylistic function of the simile is different, in one case it aims to fit more meaning into a few words, in another case it allows the author to speak in parables, and the simile itself is due to the conciseness" [5; 42] shows the specifics of simile in the work. Now the role of this type of trope, which is common to linguistics and literary criticism, as a figurative phrase to give a figurative character to the initial and final sentences:

Winter storm rose like a frightened herd of deer (K. Zhunusbektegi. Horseherd).

The auto clubcar like matches began to tremble like a lost camel and began to cough like a young child (N. Kapalbekov. One swan).

This letter, written in large letters like the front foot of a camel, was sent from the retirement home to a correctional colony on a lovely late autumn day is no worse than summer. (Zh. Korgasbekov. Retirement home).

The following similes give us a beautiful and impressive picture of the writer's pen: "The national peculiarity of the Kazakh literary thinking is obvious from this category of similes. This is due to the fact that the methods of equality reflect the nature of the national system of thought, which is familiar to the people" [2; 24]. These similes, rich in national color, enhance the aesthetic effect of sentences and serve as a symbol of the language of the work as a whole.

In particular, in the second example, three identical similes are used (*like a matchbox, like a lost camel, like a young child*) — and they show a detail that reflects the richness, popularity and mastery of the writer's language. The reason for this is that the auto club car, which does not fit in the garage, is reduced to a matchbox (litote) by the reduction method, to a camel that could not set foot properly, to a coughing child, to a frightened herd of deer from winter storm, and the method of enlarging of letters (hyperbola) to a mount camel foot. In this case researchers say: "Word usage is a mirror of a writer's skill. At the same time, there are a variety of skills that can be a plot of the story. One of them is the use of words that allude to the point of the story to be told in the work" — he said. [9; 44].

One of the main issues related to the simile is its semantic structure: "Unlike other types of tropes, the simile structure has several members. This quality of the simile distinguishes it from other tropes. This is a clear indicator of the figurative nature, emotional and expressive quality, literary features, subject-logical basis, associative possibilities, and, more precisely, the poetic nature of the whole nature of the simile" — T. Konyrov writes.

Our collected materials show that in the initial sentences there are many complex, enlarged types of similes:

The slow-moving train gradually gained strength, moving slowly, like the body was overheating, frowning, sweaty and waving his arms, day and night, is moving forward. (A. Akpanbet. Children cradle)

Even among the brothers, there are people who are like the inner string of a short fur coat and close to each other (A. Ibragimov. Oh, my wintering).

From a distance, "Imanak" looks like a single-humped camel lying on side of the yellow waist of Sar-yarka (O. Bodykov. Rider).

If you look from the heights of the gorge, Moinkum is like a dead crocodile stuck in the ground of Bet-bak steppe (A. Tarazi. Silver wing).

The shepherd's house is like a bell on the meadow in the middle of the forest (Sh. Murtaza. Silent bell).

The railway station is like Zherbesik with a rope stretched far away (K. Tumenbay. The girl who solved the problem).

The complex epithet similes in the first, third, fourth, fifth, sixth examples and the three-component phraseological simile in the second example are used at the level of a whole national psychology, informing the national culture. The simile of the epithet *in the first example*, given by the method of step-by-step development (ascending gradation), which compares the movement of a train to a horse, makes the sentence par-

ticularly impressive and "pulls" the reader. The phrase *"like the inner string of a short fur coat"* in the second example shows the closeness of the brothers, taken as a linguistic detail, indicating that the main sentence came from this *"like the inner string of a short fur coat"*.

In the initial sentence, several similes were used simultaneously to change the tone and literary color of the sentence, but now there are two similes that are used in parallel in the same sentence:

When this peace of paper touched his hand, like a thorn in his heart and irritated him all the time (T. Akhmetzhan. Investigation).

Unexpectedly, as I was leaving the office, the telegram, which had been given by the postwoman, seemed to me as an arrow from a bow (A. Zhylyshiev. Dear brother).

Two brothers, the eldest Arystan and Baryskhan, who are the same age, stared at this piece of yellow paper, as if they were praying, in the hand of like Ingush blonde woman with thick black eyebrows (Zh. Korgasbekov. Amenger).

In the first example, *the piece paper is like a thorn*, in the second example it is like *an arrow from a bow*, and in the third example alive and well two brothers were staring to the *piece of yellow paper*, as if they were praying. In all three examples, the paper is described as a peace by the method of reduction (litota). But the effect of this small (*piece*) paper on a person is enormous, and the authors describe it in a way of increasing (hyperbole) and in a contrasting way. Thus, the constructions that evoke a significant emotional feeling in the human heart and give the work a special mystery: "Oh, what is written on these papers!" — are considered to be secretive uses that inevitably attract the reader to read the story.

Probably, "The use of similes in the language of fiction is, first of all, communicative, that is, the words serve to convey the concept, the idea in a broad and deep way. In order to deepen the understanding of the word, it is explained by comparing it with similar phenomena, and for the most accurate and clear comparison, the speaker seeks ingenuity and weighs only a selection of similar phenomena" [6; 44] — probably, the conclusion describes such points.

We have already said that the masters of words, in general, in the initial sentences, intend to provide the reader with a preconceived notion of what will happen in the future, as we can see from the above. For example, in the first example, the situation of a person who is afraid that his crime will be solved due to *the piece like the thorn*, in the second case, the *piece like an arrow from a bow* for bad tidings about the death of a respected citizen is revealed, and in the third example, two healthy young men are punished, as if they were praying with this *piece of paper*. The effects of intimidation and bullying are well-known.

Application of similes in the final sentences. "Simile is one of the means of art that beautifies a literary work, gives an aesthetic tone to the work, and thus helps the student to better understand the phenomena of life, aesthetic impact, nourishment" [7; 36]. It is not uncommon for them to be used in sentences. For example, the story of K. Zhunistegi's "Round statement" ends with the following: "The next day there was a round complaint, like a hedgehog kicking a man in the leg"

Let's analyze: It is well-known that the hedgehog's coat is full of thorns, and if he does not like something or does not like it, he will shrink with those thorns. It is well-known that there is a common phrase in our people, "like a hedgehog", about someone's dislike of another. Here the author uses the negative meaning of this phrase as an epithet-simile to the word hedgehog and creates an impressive, fresh phrase. And by combining hedgehogs and thorn, he takes into account their negative emotional nature and the effectiveness of the overall content of the sentence. Thus, in our opinion, the comparison of the mood with hedgehog is the result of the author's pen in the creation of imagery. Of course, it is reasonable to simile the heart of a malicious person with a thorny hedgehog and a false statement that hurts the soul of an innocent person.

The role of the method of simile in the literary expression of ideas is also significant. After all, the equation in the language of literary work is primarily communicative, that is, the words are distinguished by the function of conveying the concept, the idea clearly and figuratively. Here one image is described as similar to another: *"Father's, no... no, a member of the correspondent's, his mouth opens like the mouth of a fish on the shelf, he breathes heavily-heavily, he walks embracing the threshold and silently"* (M. Kabanbayev. Bearded boy).

The simile in an elliptical compound sentence is formed by the suffix *dai* (like). Writer compares the character's mouth to the mouth of a fish on the shelf and made his breath heavily. In fact, when the fish on the shelf opened its mouth and breathed heavily due to lack of oxygen, the author imagined the character in that image. The paired words "heavy-heavy", "silently", combined with verbs as in the previous example, and give the sentence an expressive-emotional tone. The author, who did not dare to call the father, who forgot his son and thinks only of himself, called him a jerk with a scientific title, negatively described him as

"walks embracing the threshold, silent". Thus, the author clearly imagines the "wonderful" situation of the protagonist of the story through the use of exact similes, other rational words in the sentence.

Here are some examples of similes in the final sentences that summarize the content of the story: *Vast steppewith wide plains and a curly sand hills on his chest lies like innocent baby holding the head in his arms, resents his parents* (S. Assylbekov. *Hometown*).

The writer likens the vast steppe to an innocent, angelic baby who resents his parents. In this sentence, the author describes a depressing scene when the protagonist's ancestors live in his hometown, where he spent his childhood.

"Time does not stand still. Get better... Maybe one day Baimyrza will return to his homeland like a returned bird" (K. Zhumadilov. *Hired husband*).

Now, when he felt, that no one sees, gives way to tears, sobbing in the throat came out like a water falling from a mountain (K. Abil. *The guy's tears*).

Now notice: *The moon was born. Born beautiful, not lying too long, without falling over, born like a silver earring in the ear of a beautiful woman. Under the moon like stretched out white silk, and there was a road* (A. Kekilbayev).

The two calves sniffed the mother without realizing it's lay. The blood flowed from the house of the chairman as a trace of jealousy (S. Muratbekov. *Jealousy*).

These similes are used in accordance with the ideological purpose of the story, conveying the idea of the image, thereby showing the reader an impressive biofield.

In general, as in the beginning, in the final sentences there are many similes formed by the same suffix. This is only natural, but it is certainly the oldest and most productive method. And similes made with the word like (same, similar) are rare:

"Wherever the fox goes, his tail will go", says the proverb, trick of time goes with this time. Syrym is just like that tail of the fox right now, so he is jumping and can't calm down. (K. Amanov, *Fate*).

Dairabai, who looks like a keeper between the world and afterlife near the old building, was broken yesterday at dusk. (D. Doszhan. *Keeper*).

All of them are similes that accurately reflect the realities of life. In particular, it is logical to liken the keeper to a messenger between two worlds.

Epithet. "Epithets, similes and tropes play a special role in the genre of any genre, any kind of fiction, in revealing the ideological content, in the creation of the image, they have a complex aesthetic function. These are one of the best ways to clarify the description of the phenomenon of life, to influence the student in the direction desired by the author" [8; 117]. According to academician Z. Kabdolov's language, "a colorful word that defines the special nature and quality of a thing" [6; 219].

The researcher G. Mukhametkaliyeva describes: "An epithet is a combination of at least two words, the first pair (component) of which is connotative, the second pair of which is denotative, interconnected, literary, colorful, figurative language construction" [3; 7].

In the initial and final sentences, epithets are widely used as a figurative tool that enhances the art of language, conveying the thoughts and feelings of the author in delicate threads. In philological science, epithets are studied by literary and journalistic scholars in different directions. Writers divide it into antique, classical, romantic, realistic, while journalists consider it traditional, stable, metaphorical [9; 40].

Here is an artistic approach that immediately draws the reader's attention, serves to effectively convey the author's purposeful thoughts, in short, increases the clarity and richness of the sentence — the most common and often complex language tool:

1. *As soon as Begaidar starts to take out of the closet a brown suitcase, which was not bend by many trains and shaken by many cars his daughter Akziya asks:*

- *Dad, when are you coming?* (B. Amanshin. *Gift*).

2. *The villagers, who had not seen each other for years, met unexpectedly right in the middle of the city, right in the middle of the street.* (E. Konarbayev. *Bell*).

3. *It was the time when in Almaty many streets were up side by side and called line* (A. Ibragimov. *Nil-daria*).

4. *Dyusen, who dragged two red bags down the ground, goes in a hurry despite pits and cavity* (D. Ashimkhanuly. *Brothers*).

The complex epithets used in pairs (*a brown suitcase that does not bend many trains and cars*) are used in a gradational way (step by step), while the epithet of the second example is a long-standing epithet of villagers who have not seen each other for years; full delivery as one participant; the formation of the streets in

the third example is characterized by a negative epithet, not as a straight line, but as a combination; in the next example, the epithet (two red bags dragged down the ground) used in a variable sense to indicate the weight of the bag, suitable for character actions.

Along with traditional epithets in the initial sentences, as scientist R. Syzdyk says, there are epithets that are in the "inappropriate" place, that is, syncretic. In this method, words which meanings do not match are combined [9; 152].

Let's look at an example: *"Yestay Beketov was looking out of the window of his hotel room on the street, the lazy white rain wasn't going to stop"* (R. Seisenbayev. *One night only*).

It is known that in certain stylistic uses words that are incompatible in terms of meaning serve to create a poetic image in the sentence. In this example, the word *laziness*, which is used in accordance with human nature, is derived from the fact that the rain is quiet and slow. Then in this case, it can be seen that epithets formed by syncretic methods are a powerful word that expresses the author's own "I", enhances the poetic nature of the literary text:

It was the time of moderate, mild spring that changed for summer (K. Akhmetbekov. *An artificial green world*).

Kokbori rose to his feet again, and, unable to find a way out, threw his hooves on the blue stone in anger (K. Akhmetbekov. *Kokbori*).

The hot view of the familiar station caught my eye (A. Nabiev. *Brown doublet*).

The semantics of the first of the analyzed epithets not only depict the mild, moderate period of spring, but also, logically, the semantics of the forthcoming narrations indicate that the content of the story will be positive.

That's why immediately after reading the sentence sounds like it warms the heart of the reader. While the syncretic epithets in the next example (open eyes, hooves) accurately depict the position of the affective predator, the hot description of the inanimate, unheated face (type, etc.) in the final example also thickens the artistic color of the sentence and makes the content impressive.

Phrase types of epithets are also encountered in the initial sentences:

1. *Zhasulan woke up frightened by the mournful voices of women* (S. Asylbekov. *Nostalgia*).

2. *The sun stood firmly its highest point* (K. Zhunistegi. *The fate of the racehorse*).

3. *Kabyken, who looked at his watch over and over again, seemed that time is running out* (S. Gabbasov. *My saint grandma*).

4. *Old man Shomishbay got up, performed ablution, prayed and left the house to go to the close melon farm* (D. Isabekov. *Ancestral home*).

5. *In July was very hot and Guljahan came to the capital with Kenzhegul, the youngest of ten children who graduated this year* (A. Akpanbet. *That's interesting*).

6. *There is no wind, as if the cold night in the south cried for a sip of cold air* (K. Zhunistegi. *Meeting*).

7. *In the middle of a dark night Layla silently, in apathy, plunged into a deep ravine and saw on the way a black image* (R. Mukanova. *Eternal child image*).

Conclusion

The phraseological epithets in the given examples give special nourishment to the sentence, enhance its expressive meaning and inevitably attract the reader. A few words about Example 7. The researcher S. Sharabasov in the article "Open and closed forced forms of Kazakh stories" refers R. Mukanova's story "Eternal child image" to the type of closed (intensive) story. And he says about this story: "... Layla is a victim of the atom. Poor Layla is a barrier to global suffering. Her bow was trembling, she felt disgusted at her face like an old lady, and it looked like she was holding an atomic mushroom with a big hand. It hurts the heart, it hurts the mind. Makes think and worry. The open secret of a closed conversation is as powerful as an atomic bomb" [9; 48].

The phrasal epithet that reflects the nature of the night in the example (*silently, in apathy, plunged*), on the one hand, also serves as a metaphor. That is why at night «the soul» is exhausted, it is in a state of *silently, in apathy, plunged*. On a night like this, Layla, who had fallen into a deep ravine, saw a black-clad image on her path. The author reveals a deep secret not only in the epithet, but in every word of the whole sentence, which is why the critic calls the story "as powerful as a bomb". The dark night, the deep ravine, the crippled Leila, the image on her path covered in black and fading in the dark — all this with a hidden meaning.

References

- 1 Нұрмұқанов Х. Сөз және шеберлік / Х. Нұрмұқанов. — Алматы: Ғылым, 1987. — 288 б.
- 2 Лисовицкая Л. Структура и функции начального предложения в художественной прозе: автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.01 — «Русский язык»/ Л. Лисовицкая. — М., 1984. — 17 с.
- 3 Сыздық Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі / Р. Сыздық. — Алматы: Арыс, 2004. — 616 б.
- 4 Арнольд И. Стилистика современного английского языка / И. Арнольд. — Л.: Просвещение, 1973. — 303 с.
- 5 Николаева В. Структурно-композиционные особенности начальных и конечных абзацев / В. Николаева // Лингвистика текста: материалы науч. конф. — Ч. I. — М., 1974. — С. 206–209.
- 6 Қабдолов З. Әдебиет теориясының негіздері / З. Қабдолов. — Алматы: Мектеп, 1970. — 380 б.
- 7 Хасанов Б. Қазақ тілінде сөздердің метафоралы қолданылуы / Б. Хасанов. — Алматы: Мектеп, 1966. — 207 б.
- 8 Сыбанбаева А. Метафораның тілдік болмысы және концептуалдық метафоралар / А. Сыбанбаева. — Алматы: Қазақ университеті, 2002. — 161 б.
- 9 Хайдаров Ә. Шығарма тілі — көркем әдебиет өзегі / Ә. Хайдаров // Өнер алды — қызыл тіл. — Алматы: Жазушы, 1986. — 42-57 б.

М.К. Жунусова, З.З. Ордабаева, А.К. Алпысбаева, Г.Е. Оспанова

**Мәтіннің бастапқы және соңғы сөйлемдерінің
семантикалық-стилистикалық сипаты
(әңгіме жанры мысалында)**

Мақалада бастапқы және соңғы сөйлемдер мәтін мазмұнында ерекше функциялық қызметте болатыны, оқырман қауымның мәтін мазмұнына деген назарын, зейінін, қызығушылығын, құмарлығын арттыруда ерекше мәнге ие болатындығы қарастырылған. Мақаланың жаңалығы — мәтін түзілісін зерттеуде жекелеген тұлғаларда емес, мәтіннің бас-аяғын жиып тұрған, біртұтас ойды құрайтын, әңгіме жанрының мәтін түзілісіндегі ең негізгі элементтердің лингвистикалық тұтастықтарын айқындау. Зерттеудің мақсаты — бүтінді бөлшектеп, қайта құрастыру бағытында (бастапқы, соңғы сөйлемдер қызметінде), нәтижесінде іс-тәжірибе жүзінде бұл элементтердің мәтінді бүтіндей тұтастық заңының қалай түзілетінін талдау. Авторлар мәтінге лингвистикалық талдаулар жасағанда тұтас ойдың сан түрлі заңдылықтарын, сайып келгенде, олардың тек бастамасынан емес, әңгіме жанрындағы негізгі ойлар, идеялар, түйінділер жүгін соңғы сөйлемдерде шешімін табатынын нақты мысалдармен талдау арқылы көрсеткен. Эмоционалды-экспрессивті мәнді сөйлемдер — бастапқы сөйлемдерге ғана тән құрылым екені нақтыланған. Оқырман назарын өзіне бірден аудартатын, бірден жағымды не жағымсыз реакция туғыза алатын бұндай құрылым бейнелі образ жасау қызметімен де ерекшеленетіні дәлелденген. Бейнелі-мәнерлі құрылған бастапқы және соңғы сөйлемдерде қолданылған көріктеу амалдары өмір шындығынан алынған, адам мен қоғамға байланысты әртүрлі жағдайларды, қоршаған орта мен табиғат құбылыстарын, адамның психологиялық ахуалын оқырманға бейнелі жеткізуде айрықша қызмет атқаратыны анықталған.

Кілт сөздер: мәтін, лингвистикалық тұтастық, бастапқы және соңғы сөйлемдер, мәтін элементтері, бейнелі және мәнерлі құралдар.

М.К. Жунусова, З.З. Ордабаева, А.К. Алпысбаева, Г.Е. Оспанова

**Семантико-стилистические свойства начальных и
конечных предложений текста (на примере жанра рассказа)**

В статье представлено мнение о том, что начальные и конечные предложения выполняют важную функцию в содержании текста, приобретая особое значение в повышении внимания, интереса и увлечения читателя содержанием текста. Новизна статьи заключается в выявлении лингвистической целостности основных текстовых элементов жанра рассказа, составляющих единую мысль и образующих единое целое. Цель исследования — анализ данных элементов, демонстрирующих закон цельности текста в плане фрагментации и перестройки (в деятельности начальных, конечных предложений), что приводит к их практическому применению. Авторы пришли к мнению, что при лингвистическом анализе текста на конкретных примерах в последних предложениях решаются различные закономерности в отражении целостной мысли, что, в конечном счете, является не только началом, но и основной мыслью, идеей и узловыми моментами в жанре рассказа. Отмечено, что эмоционально-

выразительно значимые предложения — это структура, уникальная для начальных предложений. Доказано, что это такая структура, которая сразу привлекает к себе внимание читателя, может вызвать положительную или отрицательную реакцию; которая также отличается и функцией создания художественного образа. Установлено, что приемы орнаментальности, использованные в образно-выразительно построенных начальных и конечных предложениях, заимствованы из реалий жизни, выполняют особую функцию в образном донесении до читателя различных ситуаций, связанных с человеком и обществом, явлений окружающей среды и природы, психологического климата человека.

Ключевые слова: текст, лингвистическая целостность, начальные и конечные предложения, текстовые элементы, образно-выразительные средства.

References

- 1 Nurmuqanov, Kh. (1987). Soz zhane sheberlik [A word and mastership]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 2 Lisovitskaya, L. (1984). Struktura i funktsii nachalnogo predlozheniia v khudozhestvennoi proze [Structure and functions of the initial sentence in fiction]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [In Russian].
- 3 Syzdyq, R. (2004). Abai zhane qazaqtyn ulttyq adebi tili [Abai and the Kazakh national literary language]. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 4 Arnold, I. (1973). Stilistika sovremennogo angliskogo yazika [The stylistic of modern English]. Leningrad: Prosveshchenie [in Russian].
- 5 Nikolaeva, V. (1974). Strukturno-kompozitsionnye osobennosti nachalnykh i konechnykh abzatsev [Structural and compositional features of the initial and final paragraphs]. *Linguistics of the text: materialy nauchnoi konferentsii — materials of the scientific conference. 1*, 206–209. Moscow [In Russian].
- 6 Qabdolov, Z. (1970). Adebiet teoriyasynyn negizderi [Fundamentals of literary theory]. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 7 Khasanov, B. (1966). Qazaq tilinde sozderdin metaforaly qoldanylyu [Metaphorical use of words in the Kazakh language]. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 8 Sybanbayeva, A. (2002). Metaforany tildik bolmysy zhane kontseptualdyq metaforalar [Linguistic nature of metaphor and conceptual metaphors]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 9 Khaidarov, A. (1986). Shygarma tili — korkem adebiet ozegi [The language of the work is the basis of fiction]. *Oner aldy — qyzyl til — Art received — red tongue*. Almaty: Zhazyshy [in Kazakh].

С.А. Кенжеғалиев¹, Д.К. Айтжан^{1*}, Қ.Қ. Жанузахова²

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан

²Орталық Қазақстан академиясы, Қарағанды, Қазақстан

(E-mail: sayan582@mail.ru, dauletk8574@mail.ru, karla85@mail.ru)

Бейвербалды амалдардың коммуникациядағы маңызы

Белгілі бір қоғамдық ортада өмір сүргеннен кейін қажеттіліктен тіл арқылы байланыс жасау туындайды. Мақалада паралингвистиканың тілден тыс, яғни тілдің айналасында жүзеге асып, қарым-қатынас жасауға және сол арқылы ақпарат алмастыруға көмекші құрал ретінде ықпал ететін амал-тәсілдерді зерттейтіндігі туралы айтылған. Кез келген халықтың тілін алып қарайтын болсақ, ақпарат алмастыру көзі ретіндегі қарым-қатынас жасау тек дыбыстап сөйлесуден ғана емес, одан да басқа түрлі амал-тәсіл арқылы жүзеге асырылатыны осы бағытта зерттеу жүргізген тілші-ғалымдардың пікірлерімен тұжырымдалады. Тек қана бейвербалды амалдармен қарым-қатынас жасау экстралингвистикалық факторлардың ықпалынан ғана емес, сонымен қатар адамдардың әлеуметтік-физиологиялық ерекшелігіне де қатыстылығы туралы түсінік берілген. Бейвербалды амалдар адамдар арасындағы коммуникативтік актіні жүзеге асыра отырып, тіл білімі ғылымының әр саласымен тығыз байланысты болатындығы сөз болады.

Кілт сөздер: паралингвистика, бейвербалды амалдар, вербал, коммуникация, символ, ақпараттық код.

Kipicne

Қай халықтың тілін алып қарайтын болсақ та, ақпарат алмастыру көзі ретіндегі қарым-қатынас жасау тек дыбыстап сөйлесуден ғана емес, одан да басқа түрлі амал-тәсіл арқылы жүзеге асырылатынын осы бағытта зерттеу жүргізген тілші-ғалымдардың пікірі жоққа шығармайды. Осыдан барып тіл білімі ғылымында паралингвистика ғылымының қалыптасқаны белгілі. Паралингвистика – тілден тыс, яғни тілдің айналасында жүзеге асып, қарым-қатынас жасауға және сол арқылы ақпарат алмастыруға көмекші құрал ретінде ықпал ететін амал-тәсілдерді зерттейтін ғылым. Бұл — жаңаша терминге берген субъективті анықтамамыз емес, ғылыми еңбектерде ұсынылып жүрген пікір-тұжырымдар жиынтығынан шығатын қорытынды.

Бейвербалды амалдар паралингвистиканың нысаны бола отырып, тілдік қарым-қатынастың көмекші құралы ретінде танылады. Тіпті, тілдің шығуы және қалыптасуы жайындағы еңбектерде қазірде біздің «көмекші құрал» деген атау беріп жүрген бейвербалды амалдардың тілден бұрын пайда болғандығы жайлы да ұтымды пікірлер келтіріліп жүр. Тілдің пайда болуын адам миының еңбек арқылы жетіліп дамуымен, дыбыстау аппаратының біртіндеп қалыптасуымен (еңбек айқайы теориясы) байланыста қарау — тарихи-материалистік көзқарас.

«Коммуникация» сөзі латын тілінен аударғанда «біреумен кеңесу», «байланыс» дегенді білдіреді. Тіл біліміндегі коммуникацияға байланысу мағынасы сай келеді. Яғни сөйлесу, ақпарат беру дегенмен барабар. Бұл терминге терең талдау жасайтын болсақ, оның әлеуметтік-психологиялық мағынасы да бар екеніне көз жеткіземіз. Себебі адам сөйлесу барысында айтылысқа деген өзінің субъективті көзқарасын, эмоциясын қоса білдіріп отырады. Бұл үдеріс ырықты кейде ырықсыз түрде де жүзеге аса береді.

Шындығында, қоғам — коммуникация әлемі. Себебі қоғам адамдардан құралады. Сол қоғамдағы адамдар күнделікті қарым-қатынас барысында бейвербалды амалдардың коммуникативтік құзыретін саналы не бейсаналы түрде пайдаланады.

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: dauletk8574@mail.ru

Зерттеудің деректері мен әдістері

Коммуникация барысында хабар дыбыстық тіл арқылы ғана емес, бейвербалды амалдар көмегімен де кодтала береді. Анығында, дыбыстық тілдегі әрбір таңба (әріп, сөз, сөз тіркесі, сөйлем, мәтін, символ, дыбыс, кідіріс) код есебінде жұмсалады. Бір сөзбен айтқанда, ақпараттық код дегеніміз — айтылыстың сыртқы жамылғысы, яғни таңбалануы. Оның астарында семантика, ақпарат жатады. Дұрыс декодталған хабар дұрыс түсініледі де, қате декодталған хабар қате қабылданады. Кейде хабар мүлде декодталмауы (түсінілмеуі не қабылданбауы) мүмкін. Мұндайда коммуникативтік акт мақсатына жетпейді. Себебі сөйлеудің өзі — бірдеңені білу не білдіру үшін жасалатын әрекет [1; 80]. Ендеше айтылар ойдың тыңдаушыға толық жету-жетпеуі сөйлем құруға қатысатын сөздердің аз, көптігіне емес, сөйлем мүшелерін жасаушы сөздердің дұрыс таңдалып алынуына байланысты.

Осыдан бейвербалды амалдар арқылы кодталған хабардың декодталу мәселесі шығады. Мұндай хабарды дұрыс түсіну үшін тілсіз қатынастың мән-мағынасы мен түрлері, оның контекске қатысты құбылуы (мысалы, адамның бір нәрсеге күйінгенде немесе қатты риза болғанында да екі алақанын бір-біріне сарт ұратыны бар) жөнінде адресаттың білімі адресантпен тепе-тең болуға тиіс. Бұл туралы көз бен бастың қимылдарына байланысты адамдағы психологиялық күйдің сегіз түрін ажыратып, берген Ж. Аймауытұлы: «Бақылайтын адамның жоғарыда көрсетілген барлық қарастарын белгілеп әдеттену керек. Осылай бақылап, жаттығуды тең жарылаған кезде, қозғалыстардың «мәнісін» байланыстыра бастау тиіс. Әр уақытта пәлендей қарас болды, неліктен сондай мәнісі болды? деп, бақылаушы өзіне-өзі есеп беріп отыруы керек», – деген [2; 106]. Сонымен бірге автор психологиядағы сезім дүниесінің толық анықталып болмағанын, адамның оны толық аңғарған сайын талай сырды аша түсетінін айтады. Осыған орай М. Жұмабаев: «Біз екінші адамда болып тұрған жан көрінісін өзімізді өзіміз сынаумен ғана білеміз», – деген пікірді келтіреді [3; 25].

Ғалым Ф. Оразбаеваның қатысымдық тұлғаларға тән қасиет-сипаттарды топтап көрсетеді. Бұл орайда, бейвербалды амалдардан сол қасиет-сипаттар толықтай көрінетіндігін баса айту қажет. Ендеше бейвербалды амалдардың да қатысымдық тұлға талаптарынан шыға отырып, коммуникативтік актіні олқысыз қанағаттандыра алу мүмкіндігіне ие екендігін мойындауға тиіспіз.

Тіпті, әдебиеттану ғылымындағы психологизмде де адамның аналитикалық (диалог, монолог т.б.) және динамикалық (бейвербалды амалдар) қағидаттар негізінде зерттелетіні бар. Осы сынды құнды пікірдің авторы Г. Пірәлиева: «Бейвербалды ишараттар сондайлық ұсақ-түйек секілді көрінгенмен де адам психологиясын ашуда, кейіпкердің жан дүниесіне «қол сұғуда» сұмдық көп көркемдік, психологиялық қызмет атқаратынын мойындамасқа лаж жоқ», – деген [4; 179]. Егер сөйлеудің жеке-дара құбылыс екендігін басшылыққа алғанда, оның табиғатын тануда үлкен рөл атқаратын ақпарат алмастырысудың бұл түрі тіл білімінің де зерттеу нысанына айналады.

Осы тұрғыдан алғанда, бейвербалды амалдарды да код есебіне жатқызамыз. Дұрысында, олар ақпараттық код болады. Өйткені бейвербалды амалдар арқылы қандай да бір ақпарат беріледі, ондай ақпарат дыбыстық тілмен қоса-қабат немесе сол дыбыстық тілді толығымен алмастыруы мүмкін.

Коммуникация ақпараттық, әлеуметтік, экспрессивтік, прагматикалық, интерпретациялық қызмет атқарады.

Ақпараттық қызмет арқылы адамдар арасында ақпарат алмасу жүзеге асырылса, әлеуметтік қызмет арқылы адамдар өзара қарым-қатынасқа, байланысқа түседі яки бір-бірімен тілдеседі.

Экспрессивті қызмет арқылы коммуникативтік актіге түсуші адамдар ақпарат алмасу барысында бірінің-бірі эмоциясын, субъективті бағасын біле алады. Ал қарым-қатынас кезіндегі эмоцияны білудің маңызды екені — өзінен-өзі түсінікті жайт. Эмоцияны дыбыстап сөйлеумен ғана емес, түрлі қимыл-қозғалыс не дауыс арқылы да жеткізуге болады.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Прагматикалық қызмет арқылы адамдардың амал-әрекеті мен мінез-құлығы шектеліп отырады. Интерпретациялық қызмет коммуниканттардың бірін-бірі түсінуі үшін керек. Коммуниканттар сөйлесу барысында ақпарат жеткізіп қана қоймай, сонымен бірге оны (ақпаратты) қандай да бір семантикада түсіндіреді, яғни интерпретациялап отырады.

Сонымен, қарым-қатынас кезінде қолданылатын бейвербалды амалдар коммуникацияда мынадай қызмет атқарады:

Біріншіден, дыбыстық тілмен қоса-қабат жұмсалып, қосымша қызмет атқарады. Мәселен, адамдардың эмоциялық күйін, айталық, ашулы не таңырқаулы, мазасыздануы мен қуанышын олардың бет-әлпетіне қарап та ажыратуға болады. Мысалы:

Елемес қайтадан қуанды. Көзі жайнап кетті, бетіне күлкі жүгірді. Қолын жайып, Ильяны құшақтап сүйіп-сүйіп алды. Илья қуанып тұрып бас бармағын көрсетті (С. Ерубает).

Бұл мысалдағы көздің жайнап кетуі, бетіне күлкі жүгіру, қолын жаю, құшақтау, сүйіп-сүйіп алу, бас бармағын көрсету — бәрі коммуникативтік актіге түсушілердің эмоциясын, яғни қуанышты көңіл-күйін аңғарту мақсатында қолданылған. Тағы бір мысал:

Абай Байдалы сөзіне орай айтпақшы емес. Бірақ жақсы, жаман деп сыр да берген жоқ. Сәлемдерін ұғып болып, Байдалыға қош айтпақ болып еді. Қамшысын ұстап, тымағын киді. Осы кезде Байдалы тағы бір ырғала түсіп «әлі де тыңдап кет» дегендей белгі етті. Абай тымағын қайта қолына алды (М.Әуезов).

Бұл мысалдағы қамшысын қолына ұстап, тымағын кию адамның жолға қамданғанын яғни кеткелі тұрғанын білдірсе, ырғала түсу кинемасы сәл аялдай тұр деген мазмұнда жұмсалған.

Екіншіден, бейвербалды амалдар коммуникативтік акт кезінде айтылыстағы ойды нақтылай түсу үшін де жұмсалады және сол ойға түрлі реңк қосады. Сөйлеушінің интенциясын (ниетін) дұрыс түсінуге ықпал жасайды. Мысалы:

— Ана бір ақ қалпақты әперіңізші, — деп сұқ саусағымен шеткері тұстағы ақ қалпақтар арасынан үлкендеуін нұсқады (Әлеуметтік желіден).

— Ендігәрі бұл маңайға аяқ аттап басатын болсаң, менен жақсылық күтпе! — деген Мұрат нығарлай сөйлеп, түйілген жұдырығын оның тұмсығына тақады (Әлеуметтік желіден).

Бұл мысалдардағы саусағымен нұсқау, түйілген жұдырығын тұмсығына тақау кинемалары ойды нақтылау үшін жұмсалған. Мәселен, бірінші сөйлемде ақ қалпақ санының көп екенін білеміз. Сондықтан адресант адресатқа өзіне ұнаған қалпақты саусағымен нұсқай нақтылауға мәжбүр болған. Ал екінші мысалда адресант жақсылық күтпенің астарында ұрсу, балағаттау сияқты доқ көрсету емес, күш көрсететінін нақтылайды. Сөйтіп, өзінің ішкі ниеті мен байламына адресаттың көзін жеткізеді. Сонымен бірге бұл сөйлемде күш көрсететіндігінің дәлелі ретінде нығарлай сөйлеу просодикасы да қатыстырылған.

— Мына қатын Жұмабаймен бір күн де отырмайды, мұнда бір сыр болуы керек, — деп атқамінерлер сенімсіздік білдіріп, бастарын шайқады деген сөйлемде адресанттардың сенімсіз күйін нақтылау мақсатында жазушы бас шайқау кинемасын қоса-қабат қолданған.

Үшіншіден, бейвербалды амалдардың астарындағы мағына мен мәнді шеше алмаса, ол өзгелер үшін құпия, жасырын болып келеді [5; 91]. Зерттеуші бейвербалды амалдардың құпия тілдесімге қызмет ететінін дәлелдеу үшін мынадай мысал ұсынады:

Кіші жүздің биі мен Бекболат шешеннің арасындағы ишара: Кіші жүздің биі екі қолын айқастырыпты. Бекболат «құп болады» депті. Би алақанын жұмып-ашыпты. Бекболат «құп болады» депті. Би қолын сермеп-сермеп қояды. Бекболат «құп болады» депті. Би қолын түйістіріпті. Бекболат «құп болады» деп он саусағын көрсетіпті. Би «құп болады» депті.

Бұл мысалда коммуниканттардың біреуі ғана дыбыстық тілге жүгінеді де, екіншісі әлдеқандай ишараттар жасаумен ғана шектеліп отырады. Алайда коммуниканттар мысалдағы екі қолын айқастыру ишараты арқылы алысуға жараймын, алақанын жұмып-ашу ишараты арқылы татуласайық дегенді, қолын сермеп-сермеп қою арқылы қылыш сенде де бар, менде де бар, қылыш сермеспей-ақ қоялық дегенді, екі қолын түйістіру ишараты арқылы дос болайық дегенді, он саусағын көрсету ишараты арқылы он күннің ішінде тарту-таралғыңмен Абылай ханның алдына бар дегенді айтады әрі ұғынысады. Шындығында да, мұндай ишараттар қазақ халқында құпия тілдесім актісінде кеңінен қолданылып отырған. Айталық, кеттік деген сөзді баспен немесе көзбен ымдау арқылы да білдіруге болады т.с.с.

Қалай десек те, бұл бейвербалды амалдардың қоғамдағы коммуникативтік маңызы жоғары екені күмән тудырмайды. Кей жағдайда әдетте «көмекші құрал» ретінде танылып жүрген қарым-қатынасқа қатысатын тілден тыс амал-тәсілдер, осы мысалдардан аңғарып отырғанымыздай, ешбір сөздің қатысуынсыз-ақ коммуникативтік акт үдесінен шығып жатады. Сөзіміз дәлелді болуы үшін және бір мысал келтірейік:

Ендігі мезетте есік жақта жер боп жасыған Ибн Кефредеж Богра шыдай алмады, қолын кеудесіне айқастырды. Әмірші басын изеді (Д. Досжанов).

Осындағы қолын кеудесіне апару, бас ию қимылдары сәлем беру, келісу немесе қоштау, мақұлдау сияқты мағынада жұмсалған. Және бір айта кетерлігі — мысалда коммуниканттар вербалды акт жасаспайды.

Ендеше коммуникативтік мақсат барысында жүзеге асатын түрлі қимыл-қозғалыс, ым-ишаралар да белгілі бір маңызды функция атқарады. Олар жағдаят ыңғайына қарай түрліше құбылып отырады және соған сай түрліше сипат алады.

Қабыш сұқ қолын көтеріп:

– Дәл осылай шекиіп тұрады, – деп Мұхтарды да өзімен бірге күлдірді.

Туған халқын адамшылыққа шақырған Абайдың ойын тұңғыш рет мынандай жерде жас жігіттің аузынан естіген Мұхтардың да сай-сүйегі сырқырап еді. Сол ризалығынан болар, ол орнынан тұрып, Қалибекті құшақтай алды (К. Оразалин).

Осы мысалдағы құшақтай алу бейвербалды амалының да коммуникативтік актідегі маңызы сан түрлі. Айталық, құшақтаудың өзі бірнеше түрге бөлінетіні белгілі. Алайда осы бір сан түрлілігіне қарай, адресант ретіндегі жазушы солардың барлығын ой елегінен өткізе отырып, дәл сол сәттегі жағдаятқа сай келетінін нақты таңдап алады. Бірнешеуін санамалап көрсетер болсақ, олардың дені мынадай: бас салып құшақтау (құшақтай алу), самарқау құшақтау, қапсыра құшақтау, сығымдай құшақтау, құшақтаған күйі сәл кідіру немесе жай ғана төс түйістіру т.б. Құшақтай алу таксикасы бұл контексте дыбыстық тілді толығымен ауыстырып тұр. Сондықтан мұндағы бейвербалды амалды құпия не жасырын мазмұнда деп қабылдауға негіз жоқ. Тағы бір маңызды жайт — кез келген бейвербалды амалдың тілдегі сөз арқылы, яғни сол сөздің ішкі мазмұны арқылы қабылданатынын ескерсек, сөздің көпмағыналылығы сияқты, бейвербалды амалдарға да дәл осындай полисемантикалық сипат тән. Бір сөзбен айтқанда, түрлі жағдаятқа қарай олардың да семантикасы құбылып отырады. Бұл туралы жоғарыда егжей-тегжейлі талданғандықтан, әрі қарай тарқата баяндауды қажетсіз деп есептеп, осымен шектелуді жөн көрдік.

Зерттеуші Ж. Нұрсұлтанқызының пікірінше, бейвербалды амалдардың қызметі үшке жіктеледі. Автордың мақаласынан үзінді: «Бейвербалды амалдар мынадай негізгі қызмет атқарады:

1. Қарым-қатынас кезінде бейвербалды амалдар вербалды компоненттерді қайталай қолданылады. Мысалы:

— Анау алдында жатқан жылқының бәрі сенікі, – деді Омар үркердей үйіріліп, азайып қалған жылқыны қамшысымен сілтей көрсетіп (О. Бөкеев). (Анау есімдігі+нұсқау немесе меңзеу кинемасы).

2. Бейвербалды амалдар кейбір вербалды компоненттерді жартылай алмастырады. Мәселен, Матвей маған шапшыған қанды көрсетіп:

– Ұртта, балам, Сарқынды атаң секілді жүз жасайсың, – деді. Мен басымды шайқадым, сонсоң өзі сорғалаған қаннан ұрттап-ұрттап алды да, ақсита күліп бізге қарады (О. Бөкеев). Келтірілген мысалдан бас шайқау кинемасының «жоқ» репликасының орнына қолданылғанын көруге болады.

3. Бейвербалды амалдар вербалды амалдарды толығымен ауыстыра алады. Мысалы, Мұса есік жақтағы бадырақ көз жыпылық қара бұжыр жігітке иек қақты. Бұл үйдің әр ым-жымын қас қақтырмай сезу қадетіне қалыптасып кеткен жігіт сыртқа тұра атылды (О.Бөкеев). Бұл жерде коммуниканттардың тек бейвербалды амалдар арқылы ғана қарым-қатынас жасағанын аңғаруға болады.

Бейвербалды амалдардың қолданылу мақсаты төмендегідей жағдайлармен тығыз байланысты:

1. қарсыластар бір-бірінің тілін білмеген жағдайда;
2. айқай-шу, дабыр кезінде;
3. қатты қорыққан жағдайда;
4. адамдар арасында белгілі қашықтық болған жағдайда;
5. коммуниканттардың бірінің тілінің кемістігі немесе құлағының ақаулығы болған жағдайда;
6. бір адам екінші адамның сөзін бөлмеу мақсатында (жиналысқа кешігіп келген адам әріптестеріне қол көтеру, жымыя немесе бас изеу арқылы амандасуы);
7. толық тыныштық талап етілген жағдайда;
8. адамның уақытша сөйлеу мүмкіндігі болмаған жағдайда (мысалы, тамақ ішіп отырғанда) т.б.» [6; 112-113].

Зерттеушілер пікірі жөнінде келтірілген дәйектерде бейвербалды амалдардың коммуникативтік құрал ретіндегі дәрежесі дұрыс аталады.

Зерттеуші М. Ешимов: «Паратілдік амалдар вербалды ақпараттардың мазмұнын толықтырып қана қоймайды, сонымен бірге сөйлеушінің әлеуметтік, жастық ерекшеліктері, мінез қасиеттері туралы хабар береді. Сөйлеудің вербалды жағына байланысты паратілдік амалдар үш түрлі қызмет

атқара алады: 1) Қосымша ақпарат жеткізеді, мысалы, жағымды вербалды мәтін қайшылықты қатынастағы жағымсыз семантикалы қимылдың фонациялық сипатынан көрініс табады; 2) Түсіп қалған вербалды құрамдас бөліктің орнына жұмсалады, мысалы, Бізбен бірге барғың келе ме? сұрағына келіспеушілік қимылы көрсетіледі; 3) Вербалды амалдармен сол мағынаны нақтылай түсу үшін қолданылады, мысалы, Маған ана жасыл доп керек фразасы сілтеу қимылы арқылы іске асады», – деген [7; 7]. Дәл осындай пікір зерттеуші Е. Түйтеде де бар: «Сонымен, тілдік емес амалдар сөйлемде төмендегідей қарым-қатынас қызметін атқарады: а) коммуникативтік қатынаста қосымша ақпарат жеткізушілік; ә) коммуникацияның вербалды компоненті айтылмай түсіріліп қалған жағдайда ақпараттың бейвербалды амалдардың мәтін ішінде қызметке кірісуімен жеткізілуі; б) вербалды амалдармен тең дәрежеде әрі қатар қолданылуы барысында белгілі мағынаны нақтылаушылық қызметі болуы» [8; 373].

Ал бейвербалды амалдардың түсіріліп қалған вербалды бөліктің орнына жұмсалып, соның семантикасын толықтыратыны жөнінде қазақ лингвистикасында ғылыми пікірлер баршылық. Олар (бейвербалды амалдар) осылайша коммуникативтік акт кезінде сөйлемде айтылмай кеткен мазмұнның орнына жүріп, синтаксистік құрылыстағы құрылымдық олқылықтарды толтыруға да қызмет етеді.

Осыдан келіп бейвербалды амалдар арқылы берілетін ақпараттың коммуникациядағы маңызы, яғни өзара түсіністікті толықтырушылық сипаты ашыла түседі. Мысалы, «Үлкендігі мынадай», – Мұрат алақанының қырын кіндіктен жоғары тұсқа тақады деген сөйлемде қолданылып тұрған алақанының қырын кіндіктен жоғары тұсқа тақау мынадай есімдігінің астарын, яғни нақты қандай көлемде екендігін анықтауға қызмет етіп тұр.

— Салыңыз, – деп сұқ саусағымен жасыл шапанды меңзеді (Ж. Босақов) деген сөйлемде сұқ саусағымен меңзеу осы сөйлемдегі айтылыстан қалыс қалған толықтауыш мүшенің семантикасын қанағаттандырады.

Ғалым Қ. Жұбанов бұл жөнінде былай деген: «Дыбыстап сөйленген сөздің олқысы, көбінесе ыммен толады. Тіпті бірінің тілін бірі білмеген я болмаса бірінің тілі мүлде жоқ болған уақытта да, ыммен ылаждап түсінуге болады» [9; 148]. Ғалым айтылыс мазмұнының ым-ишарамен толықтырылатынына назар аудартады. Мұндай көзқарас зерттеушілер тарапынан да қолдау тауып келеді. Мысалы, бұл туралы: «Ым-ишара — санамен ұғынылатын көнеден келе жатқан әмбебап сигнал. Ол ақпараттың дұрыс қабылдануына көмектеседі», – деген [10; 26] пікір-тұжырымдар молынан кездеседі.

Енді бір жағдайларда бейвербалды амалдар коммуниканттардың психикалық ахуалынан да хабар береді және әдеттегідей семантикалық олқылықтың өтеуіне жүреді. Мысалы, «Тыныш», – деп сұқ саусағымен діріл қаққан еріндерін басқанына қарап, оның әлденеден секем алғанын біле қойдым (Ж. Босақов) деген сөйлемдегі саусағымен ернін көлегейлеу және ерні дірілдеу қимыл-әрекеттері адресанттың қорқу психикалық ахуалынан хабардар етумен қатар ол айтқан сөйлемдегі себеп пысықтаушына деген сұранысты қанағаттандырады, сондай-ақ онысы адресатқа, яғни коммуникативтік актідегі қабылдаушыға (тыңдаушы) толық түсінікті.

Осы сияқты мәжбүрлік салдарынан тілдік қарым-қатынасқа түсушілердің ешбір сөз қолданбай-ақ та ақпарат алмастыра беретіні және бар. Мысалы:

Сонадайдан иттің үйшігі көрінді, оның ызаланса, иесіне де әл бермей кететін адуын мінезін екеуі де біледі. Сондықтан сақтық ойлай бастап еді, алайда үйшік бос тәрізді. «Демек, Дамоллаға еріп кеткен болды ғой» деген ойдың келуі мұң екен, алып төбеттің ыңыранған даусы естілді. Қараса, үйшіктің тасасында ұйықтап жатыр екен, өзі бос жатыр. «Кеттік» дегенді ыммен көрсеткен Біләл алға қарай аяғының ұшымен емпендей жөнелді, екіншісі – кейінде. Кенет ілгерідегісі қолын көтере қалып еді, қалт тұра қалған кейінгісінің іші бір сұмдықты сезе қойды... (Ж. Босақов).

Осы мысалдан байқалып тұрғандай, адресант пен адресат тек ым-ишара арқылы ғана ақпаратты алмастыра алады. Бұл үшін экстралингвистикалық фактордың ықпалы зор, яғни сол шақтағы ситуация коммуниканттарды мәжбүрлеуі тиіс.

Қорытынды

Бейвербалды амалдармен ғана ақпарат алмастыру әдісі тікелей (бетпе-бет) тілдесім мен жанама (жазу, телефон) тілдесімде молынан ұшырасады:

1. Күнұзын көлеңкеде отырған сұлтан Қатыранға қарай қамшысын нұсқап белгі берді. Зәр шашқан жүзінің бар сесі шолтаң еткен шолақ саптың тез тайқып, қайтадан мықынға бар салмақпен тірелгенін көргенде, Қатыран қожасының қатты ашумен түнергенін бірден аңғарды. Аңғарды да, бұ да көп

соза беруді қолай көрмей, зіл қара тас бұйрығын дүйім жұртты дүр сілкіндіріп бір-ақ сөзбен құлата салды.

– Өрте! (С. Сматаев).

2. «Пау деген-ай!», «Көмекейі бүлкілдеген дейтін нағыз осы-ау!», «Қалай асқақтатты!», «Мына қалпымызда осы отырған біздер бір-бір түменді жалғыз жайрататын қас батырға айналмадық па!», «Бәрекелді, жырау!» деп даурығысып алған жастарды Әділ қолының жалғыз серпінімен тыйып, бейілдене құлақ тосты (С. Сматаев).

3. Емберген болмаған соң шарта жүгініп алды. Онысы «сауалым бар, ыңғай берермісің» дегені тәрізді (С. Сматаев).

4. Қол ұсынып Әділмен қоштасқан жырау есікке беттегенде, Әділ Жоламанға иек қақты. Онысы «шығарып сал, апарып кіргізіп кел» деген белгісі еді (С. Сматаев).

Алғашқы екі мысалдағы қамшы нұсқау, қол серпу — контекстік жағдаятқа байланысты жұмсалған бейвербалды амалдар. Бұларды қолдануда, көріп отырғанымыздай, бірде-бір дыбыстық тіл қатысып тұрған жоқ. Алайда адресат тарапынан барлығына да талапқа сай әрекеттермен жауап берілген. Демек, адресат қарым-қатынас жөніндегі өз білімі мен тәжірибесіне сүйеніп, бейвербалды амалдардың дыбыстық тілдегі баламасын мүлтіксіз қабылдап тұр.

Г. Әлімбек келтірген М. Жұмабаевтың «жанның жайын жарыққа шығару үшін адамның екі құралы бар — біреуі ым — мимика, біреуі — сөз» деген пікірінің осы құбылысқа тікелей қатысы бар [11; 30].

Ал үшінші және төртінші мысалдардағы қарым-қатынас құралы ретінде жұмсалған бейвербалды амалдарға автор тарапынан қосымша түсінік берілген. Алайда қарым-қатынасқа тікелей қатысып тұрған тұлғалар мұндай қосымша түсінік беруді өз араларында қажет етіп тұрған жоқ. Демек, бұл қимыл-әрекеттер мазмұнының дұрыс ұғынылуы сюжеттік желідегі контекстік жағдаятқа тәуелді.

Сондай-ақ тек қана бейвербалды амалдармен қарым-қатынас жасау экстралингвистикалық факторлардың ықпалынан ғана емес, сонымен қатар адамдардың әлеуметтік-физиологиялық ерекшелігіне де қатысты бола береді. Айталық, мылқаулардың тілі, олар өзара ақпарат алмастырысу кезінде бірыңғай ым тілімен қарым-қатынас жасайтындығы — баршаға мәлім жайт.

Ендеше бұл — бейвербалды амалдардың әлеуметтік лингвистика саласында да айтарлықтай маңызға ие екендігін танытса керек. Басқаша айтқанда, тіл білімі ғылымындағы бейвербалды амалдардың маңызы мен атқаратын функциялары әлі де болса жан-жақты зерттей түсетін келелі мәселе екендігі келіп шығады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Сауранбаев Н. Қазақ тіл білімінің проблемалары / Н. Сауранбаев. — Алматы: Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1982. — 351 б.
- 2 Аймауытұлы Ж. Психология / Ж. Аймауытұлы. — Алматы: Рауан, 1995. — 312 б.
- 3 Жұмабаев М. Педагогика (баланы тәрбия қылу жолдары) / М. Жұмабаев. — Алматы: Рауан, 1992. — 112 б.
- 4 Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (Түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем) Монография / М. Пірәлиева. — Алматы: Алаш, 2003. — 328 б.
- 5 Мұратова А.Н. Дыбыстық тілдің көмекші құралдары / А.Н. Мұратова // ПМУ Хабаршысы. Филология сериясы. — 2010. — №2. — Б. 89-96.
- 6 Нұрсұлтанқызы Ж. Бейвербалды амалдар — қарым-қатынастың маңызды элементі / Ж. Нұрсұлтанқызы // Қазақ тілі мен әдебиеті. — 2004. — №1. — Б. 111-116.
- 7 Ешимов М.П. Ым семантикасы: универсалды және ұлттық табиғаты: филол. ғыл. канд. ... дис. автореф. / М.П. Ешимов. — Алматы, 2004. — 29 б.
- 8 Мажитаева Ш. Психикалық жай-күйлерді берудегі тілдік емес белгілердің қызметі / Ш. Мажитаева, Е. Түйте // Жаңа ғасырдағы Қазақстанның тілдік кеңістігі және әлемдік лингвистиканың өзекті мәселелері: Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. — Т.1. — Алматы: ҚазМемҚызПИ, 2008. — Б. 373-380.
- 9 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер / Қ. Жұбанов. — Алматы: Ғылым, 1999. — 581 б.
- 10 Нарожная В.Д. Эмоциональные жесты в этнокультурном аспекте / В.Д. Нарожная // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Филология. — 2005. — №2. — С. 26-29.
- 11 Әлімбек Г. Сөз мағынасы және ақпарат. Оқу құр. / Г. Әлімбек. — Алматы: «Атлас баспасы—2001», 2006. — 168 б.

С.А. Кенжеғалиев, Д.К. Айтжан, К.К. Жанузахова

Значение невербальных приемов/средств в коммуникации

Язык тесно связан с обществом с самого своего возникновения. Поэтому в определенной общественной среде возникает необходимость общения через язык. В статье рассмотрены паралингвистические приемы, которые реализуются вне языка, то есть способствуют общению и тем самым являются вспомогательным средством по обмену информацией. Тот факт, что общение как источник обмена информацией, даже если речь идет о языке любого народа, осуществляется не только посредством звукопроизношения, но и другими различными способами, формулируется в работах ученых-лингвистов, проводивших исследования в этом направлении. Обосновано понятие о том, что общение с помощью невербальных приемов обусловлено не только влиянием экстралингвистических факторов, но и социально-физиологическими особенностями людей. Невербальные средства общения полноценно осуществляют коммуникативный акт между людьми и тесно связаны со всеми направлениями лингвистической науки.

Ключевые слова: паралингвистика, невербальные приемы, вербалика, коммуникация, символ, информационный код.

S.A. Kenzhegaliev, D.K. Aitzhan, K.K. Zhanuzakhova

The value of non-verbal techniques / means in communication

Language has been closely linked to society since its inception. Therefore, in a certain social environment, there is a need to communicate through language. The article deals with paralinguistic techniques that are implemented outside the language, that is, they contribute to communication and thus are an auxiliary tool for the exchange of information. The fact that communication as a source of information exchange, even if we are talking about the language of any people, is carried out not only through sound pronunciation, but also in various other ways, is formulated in the works of linguists who have conducted research in this direction. The concept is substantiated that communication with the help of non-verbal techniques is due not only to the influence of extralinguistic factors, but also to the socio-physiological characteristics of people. Non-verbal means of communication fully implement the communicative act between people and are closely related to all areas of linguistic science.

Key words: paralinguistics, non-verbal techniques, verbal, communication, symbol, information code.

References

- 1 Sauranbayev, N. (1982). *Qazaq til biliminin problemalary [Problems of Kazakh language education]*. Almaty: Qazaq SSR-ining "Gylym" baspasy [in Kazakh].
- 2 Aimaulyty, Zh. (1995). *Psixologiya [Psychology]*. Almaty: Rauan [in Kazakh].
- 3 Zhumabayev, M. (1992). *Pedagogika (balany tarbiya qylyu zholdary) [Pedagogy (ways to educate a child)]*. Almaty: Rauan [in Kazakh].
- 4 Piralieva, G. (2003). Korkem prozadagy psixologizmnin keibir maseleleri (Tus koru, beiverbaldy isharattar, zattyq alem) [Some problems of psychology in artistic prose (Dreaming, non-verbal signals, material world)]. Almaty: Alash [in Kazakh].
- 5 Muratova, A.N. (2010). Dybystyq tildin komekshi quraldary [Audio language aids]. *Pavlodar menlekettik universitetinin Khabarshysy. Filologia seriasy — Bulletin of the Pavlodar State University. Philology series*, 2, 89-96 [in Kazakh].
- 6 Nursultanqyzy, Zh. (2004). Beiverbaldy amaldar — qarym-qatynastyn manyzdy elementi [Nonverbal actions are an important element of communication]. *Qazaq tili men adebiyeti — Kazakh language and literature*, 1, 111-116 [in Kazakh].
- 7 Eshimov, M.P. (2004). Ym semantikasi: universalzdy zhane ulttyq tabigaty [Sign semantics: universal and national nature]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 8 Mazhitaeva, Sh.M., & Tuite, E. (2008). Psikhikalyq zhai-kuilerdi berudegi tildik emes belgilerdin qyzmeti [Function of non-linguistic signs in transmission of mental states]. *Zhana gasyrdagy Qazaqstannyn tildik kenistigi zhane alemdik lingvistikanyn ozekti maseleleri: Khalyqaralyq gylymi-teorialyq konferentsia materialdary — Language space of Kazakhstan in the new century and current problems of world linguistics: materials of the International Scientific and theoretical conference*. (pp. 373–380). Almaty: QazMemQyzPI [in Kazakh].
- 9 Zubanov, Q. (1999). *Qazaq tili zhonindegi zertteuler [Studies on the Kazakh language]*. Almaty: Gylym [in Kazakh].

10 Narozhnaiia, V.D. (2005). Emotsionalnye zhesty v etnokulturnom aspekte [Emotional gestures in the ethnocultural aspect]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seria Filologiya — Bulletin of the Karaganda University, Philology series*, 2, 26–29 [in Russian].

11 Alimbek, G. (2006). *Soz magynasy zhane aqparat. Oqu quraly [Word meaning and information. Educational tool]*. Almaty: "Atlas baspasy–2001" [in Kazakh].

Н. Джатоту¹, Б.А. Калиев^{2*}, Ж.С. Рамазанова²¹Университет английского и иностранных языков, Хайдарабад, Индия;²Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: vik_va@bk.ru, Kaliev-69@mail.ru, zhanara_sembek@mail.ru)

Общая характеристика имени существительного в языке телугу

Целью статьи является сопоставительное изучение имён существительных как морфологической категории в русском языке и в языке телугу, принадлежащих к двум различным языковым семьям: индоевропейской и дравидийской. Во введении представлена краткая характеристика двух языков — русского и телугу, а также объясняется актуальность работы, значимость и прикладной аспект. Авторами рассмотрены имена существительные языка телугу, понятие существительного, его грамматические категории, играющие важную роль в разговорной речи. Приведены примеры сопоставительного изучения существительных в обоих языках; маркер рода в падеже существительных, формирование единственного и множественного числа. Кроме того, освещены проблемы, с которыми сталкиваются индийские студенты с родным языком телугу при изучении русского языка как иностранного, и даны предложения и рекомендации по его эффективному изучению. Также обсуждены проблемы перевода с русского языка на телугу, и наоборот.

Ключевые слова: сопоставительное изучение имён существительных, морфологическая категория, характеристика имени существительного, имена существительные языка телугу, понятие «существительное».

Введение

Тема статьи — сопоставительное изучение имен существительных как морфологической категории в русском языке и в языке телугу.

Некоторые аспекты данной темы, которые планируются исследовать, следующие: определение имени существительного как части речи и его общая характеристика; разряды имён существительных: собственные и нарицательные, счётные и несчётные и т.д.

Постановка проблемы

Имя существительное является одной из важнейших частей речи во всех языках мира.

В русском языке имя существительное может выступать любым членом предложения:

- подлежащим: Саша читает книгу.
- сказуемым: Саша — учительница.
- определением: Семья Саше живет в кирпичном доме.
- дополнением: Саша читает книгу.
- обстоятельством: Саша гуляет в лесу.

Имя существительное в русском языке изучено довольно хорошо. Эту тему широко освещали русские учёные Н.Ю. Шведова, В.В. Виноградов, Л.Л. Касаткин, и в настоящее время имеется достаточное количество научных трудов. А в языке телугу имя существительное изучено недостаточно. Имеющиеся научные работы по этой теме не полны, и поэтому не очень полезны с методической точки зрения.

Относительно сопоставительного изучения морфологии имени существительного в русском языке и в языке телугу, то в научной литературе совсем не имеется подобных работ. В связи с этим исследование данной статьи весьма актуально.

Материал и методы исследования

Материалом исследования будут служить аутентичные тексты на русском языке и на языке телугу. Это газетно-публицистические, научно-технические, стилистически нейтральные художественные тексты и др.

* Автор-корреспондент. E-mail: Kaliev-69@mail.ru

Источниками такого материала будут служить печатные и электронные газеты, журналы, учебники и учебные пособия, справочники, энциклопедии, художественные произведения, радио, телевидение. Методы исследования: последовательный и сопоставительный анализ собранного материала на русском языке и на языке телугу.

Результаты и обсуждение

П. Раманарасимхам отмечал: «Существительное может быть определено как форма, способная принимать падеж с помощью суффиксов. Род и число также являются свойствами существительного в старом телугу. Однако у большинства существительных нет показателя рода, хотя он изначально есть у существительного, а у единственного числа и вовсе нет этого показателя. Где бы ни был отмечен род, он является частью существительного, к которому добавляются числа и падежа суффиксов» [1; 70].

Например: పుస్తకం (pustakam) «книга», పులి (puli) «тигр», చిలుక (ciluka) «попугай», గోడ (gooDa) «стена», బల్ల (balla) «стол», పిల్లి (pilli) «кошка», కొండ (koNDa) «гора», బండ (baNDa) «камень», నాన్న (naanna) «отец», అన్న (anna) «старший брат», అమ్మ (amma) «мать», అక్క (akka) «старшая сестра», రాణి (raaNi) «царица», ఆవు (aawu) «корова», మాధుర్యం (maadhuryam) «приятность», తీపి (tiipi) «сладости», చేదు (ceedu) «горечь», వ్రాత (wraata) «письменность», పాట (paaTa) «песня», మొలక (molaka) «росток», చిన్నతనం (cinnatanam) «мелочность», కన్నెరికం (kannerikam) «девственность», పర్వతం (parwatam) «гора», నగరం (nagaram) «город», చెట్టు (ceTTu) «дерево», కుర్చీ (kucii) «стул», ఇల్లు (illu) «дом», పత్రిక (patrika) «газета», బియ్యం (biyyam) «рис, очищенный от шелухи», మనిషి (maniSi) «человек», ఏనుగు (eenugu) «слон», చేప (ceepa) «рыба», విద్యార్థి (vidhyaarthi) «студент», ఎత్తు (ettu) «высота», లోతు (lootu) «глубина» и т.д.

Разряды имен существительных: собственные и нарицательные, счетные и несчетные в языке телугу:

Среди существительных выделяются собственные и нарицательные.

Собственные существительные называют единичные предметы, выделенные из ряда однородных, например: కృష్ణుడు (kruSNuDu) «Крушнуду», ధర్మరాజు (dharmaraaju) «Дармараджу», ఆంధ్రప్రదేశ్ (aandhrapradesh) «Андрпрадеш», తెలంగాణ (telangaanaa) «Телангана», రాధ (raadha) «Радха», రుక్మిణి (rukmiNi) (Рукмини) «Рукмини», గీత (giita) «Гита», లత (lata) «Лата», కృష్ణానది (kruSNaanadi) «Крушнанادي», గంగానది (gangaanadi) (Гангаанади), బ్రహ్మపుత్ర (brahmaputra) (Брахмапутра), రామారావు (raamaaraawu) «Рамараву», నాగేశ్వరరావు (naageswararaawu) (Нагесвараву), మహేష్ (mahesh) «Махеш», గణేశ్ (ganes) «Ганеш», కృష్ణవేణి (kruSNaweeni) «Крушнавени», మాధవరావు (maadhawaraawu) «Маадхавараву», రాముడు (raamuDu) «Рамуду», కౌసల్య (kausalya) «Каусалья», సీత (siita) «Сита», పార్వతి (paarwati) «Парвати», శివుడు (siiwuDu) «Сивуду», దుర్గ (durga) «Дурга», శరత్ (sarath) «Шарат», శారద (saarada) «Шаарада» и т.д.

Нарицательные существительные обозначают однородные предметы, например: సింహం (simham) «лев», నది (nadi) «река», పర్వతం (parwatam) «гора», బాలుడు (baaluDu) «мальчик», బాలిక (baalika) «девочка», గోడ (gooDa) «стена», మానవుడు (maanawuDu) «человек», పులి (puli) «тигр», ఆవు (aawu) «корова», నక్క (nakka) «лиса», నగరం (nagaram) «город», నది (nadi) «река», రాయి (raayi) «камень», వస్తువు (wastuwu) «вещь», పేరు (peeru) «имя», కుటుంబం (kuTumbam) «семья», సరస్సు (sarassu) «озеро», నగరం (nagaram) «город», వార్తాపత్రిక (waartaapatrika) «газета», పత్రిక (patrika) «журнал», పక్షి (pakSi) «птица», విద్యార్థి (vidhyaardhi) «студент», పావురం (paawuram) «голубь» (птица), ఇల్లు (illu) «дом», గ్రంథాలయం (granthaalayam) «библиотека», చెట్టు (ceTTu) «дерево», తల (tala) «голова», వల (vala) «ловушка», జడ (jaDa) «коса», గడ (gada) «дубинка», గంట (gaNTa) «колокол», ఈగ (iiga) «муха», ఓడ (ooDa) «корабль»,

అట (aaTa) «игра», గంప (gampa) «корзина», మంట (maNTa) «огонь», పడవ (paDawa) «лодка», దండ (daNDa) «гирлянда», పలక (palaka) «доска» и т.д.

Среди нарицательных существительных можно выделить четыре общих типа: вещественные, отвлечённые, собирательные и отглагольные.

1. *Вещественные существительные* обозначают химические вещества, пищевые продукты, стройматериалы и т.п., например: ఇనుము (inumu) «железо», గాలి (gaali) «ветер», మందు (mandu) «лекарство», దూది (duudi) «очищенный хлопок», ఆక్సిజన్ (aaksijan) «кислород», నీరు (niiru) «вода», మంచు (man-cu) «лёд», ఆవిరి (aawiri) «пар», గ్యాస్ (gyaas) «бензин», అспірін (aspirin) «аспирин», ఉప్పు (uppu) «соль», చక్కెర (cakkera) «сахар», పాలు (paalu) «молоко», గోధుమ (goodhuma) «пшеница», బంగారం (bangaaram) «золото», వెండి (weNDi) «серебро», రాయి (raayi) «камень», రాగి (raagi) «медь», ఇసుక (isuka) «песок», బొగ్గు (boggu) «уголь», సూర్యరశ్మి (suuryarasmī) «солнечное тепло», వాన (waana) «дождь», భూమి (bhuumi) «земля», గుడ్డు (guDDu) «яйцо», మాంసం (maamsam) «мясо», తేనె (teene) «мёд», పట్టు (paTTu) «шёлк», తోలు (toolu) «шкура», ఉన్ని (unni) «шерсть», పత్తి (patti) «хлопок», ఆహారము (aaharamu) «пища», నూనె (nuune) «масло», కలప (kalapa) «строевой лес», జనపనార (janapanaara) «джут», రబ్బరు (rabbaru) «резина», అత్తరు (attaru) «розовое масло» и т.д.

2. *Отвлечённые существительные* обозначают действие или признак в отвлечении от носителя: ధైర్యం (dhayryam) «храбрость», భయం (bhayam) «страх», సాహసం (saahasam) «смелость», తీపి (tiipi) «сладости», పులుపు (pulu) «кислота», ఎరుపు (erupu) «краснота», తెలుపు (telupu) «белизна», నలుపు (nalupu) «чернота», పొట్టి (poTTi) «карлик», పొడుగు (poDugu) «высота», యోగ్యత (yoogyata) «пригодность», అధ్యయనం (adhyayanam) «изучение», వివరణ (wiwaraNa) «объяснение», విద్య (widyā) «учёба», విశ్రాంతి (wisraanti) «отдых», అభివృద్ధి (abhiwrddhi) «развитие», ఈత (iita) «плавание», అట (aaTa) «игра», అందం (andam) «красота», ఎత్తు (ettu) «высота», లోతు (lootu) «глубина», తెలివి (teliwi) «ум», అభిరుచి (abhiruci) «склонность» и т.д.

3. *Собирательные существительные* обозначают совокупность однородных предметов или лиц как одно неделимое целое, например: సంఘం (sangham) «группа», మంద (manda) «свора», గుంపు (gumpu) «толпа», తండా (taNDaa) «множество», సైన్యం (saynyam) «армия», గుత్తి (gutti) «запаястье», సేన (seena) «войско», మూక (muuka) «масса» (людей), కట్టు (kaTTu) «соединение», సమూహం (samuuham) «совокупность», రాశి (raasi) «куча», సమావేశం (samaaweasam) «конференция», సమాజం (samaajam) «общество», సామ్రాజ్యం (saamraajyam) «империя», మండలం (maNDalam) «диск» (солнца или луны), దండు (daNDu) «войско», దళం (daLam) «армия» и т.д.

4. *Отглагольные существительные*: это существительные, образованные от глагольных основ и обозначающие опредмеченное действие (состояние, процесс), то есть представляющие его в отвлечённом смысле. Например: కొట్లాట (koTlaaTa) «драка», నిద్ర (nidra) «сон», వంట (vaNTa) «пища», చదువు (caduwu) «чтение», చేత (ceeta) «деяние», అతుకు (atuku) «соединение», అమ్ముడు (strela) «продажа», ఇంకుడు (inkuDu) «высыхание», ఈత (iita) «плавание», ఎగురులాట (egurulaaTa) «прыганье», ఏడుపు (eeDupu) «плач», ఒత్తుడు (ottuDu) «давление» и т.д.

Бх. Кришнамурти, Дж.П.Л. Гвинн в книге «Грамматика современного языка телугу» высказывают следующее мнение: *Счётные существительные в языке телугу*: «Нарицательные существительные можно разделить на счётные и несчётные существительные. Графически существительные (имена вещей, которые счётные) отличаются единственным и множественным числом. Несчётные существительные (массовые существительные, имена неделимых объектов и имена абстрактных идей), как правило, либо в единственном или множественном числе, но не то и другое.

Массовые существительные в единственном числе

- ✓ Продовольственные товары: ఉప్పు (uppu) «соль», నూనె (nuune) «масло».
- ✓ Металлы: ఇనుము (inumu) «железо», వెండి (weNDi) «серебро».

Массовые существительные во множественном числе:

- ✓ Зерновые и зерно: వడ్డు (waDLu) «необрушенный рис», పసలు (pesalu) «зеленый грамм», కందులు (kandulu) «красный грамм неделимых».
- ✓ Индивидуальные объекты: సముద్రం (samudram) «море», ఆకాశం (aakaas'am) «небо».
- ✓ Абстрактные существительные: తెలుపు (telupu) «белизна», తెలివి (teliwi) «знание», బలం (balam) «сила», సంతోషం (santooSam) «счастье», నిద్ర (nidra) «сон»

Некоторые массовые существительные, которые встречаются в единственном числе на русском языке, а во множественном числе — в языке телугу.

Например: నీళ్లు (niLLu) «вода», పాలు (paalu) «молоко» и названия злаков, например వడ్డు (waDLu) «необрушенный рис» и కందులు (kandulu) «красный грамм неделимых». Формы единственного числа имен злаков встречаются в соединениях: వరి చేసు (wariceenu) «поле риса», పసరపప్పు (pesarapappu) «зеленый грамм», కందిపప్పు (kandipappu) «красный грамм».

Существительные బియ్యం (biyyam) «сырой рис» и జనం (janam) «люди», хотя и представлены только в единственном числе, формы множественного числа требуют согласования с глаголом» [2; 50, 51].

Виджая Н. Лакшми в диссертации «Согласование в языке телугу и в русском языке: сопоставительный анализ» высказывает следующее мнение: *Несчётные существительные в языке телугу*: «Существительные употребляются только в единственном или в множественном числе. В языке телугу, не являющиеся счётные нарицательные (массовые существительные, имена неделимых объектов и имена абстрактных идей), как правило, используются только в единственном или только во множественном числе.

1. Следующие существительные используются всегда в единственном числе: некоторые массовые существительные, такие как ఉప్పు (uppu) «соль», ఇనుము (inumu) «железо»; неделимые объекты, такие как ఆకాశం (aakaasam) «небо» и భూమి (bhumi) «земля»; абстрактные существительные, такие как తెలుపు (telupu) «белизна», తెలివి (teliwi) «знание», సంతోషం (santooSam) «счастливость» всегда используются только в единственном числе.

2. Некоторые массовые существительные, которые всегда используются во множественном числе, следующие: నీళ్లు (niLLu) «вода», పాలు (paalu) «молоко», కందులు (kandulu) «красный грамм», పసలు (pesalu) «зелёный грамм» и т.д.

Существительные బియ్యం (biyyam) «сырой рис», జనం (janam) «народ» — хотя и формы в единственном числе, однако требуют множественного числа в согласовании с конечными формами глагола. Примерами могут служить:

- ఇంట్లో బియ్యం లేవు (inTloobiyyamleewu) (форма множественного числа глагола) — «В доме нет риса»;
- வீదిలో జనం లేరు (wiidhiloojanamleeru) (множественное число глагола) . — «На улице нет людей» [3; 19, 20].

З.Н. Петруничева в книге «Язык телугу» высказывает следующее мнение: *«Имя существительное в языке телугу»* [4]: *Категория рода*: Грамматической категории рода в собственном смысле слова, то есть такой категории, которая имела бы формальное выражение, в телугу не существует. Значение грамматического рода передаётся синтаксическим путём согласованием имени с глаголом. Исходя из особенностей согласования, в грамматике телугу имена существительные обычно делятся на два класса:

1. Имена, обозначающие разумные существа.
2. Имена, обозначающие животных, неодушевленные предметы и понятия.

У имён, обозначающих разумные существа, род (мужской и женский) определяется лексически:

- తండ్రి (taNDri) «отец» (м. р.);
- తల్లి (talli) «мать» (ж. р.);
- చెల్లెలు (cellelu) «младшая сестра» (ж. р.);
- మొగుడు (moguDu) «муж» (м. р.).

Все имена второго класса относятся к среднему роду: గుర్రం (gurram) «лошадь», చెట్టు (ceTTu) «дерево», మంచితనం (mancitanam) «добродетель».

Синтаксически род существительного в телугу выражается в личных формах глагола 3-го лица единственного и множественного числа, причём в единственном числе существует особая форма глагола для мужского рода и общая — для женского и среднего; а во множественном числе — общая форма для мужского и женского и особая — для среднего.

Род имени существительного выражается также согласованием с именным сказуемым, выраженным именами, образованными при помощи суффиксов рода, и прономинализованными именами, например: రాముడు మంచివాడు (raamu Dumanciwa Du) — «Рама — хороший человек» నా తల్లి పనికత్తి (naatal-lipani katte) — «Моя мать — работница».

Категория числа. Имена существительные в телугу различают два числа — единственное и множественное.

Множественное число имён образуется при помощи аффикса -లు (-lu), который присоединяется к имени в именительном (прямом) падеже единственного числа, например: బిడ్డ (biDDa) «ребёнок» — బిడ్డలు (biDDalu) «дети»; బొమ్మ (bomma) «кукла» — బొమ్మలు (bommalu) «куклы».

Имена мужского рода на -డు (Du) утрачивают это окончание при присоединении показателя множественности, например: తమ్ముడు (tammuDu) «младший брат» — తమ్ములు (tammulu) «младшие братья».

Имена среднего рода на -ము (-mu) могут иметь две формы множественного числа: первая образуется путём присоединения аффикса -లు (-lu) к имени в прямом падеже; при образовании второй формы окончание -ము (-mu) утрачивается и удлиняется гласный звук предпоследнего слога, например: గుర్రము (gurramu) «лошадь» — గుర్రములు (gurramulu), గుర్రాలు (gurraalu) — «лошади» (вторая форма более употребительна в современном разговорном языке).

В телугу есть имена, которые не имеют формы единственного числа: పాలు (paalu) «молоко», కరులు (karulu) «оскорбления», «насмешки», ряд сложных слов, как, например, తల్లిదండ్రులు (tallidaNDrulu) «родители» (తల్లి (talli) «мать», తండ్రి (taNDri) «отец»), అన్నదమ్ములు (annadammulu) «братья» (అన్న (anna) «старший брат», తమ్ముడు (tammuDu) «младший брат») и др.

Ряд имён, хотя и имеет форму единственного числа, употребляется преимущественно в форме множественного числа, например: నీళ్లు (niLLu) «вода» ед. ч. నీరు (niiru) употребляется главным образом в сложных словах, например, కన్నీరు (kanniiru) «слеза» (букв.: вода глаза), వడ్లు (waDlu) «рис» (ед. ч. వరి (wari), జొన్నలు (jonnalulu) «просо» (ед. ч. జొన్న (jonna) и другие названия зерновых.

Ряд имён, обозначающих абстрактные понятия (например, имена с суффиксами -తనము (tanamu), -త్వము (-twamu) и др.), как правило, употребляются лишь в единственном числе (గొప్పతనము (goppat-anamu) «величие», మూర్ఖత్వము (muurkhatwamu) «упрямство», మంచితనము (mancitanamu) «добродетель» и др.).

Морфологические категории имен существительных в языке телугу: род, число, падеж, одушевленность–неодушевленность.

Н. Виджая Лакшми в своей диссертации «Категория рода имён существительных и некоторые особенности проявления одушевленности/неодушевленности в русском языке и в языке телугу» высказывает следующее мнение: *Категория рода в языке телугу:* «Категория рода имен существитель-

ных в языке телугу лексико-грамматическая, то есть категория определена лексическим значением и грамматическими особенностями имени существительного. Имя существительное в языке телугу различается по полу, но только у одушевленных существительных. Все неодушевленные существительные относятся к среднему роду. Распределение по родам одушевленных существительных в языке телугу производится по их семантическим признакам. У одушевленных имен определение категории рода диктуется различиями пола.

О категории рода в языке телугу существуют различные мнения разных авторов. Так, советский индолог М. Андронов говорит: «Телугу различает два рода в единственном числе; мужской и немужской, а во множественном числе — два рода «erisene» (существительные, обозначающие людей мужского и женского полов) и средний род (существительные, обозначающие животных, предметы и т.д.)» [5].

По мнению индийского исследователя Б. Кришнамурти: «В языке телугу существуют только два рода — мужской и немужской. Все существительные, которые обозначают мужское лицо, принадлежат к мужскому роду. Все остальные, включая существительные, обозначающие женское лицо, принадлежат к немужскому роду». Но, по мнению Кришнамурти, в языке телугу не существует женского рода.

Многие лингвисты — специалисты по телугу (Чинная Сури, Чалапати Рао, В. Венкатесварулу) говорят, что в языке телугу различаются три рода: мужской, женский и средний. По их мнению, в языке только существительные, которые обозначают людей и богов, относятся к мужскому или женскому роду — в зависимости от их естественного пола. Все остальные существительные относятся к среднему роду. К именам существительным мужского рода относятся слова, обозначающие людей мужского пола и богов. Характерный показатель мужского рода — окончание డు (Du), например: కాఝికుడు (kaarmikuDu) — «рабочий»; స్నేహితుడు (sneehituDu) — «друг».

К именам существительным женского рода относятся слова, обозначающие людей женского пола и богинь. Показатель женского рода — окончание లు (raalu), например: స్నేహితులు (sneehituralu) — «подруга»; గత్తె (gatte); అందగత్తె (andagatte) — «красавица».

К именам существительным среднего рода относятся слова, обозначающие животных, неодушевленные предметы, явления, абстрактные понятия и т.д. Характерным показателем среднего рода является окончание ము (mu), например: అన్నము (annamu) — «рис»; గుర్రము (gurramu) — «лошадь»; నిర్ణయము (nirNayamu) — «решение».

Во многих словах телугу показатель рода вообще отсутствует, например: తండ్రి (taNDri) — «отец»; తల్లి (talli) — «мать»; కుక్క (kukka) — «собака».

Другая особенность категории рода в языке телугу заключается в том, что животные и птицы, в отличие от русского языка, воспринимаются как предметы грамматически неодушевленные, то есть не противопоставленные по роду. В то время как в русском языке существительные, обозначающие животных и птиц, могут относиться к мужскому или женскому роду /собака — она, орел — он/, в языке телугу аналогичные существительные относятся к среднему роду.

В языке телугу есть еще и так называемый общий род. К общему роду относят большую часть существительных множественного числа и существительных среднего рода. В этих случаях в языке телугу используются особые средства для выражения различия пола. Для обозначения лиц мужского пола используют слово మగ(maga) — «мужчина», а для женского пола ఆడ (aaDa) — «женщина».

Для обозначения пола животных тоже используют полуслужебные слова, например: మగకాకి (magakaaki) — «ворон», ఆడకాకి (aaDAkaaki) — «ворона». Эти показатели пишутся слитно с существительным.

В нашей работе мы последуем традиционной классификации лингвистов (Чинная Сури, Чалапати Рао, В. Венкатесварулу и других), так как наше исследование преследует учебные цели, а студенты, изучающие русский язык, в школах обучались именно по трехродовой классификации. Двухэлементная родовая классификация, предложенная Б. Кришнамурти, использована только для описания языка» [6].

Н. Виджая Лакшми в работе «Согласование в языке телугу и в русском языке: сопоставительное изучение» высказывает следующее мнение: «Категория рода в языке телугу является лексико-грамматической, то есть он определяется лексическим значением существительного, а грамматически это выражается в согласовании рода с другими классами слов, которые отличают эту категорию [5; 40].

Категория рода в языке телугу классифицируется разными авторами по-разному. «В языке телугу имеет два рода, мужской и не-мужской род. Все существительные, обозначающие лиц мужского пола относятся к мужскому роду. Другие относятся к не-мужскому роду. В языке телугу нет женского рода как таковой. Существительные, обозначающие лиц женского пола, рассматривают как не-мужского рода в единственном числе, но во множественном числе они рассматриваются как мужского рода» [2; 56].

Андронов говорит, что в языке телугу различаются два рода в единственном числе — мужской род (существительные, обозначающие лица мужского пола) и не-мужской род (существительные, обозначающие лица женского пола, животные, неодушевлённые предметы и абстрактные понятия), а также два рода во множественном числе — бесполой (существительные, обозначающие лица обоих полов) и средний род (существительные, обозначающие лица обоих полов) и средний род (существительные, обозначающие животных, неодушевлённые предметы и абстрактные существительные [5; 40]. Некоторые другие специалисты, которые работали на телугу различают три рода телугу, а именно: мужской, женский и средний.

В языке телугу для категории рода существительных применяется разделение существительных на людей и не-людей. В телугу род существительных, обозначающих лиц, то есть люди определяется полом лица, род всех остальных существительных, обозначающих ничего, кроме людей, то есть не-люди принадлежат к среднему роду в единственном числе. А также имена богов мужского рода и имена богинь женского рода.

Примерами могут служить:

- *мужской род*: రాముడు (raamuDu) «Рамуду» — «имя лица мужского пола», అన్నయ్య (annayya) — «старший брат», తాత (taata) — «дедушка», భర్త (bharta) — «муж», స్నేహితుడు (sneehituDu) — «друг» «мужского пола», శివుడు (siwuDu) «Сивуду» — «имя бога»;

- *женский род*: సీత (siita) «Сита» — «имя женского пола», అక్క (akka) — «старшая сестра», అమ్మమ్మ (ammamma) — «бабушка», భార్య (bhaarya) — «жена», స్నేహితురాలు (sneehituraalu) — «подруга», పార్వతి (paarwati) «Парвати» — «имя богини»;

- *средний род*: కుక్క (kukka) — «собака», పిట్ట (piTTa) — «птица», పురుగు (purugu) — «насекомое», చెట్టు (ceTTu) — «дерево», పుస్తకం (pustakam) — «книга», కుటుంబం (kuTumbam) — «семья».

Из приведенных выше примеров, очевидно, что в языке телугу дано значение существительного, его род может быть предсказан без ссылки на его форму. Так, например, можно быть уверенным в том, что существительное, обозначающее мужчину, будет мужского рода, женщина — женского, и что существительное, которое является мужским, будет обозначать мужчину, женский будет обозначать женщину; что означает, что телугу имеет родовую систему, основанную на семантических критериях.

В языке телугу для согласования целей важно различать род существительных в единственном числе и людей, по сравнению с «не-людьми» во множественном числе; так как окончание формы глагола согласуется с существительными в субъектной позиции. В языке телугу, кроме конечных форм глагола местоимений так же, которому предшествует существительное или существительные фразы в (словосочетание + словосочетание) предложениях, различают число, род в единственном числе и людей, по сравнению с «не-людьми» во множественном числе. Цифрами, которые используются для количественного определения существительного они применяются, обозначали для того, чтобы различать людей и нефизических людей.

Примерами могут служить :

Единственное число: రాముడు పుస్తకం చదువుతున్నాడు. (raamuDupustakamcaduvutunnaaDu) — «Рама читает книгу»;

సీత పుస్తకం చదువుతున్నది. (siitapustakamcaduvutundi) — «Сита читает книгу»;

కుక్క పరిగెడుతున్నది. (kukkaparigeDutunnadi) — «Собака бежит».

Множественное число: రాముడు మరియు సీత పుస్తకం చదువుతున్నారు.

(raamuDumariyusiitapustakamcaduwutunnaa-ru) — «Сита и Рама читают книгу»;

కుక్కలు పరిగెడుతున్నాయి. (kukkaluparige Dutunnaa-yi) — «Собаки бегут».

Указательные местоимения: అతను రాముడు. (AtanuraamuDu) — «Он Рама». ఆమె సీత (aamesiita) — «Она Сита». అది కుక్క. (adikukka) — «Та собака». వాళ్ళు పిల్లలు. (waaLLupillalu) — «Они дети». అవి చెట్లు (awiceTlu) — «Те деревья».

Числительные: ఇద్దరు పిల్లలు. (iddarupillalu) — «Двух детей». ఇద్దరు విద్యార్థులు. (iddaruwidyaardhulu). — «Два студента». రెండు కుక్కలు. (renDukukkalu) — «Две собаки». రెండు పుస్తకాలు. (renDupustakaalu) — «Две книги».

Большинство имен не имеют никакого маркера рода, но некоторые слова и суффиксы используются для обозначения разницы между мужским и женским родами.

Примерами могут служить:

1. Некоторые существительные мужского рода имеют соответствующую форму, заканчивающуюся в రాలు (raalu), чтобы указать женский пол.

✓ мужской род: స్నేహితుడు (sneehituDu) — «друг» «мужского пола», యజమాని (yajamaani) — «мастер»;

✓ женский род: స్నేహితురాలు (snehituraalu) — «подруга», యజమానురాలు (yejamaanuraalu) — «хозяйка».

2. В некоторых описательных словах и имен существительных суффиксы అమ్మ (amma), కత్తె (katte) используются для обозначения лица женского пола; аналогично అయ్య (ayya) используется для обозначения лица мужского пола:

✓ мужской род: పంతులు (pantulu) — «школьный учитель» (мужчина), ముసలయ్య (musalayya) — «старик». ఆటకాడు (aaTakaaDu) — «игрок».

✓ женский род: పంతులమ్మ (pantulamma) — «школьная учительница» (женщина), ముసలమ్మ (musalamma) — «старая женщина», ఆటకత్తె (aaTakatte) — «игрока».

3. Слова మొగ (moga) — «мужчина», ఆడ (aaDa) — «женщина» используются для различения пола человека и животных:

✓ мужской род: మొగబిడ్డ (mogabiDDa) — «ребенок» «мужского пола», మొగనౌకరు (moganaukaru) — «мужской слуга», మొగకుక్క (mogakukka) — «кобель»;

✓ женский род: ఆడబిడ్డ (aaDabiDDa) — «девочка», ఆడనౌకరు (aaDanaukaru) — «служанка», ఆడకుక్క (aaDakukka) — «сука» [2; 8–12].

М. Адилакши, Н. Гуров в книге «Начальный курс языка телугу» высказывают следующее мнение: Категория рода имён существительных в языке телугу: «Категория рода имён существительных (в том числе местоименных существительных) в языке телугу основывается на лексико-семантических принципах.

Результаты и их обсуждение

Изучение характерных особенностей нескольких языков имеет большое значение для языкознания, например, для проведения сопоставительного анализа.

Сегодня широко используется сопоставительный метод изучения языков. Сопоставление является одним из ведущих методических приемов, широко применяемых при обучении иностранному языку. А.И. Смирницкий отмечал, что «сопоставительный метод обладает определенной ценностью не только для изложения фактов иностранного языка в процессе его преподавания, но и для научного

анализа и описания любого языка (в том числе и родного), так как сопоставление факторов различных языков позволяет лучше заметить, охарактеризовать и осмыслить специфические особенности каждого языка. Это понимание является важной предпосылкой для обнаружения и всестороннего изучения законов языка» [7]. Эта цитата подтверждает необходимость данной работы, целью которой является сопоставление имён существительных как морфологической категории в русском языке и в языке телугу, а также описание разрядов имен существительных в этих языках и изложение их типов и склонений.

Заключение

Имена существительные и местоименные существительные в языке телугу различают три рода:

- к мужскому роду относятся названия разумных существ мужского пола, имена богов и морфологических существ;
- к женскому роду — названия разумных существ женского пола, а также имена богинь;
- к среднему роду принадлежат названия животных, неодушевленных предметов, явлений, названия абстрактных понятий и т.д., а также имена, обозначающие маленьких детей.

Категория рода в языке телугу является лексико-грамматической. Во множественном числе различие мужского и женского рода нейтрализуется. Вместо этого функция человеческого и нечеловеческого будет отличаться.

Список литературы

- 1 Bharath R. An Ontological Classification of Telugu Nouns / R. Bharath. — Hyderabad: Central University of Hyderabad, 2009. — 70 p.
- 2 Krishnamurti Bh. A grammar of modern Telugu / Bh. Krishnamurti, J.P.L. Gwynn. — Delhi: Oxford University press, 1985.
- 3 Vijayalakshmi N. Agreement in Telugu and Russian: A contrastive study / N. Vijayalakshmi. — Hyderabad: Potti Sreeramulu Telugu University, 1999.
- 4 Петруничева З.Н. Язык телугу / З.Н. Петруничева. — М.: Изд-во восточной литературы, 1960.
- 5 Andronov M.S. Dravidian Languages / M.S. Andronov. — М.: Nauka, 1970.
- 6 Виджая Лакшми Н. Категория рода имён существительных и некоторые особенности проявления одушевленности/неодушевленности в русском языке и в языке телугу / Н. Виджая Лакшми // Центральный институт английского и иностранных языков. — Хайдарабад, 1989. — С. 25–29.
- 7 Смирницкий А.И. Очерки по сопоставлению грамматики русского и английского языков / А.И. Смирницкий. — М.: Наука, 1970. — С. 16.

Н. Джатоту, Б.А. Калиев, Ж.С. Рамазанова

Телугу тіліндегі зат есімдердің жалпы сипаттамасы

Мақаланың мақсаты — екі түрлі тілдік семьяға: үндіеуропа және дравид тіліне жататын орыс тілі мен телугу тіліндегі зат есімдерді морфологиялық категория ретінде салғастырмалы зерттеу. Кіріспеде орыс және телугу тілінің қысқаша сипаттамасы берілген, сонымен бірге жұмыстың өзектілігі, маңыздылығы және қолданбалы аспектісі түсіндірілген. Авторлар мақалада телугу тілінің зат есімдерін қарастырған. Зат есім ұғымы, оның грамматикалық категориясы ауызекі сөйлеуде маңызды рөл атқарады. Екі тілдегі зат есімдерді салғастырмалы түрде зерттеудің мысалы келтірілген, мәселен, маркер тегінің зат есімде септелуі; жекеше және көпше түрде қалыптасуы. Сондай-ақ телугу тілінде сөйлейтін үндістандық студенттердің орыс тілін шет тілі ретінде үйренуде кездесетін мәселесі сөз болған және оны тиімді үйрену бойынша ұсыныс айтылған. Сонымен қатар орыс тілінен телугу тіліне және керісінше орыс тіліне аударма жасау мәселесі де қозғалған.

Кілт сөздер: зат есімдерді салыстырмалы зерттеу, морфологиялық категория, зат есімнің сипаттамасы, телугу тілінің зат есімдері, зат есім ұғымы.

N. Jatothu, B.A. Kaliev, J.S. Ramazanova

General characteristics of the noun in the Telugu language

The purpose of the article is a comparative study of the nouns of the Russian language and Telugu as a morphological category belonging to two different linguistic semantics: Indo-European and Dravidian. The introduction gives a brief description of the Russian and Telugu languages, as well as explains the relevance, significance and applied aspect of the work. This article discusses Telugu nouns. The concept of a noun and its grammatical category play an important role in colloquial speech. An example of comparative study of nouns in two languages is given, for example, a generic marker in the declension of a noun expressed in singular and plural. The problem faced by Indian students who speak Telugu when learning Russian as a foreign language will also be voiced, and a recommendation for its effective study will be made.

Keywords: comparative study of nouns, morphological category, characteristic of the noun, Telugu nouns, noun concept.

References

- 1 Bharath, R. (2009). *An Ontological Classification of Telugu Nouns*. Hyderabad: Central University of Hyderabad.
- 2 Krishnamurti, Bh., & Gwynn, J.P.L. (1985). *A grammar of modern Telugu*. Delhi: Oxford University press.
- 3 Vijayalakshmi, N. (1999). *Agreement in Telugu and Russian: A contrastive study*. Potti Sreeramulu Telugu University: Hyderabad.
- 4 Petrunicheva, Z.N. (1960). *Yazyk telugu [The Telugu language]*. Moscow: Izdatelstvo vostochnoi literatury [in Russian].
- 5 Andronov, M.S. (1970). *Dravidian Languages*. Moscow: Nauka.
- 6 Vidzhaia Lakshmi, N. (1989). *Kategoriia roda imen sushchestvitelnykh i nekotorye osobennosti proiavleniia odushevlennosti/neodushevlennosti v russkom yazyke i v yazyke telugu [The category of the genus of nouns and some meanings of the manifestation of animateness/inanimateness in the Russian language and in the Telugu language]*. *Tsentralnyi institut angliiskogo i inostrannykh yazykov (pp.25-29)*. Hyderabad [in Russian].
- 7 Smirnitsky, A.I. (1970). *Ocherki po sopostavleniiu grammatiki russkogo i angliiskogo yazyka [Essays on the comparison of grammar of Russian and English languages]*. Moscow: Nauka [in Russian].

M.A. Alshynbayeva*, Zh.M. Omasheva, Sh.M. Mazhitayeva

Karagandy University of the name of E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan

(E-mail: a_moon86@mail.ru, omzhan@list.ru, s_mazhit@mail.ru)

Symbolism of the number “seven” in English and Kazakh languages

The article attempts to carry out a linguocultural analysis of English and Kazakh phraseological units with the numerical index “seven”. This corpus of phraseological units is represented by a fairly certain range of meanings, as a result of the analysis of which we have identified about 3 phraseosemantic groups in English and 3 groups in Kazakh. The study of the national and cultural specifics of stable phrases with the numerical component “seven” allowed us to identify linguistic and cultural features and common features of phraseological units in the cultures of the English and Kazakh peoples. The study revealed both similarities and differences in the symbolism of the number “seven” in the English and Kazakh languages, which is explained by the universality of the character of the symbols on the one hand and the fact that there is an ethnocultural specificity in the connotative meaning, which is reflected in the culture and language of the people. The universality of the symbolization of numbers is determined by the anthropocentric worldview and the universal system of human development, as well as the desire of a person to explain the structure of the world, society and himself through the sacred power of numbers. The number also includes certain cultural connotations that reflect both traditions and beliefs common to many peoples, as well as specific ones inherent in cultures, lifestyle, history, and the national character of this particular ethnic community. This scientific article analyzes the data obtained from historical sources of the two countries, supplemented with comparative information, provides accurate and concise information and consistent data, phraseological units and proverbs in the knowledge of each nation. Also attempts to compare the data of the language components used in Kazakh and English for the number seven.

Keywords: number, culture, symbolism, seven, phraseological units.

Introduction

The model of the world in each culture is built from a number of universal concepts and constants of culture — space, time, cause, fate and numbers. “Despite the existence of universal concepts, each nation has special, only inherent relations between concepts, which creates the basis of the national worldview and assessment of the world” [1; 146].

Within the framework of the linguistic picture of the world, the concept of number is interpreted not only as a number as such, but also as a system, a model, as a unity of the interweaving of culture and language. According to S.M. Tolstoy “in addition to the abstract, purely quantitative and ordinal meaning, the number in the language of folk culture is endowed with some additional meaning, acquires a certain connotation, becomes an object of evaluation and symbolization” [2; 43]. The number also includes certain cultural connotations that reflect both traditions and beliefs common to many peoples, as well as specific ones inherent in cultures, lifestyle, history, and the national character of this particular ethnic community.

According to V.N. Toporov, “Number and counting” were sacralized means of orientation and cosmization of the Universe [3; 52].

Scientists study linguistic units with a numerative component in connection with the mentality, worldview and ideas of the people, focusing on the mysterious meanings of numbers, their role in mythology, and functions in folk literature. Thus, numerical symbolism was studied as a fragment of the national-cultural linguistic picture of the Kalmyks world [4], numerals were considered in the Selkup world picture [5], semantics and symbolism of lexemes with the meaning of numbers in the Russian, English and French language pictures of the world were studied [6].

L.L. Gabysheva revealed the classification of numerals within the space-time color continuum [7; 7].

Symbolic semantics of numerals as part of phraseological units has become an object of study in Kazakh linguistics. A. Elesheva studied phraseological units with numerals components both from the point of view of structure and semantics, and from the position of their functioning in speech. Several types of se-

* Corresponding author's e-mail: a_moon86@mail.ru

mantic reinterpretation of components of phraseological units were considered in the work. The scientist, studying this type of phraseological units, notes that the formation of words-symbols in the language is influenced by both linguistic and extralinguistic factors. For example, a number of phraseological units with “zheti” seven, “kyryk” forty are included in the religious-mystical concept and symbolize a mysterious meaning: “zheti shelppek” a donation to God in the form of seven cakes, “kyrkyn beru” to celebrate the forty days of the deceased [8; 10]. L.R. Gizatullina's research is devoted to numerological phraseological units [9]. In comparative terms, the scientist examines phraseological units with a numbering component in the Tatar and English languages and notes that “numerological phraseological units in the compared languages fully reflected the linguistic personality of different cultures: Eastern and Western, revealed values in their worldview, revealing different and at the same time bringing two polar different cultures closer through common values of humanity” [9; 19]. L.R. Gizatullina defines that “as part of phraseological units, the numeral loses its numerical and acquires a figurative meaning”, And also notes that “in different parts of the globe, people independently of each other have come not just to similar, but sometimes to strikingly identical views”. For example: for seven generations; until the seventh generation “zheti atasynan beri” (up to the seventh generation).

Discrepancies in the composition of phraseological units of the languages under study are manifested in the figurative basis of the described units describing different representations, the individuality of the historical experience of language collectives, the identity of culture.

The concept of “number symbolism” in our work refers to the national-cultural semantics of numbers and lexemes with a numerical indicator, recorded in spiritual and material culture, mythological and cosmological representations, beliefs, customs and rituals, oral folk art, as well as the language of the people. In a word, numbers are considered not only as units of language, but also as units of culture.

Thus, numbers play a big role in symbolism. They, in addition to their basic meanings, express ethnocultural significance, are an integral part of the spiritual culture of the people.

The numerical model as a fragment of the linguistic picture of the world expresses the cultural and linguistic specifics of a particular linguistic community. The relevance of the research topic is due, firstly, to the interest of modern linguistics in the problem of reflection in the language of conceptual, value, associative components of the objective world; secondly, to the identification of the features of the worldview and worldview of the English and Kazakh ethnos; thirdly, the definition of the symbolic meaning of the number “seven” in English and Kazakh.

The object of research is the symbolic meaning of the number “seven” in phraseological units, proverbs and sayings of the English and Kazakh languages.

The subject of the study is the national specificity of the symbolic meaning of the number “seven” in English and Kazakh.

The research material was lexical units with the numerical index “seven”, collected from phraseological, thematic dictionaries of English and Kazakh languages.

The purpose of the work is to identify universal and unique in the symbolism of numbers of phraseological units of the English and Kazakh languages.

Methodology and research methods

The methodological basis of the research was the works of Russian and Kazakh linguists devoted to ethnolinguistics, the linguistic picture of the world, semantics and symbolism of numbers: V. Humboldt, N.I. Tolstoy, S.M. Tolstaya, Yu.D. Apresyan, V.N. Toporov, Yu.S. Stepanov, E.R. Tenishev, N.D. Arutyunova, A.T. Kaidarov, R. Syzdyk, N. Ualiev, J. Mankeeva, A. Zhylkybayeva, K. Rysbergenova, R. Shoybekov, S.M. Elemesova, G.J. Snasapova, A. Aldasheva, G. Smagulova, etc.

The method of continuous sampling from various phraseological, thematic, explanatory, bilingual dictionaries, descriptive method, comparative analysis to identify universal and differential features among numbers was used as the leading research method.

The practical significance of the research lies in the possibility of applying its results in teaching, first of all, language theory, English and Kazakh phraseology, special courses in ethnolinguistics and linguoculturology, sociolinguistics, intercultural communication and also when compiling explanatory, bilingual, terminological dictionaries.

Discussion and Control

Seven sacraments — (seven sacraments: baptism, confirmation, communion, confession, priesthood, marriage and last anointing); seven virtues (seven Christian virtues: faith, hope, love, justice, courage, prudence and moderation); seven deadly sins (seven deadly sins: anger, envy, greed, laziness, debauchery, gluttony, pride).

English proverbs also point to this symbolic meaning of the number "seven": keep a thing seven years and you'll always find a use for it (a proverb advising to be careful and thrifty, the beginning of the XVIII century). You should know a man seven years before you start this fire (a proverb that recommends being careful with unfamiliar people, the beginning of the XIX century) [10].

In English, the number "seven" can symbolize other concepts; even-leaved boots — a symbol of speed, seven-mile boots, boots-runners; misfortune, failure Seven Whistlers — a symbol of misfortune, seven birds flying together at night and foreshadowing grief with their cries [11]; symbolic set of items The Seven Sisters — mouth. The Pleiades, a group of seven stars in the constellation Taurus, the seven daughters of Atlas and the Pleiones were placed by Zeus in the sky in the form of a constellation after death.

In the Kazakh language, the number "seven", according to the ideas of the Turks, meant the following:

1. The patron God of the Turks.
2. The earth is the space given by God for living, the motherland.
3. Umai is the patroness of the feminine principle.
4. Prosperity, wealth.
5. The ancestral spirit that supports and protects the Turks.
6. A natural disaster sent by God as a punishment for people's wrong actions.

It should be noted that these ideas had a great influence on the appearance of the linguistic picture of the world of nomads. The nomadic lifestyle has developed the Kazakhs' powers of observation, and at the same time the ability to navigate in space. Since there was a need to migrate from winter pasture to summer pasture, the cattlemen looked at the position of the star "Zheti karakshy" (seven robbers) and this helped not to get lost in the steppe.

The nomad's work was not easy. Along with favorable times, difficult periods also came: drought, livestock deaths, fire, plague, war, flood, earthquake. Hence the expression "Zhut zheti agayyndy" (jute has seven brothers) [12; 326].

Having survived the winter, the Kazakhs were looking forward to the Nauryz holiday, which is celebrated on the day of the vernal equinox. In honor of the holiday, Nauryz-kozhe is prepared, to which seven ingredients are added: water, salt, flour or noodles, milk or ayran, kurt, wheat or barley, meat.

Other phraseological units also speak about the significance of the figure "seven" for the Kazakhs: "zheti kazyna" — seven treasures [13; 87]. By treasures, the people mean seven necessary components of the life of a real man: er zhigit (worthy husband), sulu, akyldy ayel, (beautiful wise wife), zhyrik at (a fleet-footed horse), kyran burkit (a hunting eagle), zhurik tazy (a fleet-footed dog), beren mylytk (a hunting rifle), bilim (knowledge). According to legend, if a man has all these seven treasures, then his life is full and happy. The Kazakhs attributed the human mind, health, wife, children, mood, native land, dog.

However, the nomads associated with the number "seven" not only positive aspects in a person's life, but also negative aspects: Zheti zhetim (seven orphans). 1. demanded word, 2. people without a leader, 3. torn flaps of calico, 4. unpopulated land, 5. batyr who lost his homeland, 6. a man who buried his peers. 7. the lake where birds stopped nesting [13; 88].

The Kazakh people also have rituals and customs associated with the number "seven" [14,221]. For example, when a newborn was seven days old, they arranged a holiday and put seven different things in the baby's cradle. As soon as the child turned seven years old, boiled meat and milk were given. It was believed that every three years the blood is renewed, after seven years the character changes, as the formation of mental abilities ends.

Outcomes

Within the framework of this research work, a selection of phraseological units from dictionaries of English and Kazakh languages was made: Oxford Dictionary of Phrase and Fable, Elizabeth Knowles, 2006, Oxford Dictionary of Superstitions, Iona Opie and Moira Tatem, 2005; Kazakh-Russian Dictionary, 2008, proverbs, 2018.

By continuous sampling, we selected 24 English phraseological units and 16 Kazakh phraseological units with a numerical component "seven". A comparative analysis of these phraseological units allowed us to identify 3 groups:

The first group is phraseological units that completely coincide in semantics and structure:

Measure the cloth **ten** times (Measure seven times, cut once) [10]. "**Zheti** ret olshep bir ret kes" [11; 326]

For **seven** generations; until the **seventh** generation [10]. "**Zheti** atasynan beri" [13; 326]. The number seven in these stable combinations means "kinship relations". It should be noted that the Kazakh mentality attaches great importance to family relations. If a person did not know his ancestors before the seventh generation, then he did not deserve respect. "Zheti atasyn bilmegen zhetesis" [15].

In addition, knowledge of "their roots" was necessary in order to prevent incest. Currently, the Kazakhs have preserved the tradition according to which one should not choose a future companion or a life partner from the same genus. The concept of "seven generations" among the Kazakhs also had a sacred meaning: it was believed that the curse would reach the seventh generation: "Kargys zheti ataga zhetedi" — the curse will reach the seventh generation [16]. The number seven also acted as an indicator of comparison in family relations: "Alty aga birigip ake bolmaydy, zheti zhenge birigip ana bolmaydy" six uncles do not replace the father, seven daughters-in-law do not replace the mother [17].

By the second group there are persistent manifestations that differ in their full form, but which manifest themselves in a special way or in their own meaning:

The seventh heaven of is a symbol of happiness, gray sky, upper Bliss, and naivety [10]. In the Kazakh language, there are seven layers of blue (seven layers of Sky) [14]. In the paintings, there is a reference to the cosmological and mythical representation of Englishmen and Kazakhs on the spatial construction of the world. "Seven" also played the work of Mahmud Kashgari, who lived in the XI century, to show and spread the connotative significance. In this work, we have the following: "Zheti" number seven. "Zheti kat kok" seven levels of sky [10].

And the last third group is a group of non-equivalent phraseological units that do not have a match in the compared languages.

Conclusion

The analysis revealed that numerical symbols played an important role in the culture of the British and Kazakhs. The sacred symbolism of these numbers is fixed in the spiritual and material culture, beliefs, customs and rituals, mythological and cosmological representations of peoples.

The symbolism of the numeral "seven" in English is associated with historical facts, traditions, realities and religious beliefs. For centuries, the Bible has been the most widely read and quoted book in England; therefore, entire idiomatic expressions have entered the English language from the pages of the Bible.

The specifics of the semantics of Kazakh phraseological units with a numerical component "seven", unlike the English language, reflects a close connection with the traditions and customs of the people. The internal form of phraseological units of the Kazakh language is based on the nomadic lifestyle of Kazakhs, which influenced the formation of ethnic culture and human psychology.

References

- 1 Илина Г.И. Стереотипы и национальная языковая картина мира / Г.И. Илина. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2007. — 396 с.
- 2 Толстая С.М. Счет и число в народной традиции: семантика, оценка, магия / С.М. Толстая // Семиотика и информатика. — 2002. — № 37. — С. 43–58.
- 3 Топоров В.Н. О числовых моделях в архаичных текстах / В.Н. Топорова // Структура текста. — М., 1980. — С. 3–58.
- 4 Голубева Е.В. Национально-культурная специфика картины мира в калмыцком языке: на примере культурных концептов / Е.В. Голубева. — М.: Мысль, 2006. — 54 с.
- 5 Быконя В.В. Имя числительное в картине мира селькупов / В.В. Быконя. — Томск: Наука, 1998. — 97 с.
- 6 Осипова А.А. Семантика и символика лексем со значением числа в русской, английской и французской языковых картинах мира: опыт сопоставительного исследования / А.А. Осипова. — М.: Радуга, 2008. — 57 с.
- 7 Габышева Л.Л. Функции числительных в мифопоэтическом тексте: на материале олонхо / Л.Л. Габышева // Язык, миф, культура народов Сибири. — Якутск: ЯГУ, 1988. — С. 78–86.

нального характера данной конкретной этнической общности. Причина отождествления числа «семь» с символами объясняется подходом примитивного человека к изучению окружающего мира, стремлением объяснить процессы мироздания, так как человек с древнейших времен сопоставляет себя с космосом, считая себя его частью, или микрокосмосом. Таким образом, число предстает как абсолютное средство, с помощью которого представители разных культур выражают свое видение мира.

Ключевые слова: число, культура, символика, семь, фразеологические единицы, окружающий мир, видение мира.

References

- 1 Isina, G.I. (2007). Stereotipy i natsionalnaia yazykovaia kartina mira [Stereotypes and national language picture of the world]. Karaganda: Izdatelstvo Karaginskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 2 Tolstaya, S.M. (2002). Schet i chislo v narodnoi traditsii: semantika, otsenka, magiia [Counting and number in the folk tradition: semantics, evaluation, magic]. *Semiotika i informatika — Semiotics and informatics*, 37, 43-58 [in Russian].
- 3 Toporov, V.N. (1980). O chislovyykh modeliakh v arkhaynykh tekstakh [On numerical models in archaic texts]. *Struktura teksta — Structure of the text* (pp. 3-58). Moscow [in Russian].
- 4 Golubeva, E.V. (2006). Natsionalno-kulturnaia spetsifika kartiny mira v kalmytskom yazyke: na primere kulturnykh kontseptov [National and cultural specificity of the picture of the world in the Kalmyk language: on the example of cultural concepts]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 5 Bykonya, V.V. (1998). Imia chislitelnoe v kartine mira selkupov [A numeral in the picture of the world of the Selkups]. Tomsk: Nauka [in Russian].
- 6 Osipova, A.A. (2008). Semantika i simvolika leksem so znacheniem chisla v russkoi, angliiskoi i frantsuzskoi yazykovykh kartinakh mira: opyt sopostavitelnogo issledovaniia [Semantics and symbolism of lexemes with the meaning of number in Russian, English and French language pictures of the world: an experience of comparative research]. Moscow: Raduga [in Russian].
- 7 Gabysheva, L.L. (1988). Funktsii chislitelnykh v mifoepicheskom tekste: na materiale olonkho [Functions of numerals in the mytho-epic text: On the material of olonkho]. *Yazyk, mif, kultura narodov Sibiri — Language, myth, culture of the peoples of Siberia* (pp. 78-86). Yakutsk: Yakutskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 8 Hexelschneider, E. (1981). Nemetskii slavist o russkom epose [German Slavist about the Russian epic]. *Sovetskaia etnografiia*, 2, 116–121 [in Russian].
- 9 Elesheva, A. (1989). Frazеологические единицы с компонентами числительными в казахском языке [Phraseological units with numeral components in the Kazakh language]. Almaty: Bilim [in Russian].
- 10 Gizatullina, L.R. (2004). Numerologicheskie frazeologicheskie edinitsy v angliiskom i tatarskom yazykakh [Numerological phraseological units in English and Tatar languages]. Ufa: Pravda [in Russian].
- 11 Noulz, E. (ed.) (2006). Oxford Dictionary of Phrase and Fable, Elizabeth Knowles. Oxford: University Press.
- 12 Opie, I., & Tatem, M. (eds.) (2005). Oxford Dictionary of Superstitions. Oxford: University Press.
- 13 Atadan qalghan asyl soz [The word that remained from the ancestors]. <https://kk.wikipedia.org>. Retrieved from https://kk.wikipedia.org/wiki/Atadan_kalghan_asyl_soz [in Kazakh].
- 14 Mazhitayeva, Sh., Abdrazakova A., & etc. Fixed Expressions with Sacred Numerals (on the Basis of Kazakh and English Languages) // ASS; Vol. 11, No. 1; 2015. Online Published: December 2, 2014. DOI: 10.5539/ass.v11n1p219.
- 15 Kazakhsko- russkii slovar: okolo 50000 slov [Kazakh-Russian Dictionary: about 50000 words] (2008). Almaty: Dike-Press [in Russian].
- 16 Zheti zhargy [Seven laws]. <https://kk.wikipedia.org>. Retrieved from <https://kk.wikipedia.org/wiki/%> [in Kazakh].
- 17 Maqal-matelder [Proverbs and sayings]. Retrieved from <https://stud.kz/makal-matelder/list/39> [in Kazakh].

З.Х. Шахпутова*, М.Б. Нуртазина

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: zukhrakhad@mail.ru, maral0204@mail.ru)*

Репрезентация дискурсопорождающих концептов в автохтонном художественном тексте

Статья посвящена проблеме интерпретации автохтонного художественного дискурса. Художественный дискурс понимается как коммуникативно-когнитивная деятельность (сотворчество) автора и читателя, результатом которой предстает особый мир смыслов — текст в совокупности с экстралингвистическим контекстом. Учитывая важное значение дискурса в конструировании этноязыковой картины мира, доказана роль пространственного фактора в организации автохтонного художественного дискурса. Дискурсивное пространство рассмотрено сквозь призму национальной специфики автохтонной культуры. В казахской этноязыковой картине мира традиционное восприятие пространства представлено в координатах горизонтали и вертикали. Вертикальное пространство обусловлено мифопоэтическими представлениями о надземном, земном и подземном мирах. Репрезентантом горизонтального пространства выступает основной тип автохтонного ландшафта — степь. Рассматриваемый автохтонный художественный мир проецируется через метафорический образ дома, реализуемый концептами «степь», «аул», «юрта». Данные концепты определяются доминантами индивидуально-авторского художественного дискурса. Смыслы, формирующие структуру художественных авторских концептов, постигаются через дискурсивную интерпретацию образа дома. В статье проанализировано авторское понимание дома: «дом — это *степь*» (родина предков, «своя» земля), *аул* (родная земля с близкими сердцу природой, звуками и запахами), *семья* (родственники, соплеменники, весь аул), *человек* (его внутренний мир). Выявлена актуализация понимания дома как целостности семьи. Акцентируется традиционное для казахской этнокультуры представление о доме как символе единства и благополучия семьи, народа и родины.

Ключевые слова: художественный текст, дискурс, дискурсивное пространство, концепт, автохтонная этнокультура, степь, аул, дом.

Введение

Современный этап лингвистических исследований текста характеризуется тенденцией рассматривать автохтонный художественный текст (далее — АХТ) как форму коммуникации с точки зрения дискурсивных механизмов формирования его смыслового содержания. «Дискурс, понимаемый как речемыслительное образование событийного характера в совокупности с прагматическими, социокультурными, психологическими и другими факторами, <...>, становится своеобразным смысло-генерирующим и миропорождающим «устройством», экзегетическим «текстом» культуры, ментальным фрагментом «возможного мира» (возможного положения дел, вариативного развития событий)» [1; 137]. Каждый АХТ, представляющий собой уникальную систему этномаркированных словесных образов, трансформируется при его восприятии реципиентом в автохтонный художественный дискурс (далее — АХД). В нашем представлении АХД является целостным продуктом культурно-когнитивного взаимодействия автора и реципиента, виртуальной моделью смыслового содержания текста. Смысловое содержание АХТ конструируется в соответствии с порождающей его дискурсивной моделью, фокусирующей в себе многие экстралингвистические факторы самобытной этнокультуры. Поэтому дискурсивный смысл слова в АХТ, как показывает наше исследование, нередко, значительно превышает рамки его узуального значения. Истинный смысл слово приобретает только в контексте дискурсивной матрицы всего текста произведения, благодаря которой художественная картина мира соотнобразуется с реалиями той или иной автохтонной культуры.

Картина мира, порожденная авторским сознанием, а также возникающая в сознании реципиента в процессе восприятия им АХТ, выступает многоплановым форматом художественного знания. Ключевые элементы индивидуально-авторской картины мира — базовые художественные (дискурсопорождающие) концепты, определяют смысловую доминанту текста. Постигание смыслов, формиру-

* Автор-корреспондент. E-mail: zukhrakhad@mail.ru

ющих структуру художественных авторских концептов, происходит через пространство АХТ и его интерпретацию [2]. «Выявление коммуникативно-когнитивной корреляции речевого смысла художественного текста и дискурсообразующих концептов» представляется важным в исследовании художественного дискурса [3; 318].

Цель представленного исследования состоит в выявлении этнокультурных смыслов некоторых духовных художественных концептов: «степь», «аул», «юрта» в АХД, реализация которой предполагает решение таких вопросов, как: 1) выявить, какие языковые образы с точки зрения речемышления и когнитивного сознания возникают в этнокультурном пространстве в казахской языковой картине мира; 2) как соотносятся поверхностный и глубинный уровень в художественном пространстве; 3) какие денотативные смыслы и приращения, образные параллели, отражающие особенности национального мировосприятия, в композиции когнитивного и метафорического центра.

Методы и материалы

Материалом для анализа послужил роман Смагула Елубая «Ақ боз ұй» / «Одинокая юрта». Ассоциативно-образная архитектура АХД исследуется с применением методов контекстуального, дискурсивно-концептуального анализа текста и лингвокультурологической интерпретации национально маркированных единиц. Описательный метод, включающий приемы наблюдения, систематизации, обобщения языковых фактов, позволяет выявить и продемонстрировать национально-культурную специфику анализируемых единиц. Для установления семантического содержания базовых концептов применяется метод экспликации их этимологической, культурно-исторической и ассоциативно-коннотативной семантики.

Результаты и обсуждение

АХТ, репрезентирующий концептуальную картину мира в ее базовых компонентах, в комплексной системе ключевых образов и форм этноязыкового мышления, отражает универсальные (общечеловеческие) и этнокультурные представления, а также формируют собственный концептуальный мир. По мнению С.Б. Аюповой, художественное произведение предстает как материальный объект в реальном физическом пространстве, как художественный образ в перцептуальном пространстве и как модель реальных или мыслимых ситуаций в концептуальном пространстве [4; 18]. В то же время А.Б. Темирболат отмечает, что в пространстве художественного произведения сочетаются свойства реального, перцептуального и концептуального пространств [5; 14]. Художественное пространство, в рамках которого разворачиваются события в жизни героев, состоит из поверхностного и глубинного уровней. Поверхностный уровень, связанный с объективным аспектом художественного пространства, определяется как реальность, место развития изображаемого автором действия. Глубинный уровень репрезентируется как субъективное пространство, поскольку на основе ценностного переосмысления обычных предметов действительности постигается символичность образов пространства [5; 14].

Значимыми характеристиками пространства представляются «неотделимость от времени, заполненность пространства вещами, отделенность пространства от того, что им не является, открытость, широта и развертывание пространства вовне по отношению к некоему центру, организованность пространства изнутри, его расчлененность и составность» [6; 177].

Пространство художественного произведения может определяться как открытое/закрытое, горизонтальное/вертикальное, динамическое/статическое, географическое, земное, космическое, онейрическое, фантастическое. В то же время при анализе художественного пространства могут применяться смешанные модели, объективно существующие, как, например, культурное, социальное и другие пространства, они более свойственны новейшей литературе [7; 508]. На основе анализа многочисленных исследований К. van Krieken, J.Sanders, E.Sweetser выделяют различные виды пространства в нарративном дискурсе в зависимости от языка и жанровых характеристик, а также для художественного нарратива отмечают специфичность нефизического воображаемого образного пространства между нарратором и адресатом как соучастниками некоего общего пространства с точки зрения взаимного понимания гипотетического времени [8; 246].

Исследуя пространственную организацию художественного нарратива, Ch.Das, P.Tripthi подчеркивают, что пространственная траектория текста находится в рамках многогранных реалий своей автохтонной культуры и всегда неоднородна, то есть не бывает однозначно линейной, причинно-следственной или стабильной [9; 392]. Художественный мир произведения, созданный автохтонно-

маркированной творческой энергией и воображением писателя, включает внешний мир как бытийное пространство и внутренний мир как психологическое пространство героев. Кроме того, можно представить целую схему, отражающую основу мыслекода автора и читателя. Проиллюстрируем это положение на схеме (см. рис.).

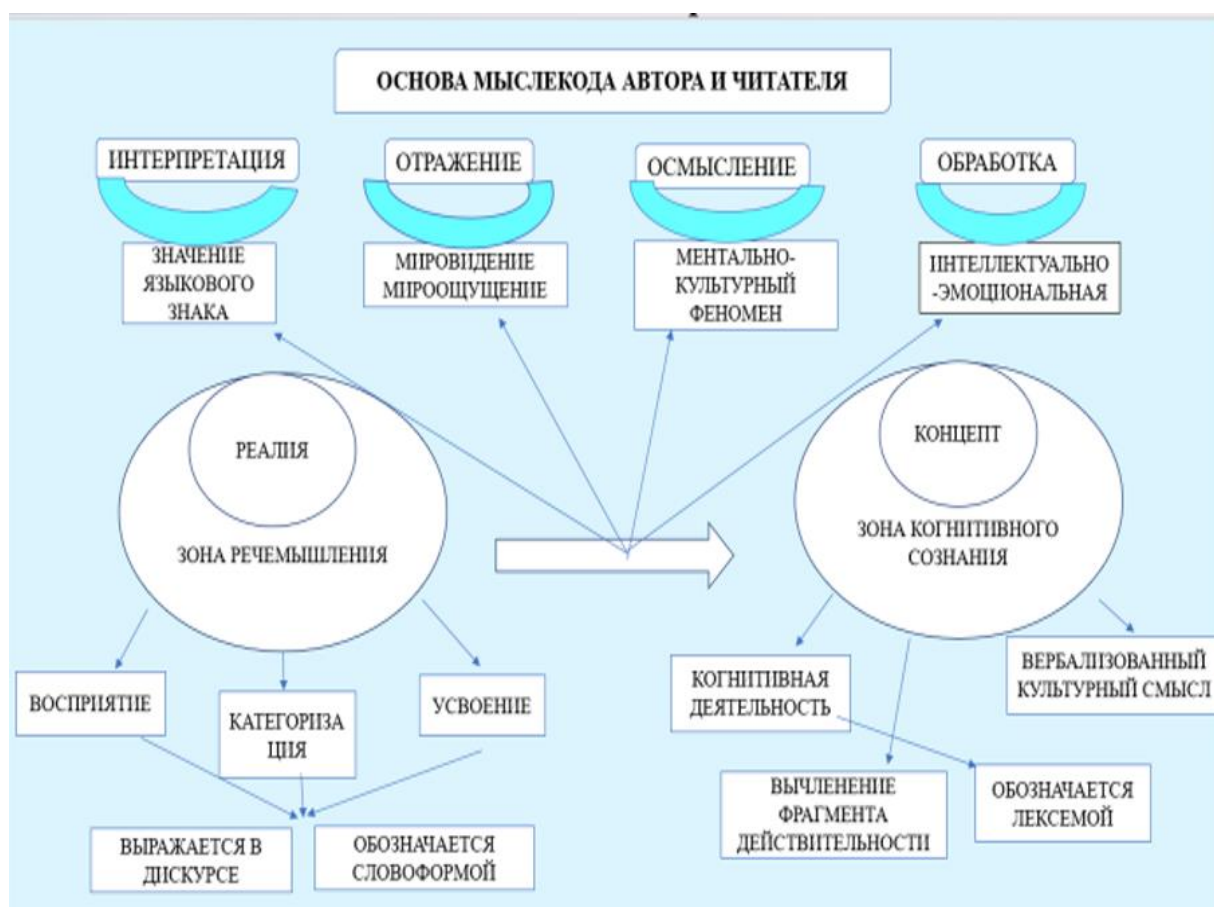

Рисунок. Основа мыслекода автора и читателя

Этнокультурное пространство в казахской этноязыковой картине мира репрезентируется образами дома (юрты), аула, степи, выступающими ключами к пониманию своеобразия ментальности казахского народа. Концепты «дом», «семья», «родина» и другие составляют ядро практически всех этнолингвокультур. Так, понимание любого из этих концептов универсально потому, что они олицетворяют родной очаг, семью, родителей, детей, родную землю. В то же время следует отметить и ее специфичность и уникальность для каждой отдельной этнокультуры, что находит отражение в АХТ. Л. Беженару при изучении концепта «малая родина» (МР) в славянских языках определяет пространство МР как физико-географические пространства (*горы, степь, море* и т.д.) и административно-географические пункты (село, деревня, аул и др.), так и место судьбоносное (роковое), место столкновения с высшей реальностью, связанное с опытом мистического и непонятного. Автор выделяет общность смыслового ряда концепта МР, связанного с родными местами (*место рождения человека, его «корни», родина предков*) в разных этноязыковых картинах мира, при этом указывает на своеобразную выраженность различных аспектов концепта МР в каждой этнокультуре. Например, МР для белорусского этноса связана с отдельным уголком родной земли «родны кут», для украинской ментальности — с плодородным черноземом: «земля — кормилица» [10; 20]. Следовательно, национально-культурная специфика может быть обусловлена различиями природно-географической среды, социальными условиями, характерными для жизни отдельного этноса, и другими факторами, как, например, актуализацией определенных этноспецифичных аспектов в универсальном.

Национальная модель мира и само мировосприятие казахского этноса конструировалась в соответствии с гармоничными законами степной природы, эксплицирующими единство кочевника-скотовода с природой, окружающим миром. Пространственная модель мира включает два компонен-

та: (а) горизонтальный компонент — представлен степью как основным типом автохтонного ландшафта; (б) вертикальный компонент — обусловлен мифопоэтическими представлениями о существовании верхнего (надземного), среднего (земного) и нижнего (подземного) миров. Восприятие пространственных образов происходит через оппозиции «близко–далеко» и «верх–низ».

Проблема смысловой интерпретации АХД рассматривается путём герменевтического анализа текста романа С. Елубая «Одинокая юрта», представляющего собой историко-философское произведение, повествующее о судьбе казахского народа в период коллективизации в 20-е годы XX века. На фоне исторических перемен, пришедших в размеренную степную жизнь, воссоздана судьба жителей одного аула, связанных друг с другом родственными и дружескими отношениями. Автохтонный художественный мир произведения представлен через метафорический образ дома, реализуемый этнокультурными концептами «степь», «аул», «юрта». В концептуальной модели эксплицированы знания и ценностный опыт автохтонной этнокультуры (концепт есть фрагмент этнокультурной среды в ментальном мире субъекта) и специфическое восприятие мира автором, на которой основывается концептосфера АХТ.

Казахская степь становится опорным метафорическим когнитивным центром, который вбирает в себя денотативные смыслы и приращения, определенные образные параллели, отражающие особенности национального мировосприятия. На фоне колоритообразующей семантики возникают ассоциативные связи, которые эксплицируют эмпирические смыслы, охватывающие концептуальное восприятие реального, «своего» пространства — исконного места проживания казахов. Степь является основой казахского природного мироздания: *«Эта земля — с ее оврагами и лощинами, с ее многочисленными тропами и тропками, заросшими пообочь устели-полем, зверобоем, ковылем, покрытыми белесым слоем дорожной пыли, — близка ему; она — очевидец его жизни, начиная с самых ранних, детских и юношеских лет...»* [11; 169].

Безграничная, необъятная степь в казахском национальном сознании ассоциируется с духовными ценностями — свободой, счастьем, жизнью. *«... Полынная степь, омытая дождем, очистилась, стала похожа на пышный зеленый ковер. И караван оживился, пестрый, разноголосый: овцы и козы разблеялись, ягнята и козлята разверецились, верблюжата разыгрались, позванивая колокольцами, наслаждаясь привольем»* [11; 54]. Как наслаждаются привольем животные, так и человек радуется степному простору. Так, в тексте романа восхищается Хансулу, одна из главных персонажей произведения, жадно обозревая пробуждающуюся ото сна степь: *«До чего широк, до чего великолепен мир!»* [11; 137]. Бескрайнее степное пространство является для кочевого народа и животного мира общим домом, в котором просторно, дышится легко и свободно.

Степь предстает хранителем истории и культуры народа, очевидцем великих событий и человеческих деяний, вызывая в казахском этносознании чувство сопричастности к родной земле, истории своей страны: *«Голос старца слился с дыханием степи. Звуками домбры, голосом сказителя изливалась долгая, нескончаемая летопись, что было и что свершилось сегодня...»* [11; 65]. Не случайно этот образ обретает антропоцентрическую архитектуру: степь поет, радуется и скорбит. Образ степи, словно живое существо, дышит, чувствует, сопереживает и страдает, взывает к образу матери, живущей судьбой своего народа как своего ребенка. Ср.: *«Застонала, запричитала вместе с домброй Лабак-ахуна степная ширь, облитая мягким лунным светом. Побежала-покатилась волна по верхушкам ковыля, ясенца, полыни ... еще волна накатилась, еще ... заволновалось море пахучих степных трав, зашелестел чий на крышах. Весь подлунный мир пришел в движение, тронутый голосом сказителя. ... Заворочалась, завздыхала степь — она-то все помнит ... Задул ветер, его вой — как плач осиротевшего верблюжонка ...»* [11; 66].

По аналогии с внешним миром в сознании человека формируется и его внутренний мир — пространство души (психологическое пространство). Настроение, состояние души персонажей могут передаваться изображением природного мира. Так, в романе тягостное настроение Хансулу, ее самощущение коррелирует с описанием степи, которое транслируется сопряжением олицетворений (*безрадостна степь; бродит она; пробегают шары перекасти-поля; ветер, кидающийся песком*), сравнительного оборота (*как прокисшее молоко*), эпитета (*пыльные завихрения*). *«Безрадостна степь, пыльные завихрения прокатываются по ней, и кажется — бродит она как прокисшее молоко; по гребням вдалеке пробегают шары перекасти-поля. Вдохнула Хансулу — ветер, кидающийся песком, и Устюрт припорошил пылью; некогда многоцветный от ярких трав и цветов, он был теперь однообразно сер»* [11; 98]. Сравнительное высказывание *«бродит она как прокисшее молоко»* выступает метафорическим способом выражения этнокультурной ментальности: для казахского народа молоко

(белое) символизировало благополучие человека, которое зависело от благополучия его скота как источника жизни. Прокисшее молоко — негодное для употребления, не нужное никому, наводит на мысль о неприкаянной душе, до которой никому нет дела в огромном мире. Степь, переходя из состояния стабильности, описываемое в начале романа, в состояние переменчивости, непостоянства (пыльные бури) становится пространством для испытаний.

В обширной степи языковыми образами *аула* и *юрты* определяются центральные точки, своего рода координаты в жизненном пространстве казаха. Аул — селение, поселок, стоянка, кочевье (состоящее из юрт), жилище. *«Осеннее стойбище аула. Неприглядна здесь земля. Выгорела вся. Особенно удручающе выглядит пустырь у колодца, где и вовсе ни травинки, даже выгоревшей; над ним постоянно висит пыльное облако. ... Шум окрест: блеют овцы, стонут верблюжата — обычная картина из жизни вечернего аула, хлопотливая пора, когда все на виду: и люди, и животные»* [11; 9]. Жизнь в ауле показывается автором в тесной связи с животными (лошади, бараны, верблюды), поскольку животные были главной хозяйственной ценностью для кочевого народа. Поэтому аул в тексте произведения — это родная земля с хорошо знакомыми с детства пейзажем, звуками, запахами: *«Прекрасная, отдающая в ушах ночь стояла в степи, дышалось хорошо. В темно-синем небе перемигивались бесчисленные звезды. Отовсюду — запах дыма, запах тлеющего кизяка»* [11; 23]. Аул определяется как родная среда, «кіндік қаны тамған жер» (букв.: земля, на которую капнула кровь из перерезанной пуповины), то есть «начало всех начал» (определение Г. Бельгера).

Еще один важный этнокультурный маркер концепта «аул» в создаваемой С. Елубаев художественной картине мира в представлении казахов: аул — одна большая семья, взаимоотношения членов которой регулировались многовековой традицией, нравственными нормами поведения. Единство жителей аула как членов одной семьи показано на уровне отдельного дома. Аул есть дом. *«В ауле весело, будто праздник пришел. За скотину, угнанную месяц назад на ярмарку в город Темир, мужчины привезли мануфактуру, одежду, сахар, чай. Как тут не радоваться? Народ собрался в свободной гостевой юрте Пахраддина»* [11; 22]. Аулчане, собравшись в гостевой юрте бия Пахраддина, празднуют благополучное возвращение мужчин с ярмарки домой. В другом фрагменте в юрте аулная Шарипа всем аулом во главе со старейшинами рода решают судьбу Азбергена, побившего своего односельчанина Козбагара. Этот эпизод, репрезентирующий традиционный подход решать все споры мирно, своим аулом, не вынося проблему за пределы аула (то есть «своего» пространства), указывает на восприятие в казахском сознании аула как одной семьи.

Аулчане как члены одной семьи вместе и в радости, и в горе. Чувство родства, единства заключены во взаимовыручке (*асар*), эксплицирующий казахский обычай помогать соплеменнику. Для казахского этноса важно было проявлять заботу и оказывать поддержку своим родственникам, соседям, аулчанам. Жизнь кочевого аула с традиционными сезонными перекочевками немыслима без взаимовыручки аулчан: все решается сообща, одним аулом, единой семьей, одним домом.

Үй — юрта, традиционное жилище казахов, представляет собой центр мироздания казахского этноса. Концепт «юрта» вместе с субконцептом «шанырак» символизирует семейный очаг, семью, связь поколений, династию (эулет), продолжение рода (ұрпақ), духовные ценности. Олицетворяя единство, солидарность и благополучие как семьи, так и родной земли, единство материальных и духовных ценностей этноса, концепт «юрта» представляет собой, в целом, жизнь, а также душу народа, его будущее.

Концепт «юрта» в казахской языковой картине мира непосредственно связан с гостеприимством, что иллюстрируется в тексте: гости усаживаются на *төр*, самое почетное место; по случаю прибытия гостя режется баран и накрывается дастархан.

Образ дома (юрты) раскрывается в тексте произведения посредством описания формы, размера, цвета, материала, а также традиционных предметов быта, позволяющими воссоздать этническую картину мира. Автор показывает, что каждая предметная составляющая юрты — *шаңырақ*, *уық*, *бақан* — обладает смысловыми, символическими и семиотическими смыслами. Юрта, как «модель Большого мира, состоящего из надземной, земной и подземной частей, имела основание, пояс, шанырак» [8; 414]. С таким трехмерным восприятием мира связано выражение «*шаңыраққа қара*», буквально переводимое «*посмотри на шанырак*», что значит — «*действуй осторожно, ты не в своем доме*», выражающее важность соблюдения этикета. Символизм концепта «шаңырақ» обусловлен его традиционным пониманием как самого священного места в юрте, равносильным небесному своду. Небо в сознании тюркских этносов ассоциировалось с Всевышним (Көк Тәңір — небесный бог).

Пространство юрты, не имеющее внутренних стен, разграничивалась строго установленным порядком на мужскую и женскую половины, места для домочадцев и гостей. «Вокруг юрты была разработана жесткая система понятий, этикетных норм и обрядов, запретов и регламентаций. Существовали определенные правила подъезда к юрте, входа в нее, поведения в ней и т.д.» [12; 65]. Согласно концептуальной идее автохтонной этнокультуры, нормы поведения в юрте строго соблюдались как хозяевами, так и гостями, которые рассаживались в соответствии с канонами степного этикета: никто не занимал не положенного места. «Соблюдая достаточно жесткие ритуальные правила в жилье, пище, одежде, порядках и обычаях, кочевник мог рассчитывать на благоприятное к себе отношение небес и духов, обороняясь от зла и сохраняя благополучие» [12; 65]. Однако в романе писатель, отражая новые событийные условия эпохи коллективизации, повлекшей за собой процесс раскулачивания, показывает намеренное нарушение обычая молодым активистом, представителем новой власти, на скаку остановившимся прямо у юрты, хотя, как отмечает Н. Шаханова, запрет подъезжать к юрте со стороны двери был закреплен в казахском правовом своде [13; 44]. Ср.: *«Пахраддин совершал утренний намаз, когда рядом с юртой, почти у самых стен, простучали конские копыта. Он повел глазами в сторону шума: кто это, дескать, проявляет неуважение, у самой юрты резвится?»* [11; 75].

Юрта как приватное пространство может давать оценочную характеристику персонажам художественного произведения и репрезентировать их внутренний мир. В образе дома воплощены характер, состояние души домочадцев. Так, впервые приехавший в Казахскую степь новый секретарь района Калашников, сидя в белоснежной юрте образованного бия Пахраддина, удивляется изысканной красоте, окружающей его, и не понимает, откуда она взялась здесь, в глухомани: *«Изумляла не столько роскошь, сколько вкус, угадывавшийся во всем, что его окружало, вкус тонкий, непритязательный и вместе с тем изысканный»* [11; 61]. По юрте демонстрируется статус ее хозяев: юрта бия Пахраддина расположена в центре аула, тогда как юрта кулака Пахраддина, не принятого в коллектив, находится на окраине аула.

О кардинальных переменах в жизни всего народа свидетельствует появление концепта «красная юрта», отражающего реалии Нового времени: *«Пахраддин еще выплачивал налог, когда объявилась Красная юрта. Она встала в ауле Мажана, и с того дня, считай, не прекращалось там веселье: каждый день музыка, молодежные гулянья. Алтыбакан между двумя аулами соорудили, патефон рядом надрывался, кружа голову молодым. И — что ни день — собрания, собрания, собрания... Рассказывали, что на собраниях обо всех новостях в мире сообщают, журналы читают, концерты показывают»* [11; 76]. Красная юрта выступает символом новой власти, знаменуя факт наступления новой эпохи в степном пространстве: зарождение в степи новой жизни: с журналами, концертами и собраниями. Тихая размеренная жизнь в ауле превращается в непрекращающиеся собрания и постоянную погоню за выполнением различного рода планов: по конфискации излишков скота и имущества, по ускоренному переходу на оседлый образ жизни и т.д.

Белая юрта Пахраддина на краю аула символически сравнивается с уходящей эпохой степной интеллигенции, самобытными устоями и традициями. Если в начале романа большая белая юрта Пахраддина, полная родных и гостей, олицетворяет жизнь, то в конце произведения — одинокая, покинутая, пустая — она символизирует смерть семьи, рода: покинули этот мир сыновья, ушел брат. *«Горько ему, что в трудный для него час нет рядом сына, готового последовать за ним, готового поддержать в дороге. Были бы живы Али и Кали, слов нет, не испытывал бы он скорби, не терзался бы... И кочевье было бы полным. Безжалостна ты, судьба, ох, как безжалостна!..»* [Елубай С. 2009. С. 176]. В данном контексте лексема *кочевье* отражает концептуальную идею семьи и дома. Как известно, именно в продолжении рода заключался смысл жизни для казаха. Поэтому саднит эта незаживающая рана в сердце Пахраддина. Неполноценность семьи, пустынность дома без продолжателя рода указывает на разрушение жизненного остова у Пахраддина, о чем также свидетельствует и факт уничтожения многолетних записей о родословной Пахраддином, вынужденно покидающем свою землю, свой дом.

В другой юрте, доме сапожника Шарипа, свата Пахраддина, живут надеждой на возвращение из лагеря сына, репрессированного за женитьбу на кулацкой дочери, и скорое восстановление семьи. Символично поэтому Шарип дает родившемуся внуку имя Тугелбек (букв.: *түгел* — весь, целиком, целый) на счастье, в надежде, что его сына Шега оправдают и вернется он домой, семья в скором будущем воссоединится, станет целой. Шега же в своем письме жене наказывает беречь сына и не беспокоиться о нем.

Из представленных выше примеров выводится дополнительный смысл, репрезентирующий важность сохранения целостности семьи в период смены эпох, в непростой геополитической ситуации. Отсюда следует понимание, что дом — это целостность семьи, как не прерывающаяся жизнь, заключающаяся в продолжении рода от отца к сыну.

Заключение

Таким образом, художественный мир произведения может быть представлен в виде горизонтальной, вертикальной, географической, психологической, социальной моделей. Основу мыслекода автора и читателя в казахской этноязыковой картине мира составляют два спектра: реалья (зона речемышления) и концепт (зона когнитивного сознания), которые можно ранжировать в виде таких процессов, как интерпретация (значение языкового знака), отражение (мировидение и мироощущение), осмысление (ментально-культурный феномен и обработка (интеллектуально-эмоциональный фактор). В качестве неотъемлемых компонентов зоны речемышления мы выделяем лингвopsихологические аспекты, такие как восприятие, категоризация и усвоение, реализующиеся в автохтонном художественном дискурсе и могут иногда обозначаться словоформами. В состав зоны когнитивного сознания входят когнитивная деятельность коммуникантов, когда они вычлeняют фрагменты реальной действительности, и вербализованный культурный смысл, репрезентированный лексемой.

Пространственные образы в художественной картине мира автохтонного дискурса взаимосвязаны со временем, неоднородны по концептуальной архитектонике и национально-культурно обусловлены. Восприятие пространства в казахской национальной картине мира предстает как горизонтальная поверхность (степь) и вертикальное пространство (надземный, земной и подземный миры). Пространство художественного нарратива есть своеобразное этнокультурное восприятие мира, творчески выраженное посредством этноязыковых образов дома, аула, степи. Образы степи, аула, юрты, являющиеся доминантами казахской ментальности, выступают своего рода ключами к пониманию этнокультурных ценностей, особенностей менталитета казахского народа. В автохтонной художественной картине мира в едином образе **дома** воплощены: (а) *степь* как «свое», исконно проживаемое пространство, земля предков; (б) *аул* как место рождения, то есть происхождения рода, и как одна большая семья; (с) *юрта*, как единство семьи, как синергия духовных и материальных ценностей.

Концепт «үй»/«дом», отражая авторское понимание дома как целостности семьи, а значит, единства и благополучия семьи, народа и родины, служит символом обобщающего смысла жизнь во всей ее многоликости. Особенности репрезентации смыслообразующих концептов «степь», «аул», «дом» в автохтонном художественном тексте предопределяются культурно-историческим контекстом эпохи и ментальностью народа.

Список литературы

- 1 Алефиренко Н.Ф. Дискурс: смыслопорождающий механизм текста / Н.Ф. Алефиренко. — Градец-Кралове: Gaudeamus, 2019. — 228 с.
- 2 Neurohr B. Experiencing Fictional Worlds / B. Neurohr, L. Stewart-Shaw. — Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2019. — Retrieved from: <https://benjamins.com/catalog/lal.32>.
- 3 Алефиренко Н.Ф. В поисках когнитивно-лингвистической методологии учения о дискурсе / Н.Ф. Алефиренко, М.Б. Нуртазина, К.К. Стебунова // Вестн. СПб ун-та. Язык и литература. — 2021. — Т.18. № 2. — С. 313–338. — Режим доступа: <https://doi.org/10.21638/spbu09.2021.205>.
- 4 Аюпова С.Б. Категории пространства и времени в языковой художественной картине мира (на материале прозы И.С. Тургенева): автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 — «Русский язык» / С.Б. Аюпова. — Уфа, 2012. — 50 с.
- 5 Темирболат А.Б. Проблема хронотопа в современной прозе: учеб. пос. / А.Б. Темирболат. — Алматы, 2003. — 199 с.
- 6 Бахралинова А.Ж. Пространственная параметризация казахской языковой картины мира [Электронный ресурс]. / А.Ж. Бахралинова // Вестн. Кемеров. гос. ун-та. — 2013. — Т.1. № 2. — С. 174–177. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/prostanstvennaya-parametrizatsiya-kazahskoy-yazykovoy-kartiny-mira/viewer>.
- 7 Pykhtina Yu.G. Combining spatial models in “The Terracota Old Woman” novel by E. Chizhova / Yu.G. Pykhtina, M.A. Konova, E.I. Krasnova // European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. — 2020. — Retrieved from: <https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.04.02.58>.
- 8 Krieken K. van, Sanders J., Sweetser E. (2019). Linguistic and cognitive representation of time and viewpoint in narrative discourse / K. van Krieken, J. Sanders, E. Sweetser // Cognitive Linguistics. — 2019. — Vol. 30, No 2. — P. 243–251. — Retrieved from doi:10.1515/cog-2018-0107.

9 Das Ch. Conceptualizing. In-Text "Kshetra": Postcolonial Allahabad's Cultural Geography in Neelum Saran Gour's Allahabad Aria and Invisible Ink / Ch. Das, L. Tripathi // Text Matters: A Journal of Literature, Theory and Culture. — 2021. — No 11. — P. 389-403. — Retrieved from <https://doi.org/10.18778/2083-2931.11.24>.

10 Беженару Л.Е. Концепт «малая родина» как ментальное и смысловое пространство / Л.Е. Беженару // Социально-психологические проблемы ментальности / менталитета. — 2020. — № 16. — С. 17–27.

11 Елубай С. Одинокая юрта / С. Елубай; пер. с каз. Л. Космухамедова. — Астана: Аударма, 2009. — 552 с.

12 Сейдимбек А. Мир казахов. Этнокультурологическое переосмысление: учеб. пос. [Электронный ресурс]. / А. Сейдимбек. — Алматы: Рауан, 2001. — 576 с. — Режим доступа: <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1104925&lang=kk>.

13 Шайкемелев М.С. Казахская идентичность: моногр. / М.С. Шайкемелев; под общ. ред. З.К. Шаукеновой. — Алматы: Ин-т филос., полит. и религиоведения КН МОН РК, 2013. — 272 с.

З.Х. Шахпутова, М.Б. Нуртазина

Автохтонды көркем мәтіндегі дискурс қалыптастыратын концепттерді репрезентациялау

Мақала автохтонды көркем дискурстың интерпретация проблемасына арналған. Көркем дискурс автор мен оқырманның коммуникативті-танымдық қызметі деп түсініледі (шығармаластық), оның нәтижесі болып ерекше мағыналар әлемі — экстралингвистикалық контекспен бірге мәтін шығады. Әлемнің этно тілдік бейнесін жобалаудағы дискурстың маңыздылығын ескере отырып, автохтонды көркем дискурсты ұйымдастырудағы кеңістіктік фактордың рөлі атап өтілген. Авторлар мақалада дискурсивті кеңістікті автохтонды мәдениеттің ұлттық ерекшелігі призмасы арқылы қарастырған. Әлемнің қазақ этнотілді көрінісінде кеңістікті дәстүрлі қабылдау көлденең және тік координаттарда беріледі. Тік кеңістік жер, жерүсті және жерасты әлемдері туралы мифопоэтикалық көзқарастарға негізделген. Көлденең кеңістіктің репрезентанты автохтонды ландшафтың негізгі түрі — дала. Қарастырылып отырған автохтонды көркем әлем «дала», «ауыл», «киіз үй» ұғымдарымен іске асырылатын үйдің метафоралық бейнесі арқылы жобаланған. Бұл ұғымдар жеке-авторлық көркем дискурстың басымдылығымен анықталады. Көркем авторлық тұжырымдамалардың құрылымын құрайтын мағыналар үй бейнесін дискурсивті түсіндіру арқылы жеткізіледі. Мақалада үйдің авторлық түсінігі талданған: үй — бұл *дала* (ата-бабалардың отаны, «өзімнің» жерім), *ауыл* (жүрекке жақын табиғаты, дыбыстары мен иістері бар туған жер), *отбасы* (туыстар, руластар, бүкіл ауыл), *адам* (оның ішкі әлемі). Отбасының тұтастығы ретінде үйді түсінудің өзектілігі анықталған. Отбасының, халықтың және туған жердің бірлігі мен берекесінің символы ретінде қазақ этномәдениетінде дәстүрге айналған үй идеясы ерекше атап өтілген.

Кілт сөздер: көркем мәтін, дискурс, дискурсивті кеңістік, тұжырымдама, автохтонды этномәдениет, дала, ауыл, үй.

Z.Kh. Shakhputova, M.B. Nurtazina

Representation of discourse-generating concepts in autochthonous literary text

The article examines interpretation problem of autochthonous literary discourse. Literary discourse is understood as the author and reader's communicative-cognitive activity, resulting in special world of meanings – text in combination with extralinguistic context. Considering discourse importance in constructing ethno-linguistic world picture, spatial factor's role in generating literary discourse is proved. Discursive space is viewed through the prism of national specifics of autochthonous culture. In Kazakh ethno-linguistic world picture, space perception is represented in horizontal and vertical coordinates. Vertical space is conditioned by mythopoetic ideas about aboveground, terrestrial and underground worlds. Horizontal space is presented by main landscape type – steppe. The considered literary world is projected through metaphorical image of home, realized by concepts "steppe", "aul", and "yurt" as dominants of author's artistic discourse. The author's understanding of home is analyzed: home is steppe (ancestors' homeland, "own" land), village (native land with nature, sounds and smells), family (relatives, tribesmen, aul), the person (inner world). The actualization of home understanding as family integrity is revealed. Traditional Kazakh ethno-cultural idea of home as symbol of unity and well-being of family, people and motherland is emphasized.

Keywords: literary text, discourse, discursive space, concept, autochthonous ethnoculture, steppe, aul, home

References

- 1 Alefirenko, N.F. (2019). Diskurs: smyslopороzhdaushchii mekhanizm teksta [Discourse: the meaning-generating mechanism of the text]. Gradets-Kralove: Gaudeamus [in Russian].
- 2 Neurohr, B., & Stewart-Shaw, L. (2019). Experiencing Fictional Worlds. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. Retrieved from <https://benjamins.com/catalog/lal.32>.
- 3 Alefirenko, N.F., Nurtazina, M.B., & Stebunova, K.K. (2021). V poiskakh kognitivno-lingvisticheskoi metodologii ucheniia o diskurse [In search of cognitive-linguistic methodology of the doctrine of discourse]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Yazyk i literatura — Bulletin of St. Petersburg University. Language and Literature*, 18(2), 313–338. Retrieved from <https://doi.org/10.21638/spbu09.2021.205> [in Russian].
- 4 Aiupova, S.B. (2012). Kategorii prostranstva i vremeni v yazykovoi khudozhestvennoi kartine mira (na materiale prozy I.S. Turgeneva) [Categories of space and time in the linguistic artistic picture of the world (based on the material of I.S. Turgenev's prose)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Ufa [in Russian].
- 5 Temirbolat, A.B. (2003). Problema khronotopa v sovremennoi proze [The chronotope problem in modern prose]. Almaty [in Russian].
- 6 Bakhralinova, A.Zh. (2013). Prostranstvennaia parametrizatsiia kazakhskoi yazykovoi kartiny mira [Spatial parametrization of the Kazakh language picture of the world]. *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta – Bulletin of Kemerovo State University*, Vol. 1, 2, 174–177. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/prostranstvennaya-parametrizatsiya-kazahskoy-yazykovoy-kartiny-mira/viewer> [in Russian].
- 7 Pykhtina, Yu.G., Konova, M.A., & Krasnova, E.I. (2020). Combining spatial models in “The Terracota Old Woman” novel by E. Chizhova. *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*. Retrieved from <https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.04.02.58>.
- 8 Krieken, K. van, Sanders, J., Sweetser, E. (2019). Linguistic and cognitive representation of time and viewpoint in narrative discourse. *Cognitive Linguistics*, 30(2), 243–251. Retrieved from <https://10.1515/cog-2018-0107>.
- 9 Das, Ch. & Tripti, P. (2021). Conceptualizing. In-Text “Kshetra”: Postcolonial Allahabad’s Cultural Geography in Neelum Saran Gour’s Allahabad Aria and Invisible Ink. *Text Matters: A Journal of Literature, Theory and Culture*, 11, 389–403. Retrieved from <https://doi.org/10.18778/2083-2931.11.24>.
- 10 Bezhenaru, L.E. (2020). Kontsept «malaia rodina» kak mentalnoe i smyslovoe prostranstvo [The concept of "small homeland" as a mental and semantic space]. *Sotsialno-psikhologicheskie problemy mentalnosti / mentaliteta – Socio-psychological problems of mentality / mentalit*, 16, 17–27 [in Russian].
- 11 Yelubay, S. (2009). Odinoakaia yurta [Lonely yurt]. (L. Kosmukhamedova, Transl.). Astana: Audarma [in Russian].
- 12 Seidimbek, A. (2001). Mir kazakhov. Etnokulturologicheskoe pereosmyslenie [The World of Kazakhs. Ethnoculturological reinterpretation]. Almaty: Rauan. Retrieved from <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1104925&lang=kk> [in Russian].
- 13 Shaikemelev, M.S. (2013). Kazakhskaiia identichnost [Kazakh identity]. Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedeniia KN MON RK [in Russian].

Е.Б. Асанбаева*

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: www.eldana@mail.ru)

Тілдік пәндерді оқытуда кино дискурсын қолданудың артықшылықтары

Мақала тілдік пәндерді оқыту барысында білім алушылардың тілдік дағдылары мен құзыреттіліктерін дамытуда кино дискурсының беретін мүмкіндіктері туралы сөз қозғайды. Еліміздегі білім берудің жаңартылған мазмұны аясында оқушылардың әр пән бойынша алған білімдерін өмірде қолданып, функционалды сауатты тұлға болып қалыптасып шығуына баса назар аударылады. Бұл тұрғыда тілдік пәндерді оқыту әдістемесі бойынша оңтайлы оқу құралдары мен әдіс-тәсілдерді табу үлкен өзектілікке ие. Автор мақалада тілдік пәндерді, соның ішінде қазақ тілін оқыту үдерісінде білім алушылардың тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым дағдыларын және сөздік қорларын дамытып, тілдің ұлттық-мәдени қырларын меңгерулері үшін кинофильмдердің атқара алатын әлеуетін ашып зерттеуді мақсат еткен. Зерттеу барысында кинофильмдерді дидактикалық оқу құралы ретінде қолданудың тиімділігі қарастырылып, бұл бағытта зерттеу жүргізген ғалымдардың тұжырымдарымен дәлелденді. Оқу үдерісінде кинофильмдерді дидактикалық құрал ретінде қолдану, біріншіден, білім алушылардың тақырыпты қабылдауын жеңілдетіп, олардың қызығушылығын арттырады әрі жаңа материалды жақсы есте сақтауға негіз болады, екіншіден, тілді шынайы әрекетте, дискурс аясында зерттеп тануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар кино дискурсы негізінде оқу үдерісін ұйымдастырудың психологиялық аспектісі мен лингводидактикалық мүмкіндіктері сараланды. Бір кинотуындының мысалында аталған дискурс түрімен ұсынуға болатын тапсырма үлгілері көрсетіліп, талданды. Жүргізілген зерттеу нәтижелері тілді оның шынайы қолданыстағы кейпінде тануға, сол тілдің тасымалдаушылары саналатын халықтың ұлттық дүниетанымын, әлемнің тілдік бейнесін игеруге кино дискурсының айтулы үлес қоса алатынын көрсетті.

Кілт сөздер: кинодискурс, тілді оқыту әдістемесі, қазақ тілін оқыту, кинофильмдер дискурсы, лингводидактика.

Kipicne

Бүгінде еліміздің білім беру саласы түбегейлі өзгерістерді басынан кешіруде. Қазіргі заман талабына сәйкес оқушылардың теориялық білімге ие болуы ғана жеткіліксіз, ендігі кезекте олардың алған білімдерін шынайы өмірде қолдана алатын функционалды сауатты тұлға болып қалыптасуы басты назарда тұр. Осыған орай еліміздің білім беру жүйесі кезең-кезеңімен жаңартылған білім мазмұнына көшуде. Аталған мазмұнға сай білім алушылар тілдік пәндерді меңгеруде бұрынғыдай жаттанды ережелердің ауқымды көлемі мен олар бойынша берілген терме жаттығуларды орындамай, тілді дискурс аясында яғни шынайы өмір жағдайында үйреніп, коммуникациялық дағдыларын дамытады. Осы орайда оқытушылар сабақ жоспарын әзірлеуде білім алушылық, дамытушылық, тәрбиелік мақсаттарды емес, оқушылардың сөйлеу әрекеттерін (тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым) жетілдіруге тікелей бағытталған тапсырмаларды дайындайды.

Білім мазмұнының осындай бетбұрысы жағдайында педагогикалық үдерісті ұйымдастыру кезінде оқытушылар жаңа әдістер мен көмекші құралдарға жүгінуі керек. Білім алушылардың қызығушылығын оятып, сабақ тақырыбын қабылдауын жеңілдетуде әрі алға қойылған мақсатқа жетуде кинофильмдердің атқара алатын мүмкіндіктері зор.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Мақалада зерттеу материалы ретінде қазақ тілді бейнефильмдер алынды, соның ішінде қазақстандық «Біржан сал» кинотуындысының негізінде қазақ тілін оқыту үдерісінде ұсынуға болатын тапсырма үлгілері қарастырылып, талданды. Зерттеу барысында жинақтау, салыстыру, талдау әдіс-тәсілдері қолданылды.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: www.eldana@mail.ru

Негізгі бөлім

Кино — қоғам өмірінің ажырамас бөлігіне айналған күрделі құрылым. Жасы да, кәрісі де, еңбектеген сәби де, еңкейген қарт та көгілдір экранға телміріп, сан алуан кинотуындыларды қызыға қарайтыны белгілі. Кинофильмдер көбіне-көп өмірде болатын жағдайларды көрсетіп, көрермендеріне ой салып, қандай да бір іс-әрекетке не тұжырымға итермелейді. Алайда өнердің бұл туындысын педагогикалық үдерісте тиімді пайдаланып, оң нәтижелерге қол жеткізуге болатындығы өткен ғасырдың соңынан бастап қана назарға алынып, зерттеле бастады.

Қазақтың тұңғыш педагог-ғалымдарының бірі Жүсіпбек Аймауытов: «...әр сабақ, әр пән бір жағынан өзіне тән мақсатын көздесе, екінші жағынан тіл түзетуге, тіл сабағының міндетін атқаруға тырысуы жөн», – дей келе, тілді дұрыс үйретудегі басты қағидаларды атап өтеді. Солардың алғашқы екеуі: «1) Бала әуелі затты, нәрсені көру керек. Оны көрген бала сол зат туралы айтады, яғни сөйлейді. Сондықтан тыңдау, сөйлеу процесі алғашқы болады да, оқу, жазу кейінгі болуы қажет; 2) Баланың өз бетімен сөйлеуіне көп мүмкіндік беру керек. Сондықтан материал бала ұғымына сәйкес болып: өмір кітапқа қарай емес, кітаптар өмірге бейімделіп жазылсын» [1; 8]. Осы кездің өзінде Алаш арысы жазып өткен қағидалар оқушылардың құрғақ материалды оқып қоймай, бірінші көріп, тыңдап барып, кейін оны ой елегінен өткізген соң ғана оқу, жазу керектігін, оқу материалдарының балалар үшін қызықты етіп икемделіп жасалуға тиістігін басты назарға алған. Бұл орайда кинотуындылардың аталмыш талаптарға сәйкес келетіндігін атап өтуімізге болады.

Кинофильмдердің дидактикалық мүмкіндіктері зор: сабақ кезінде оқушыларға/студенттерге қандай да бір бейнефильмнен үзінді көрсету олардың өтетін материалды (кейде бейсаналы түрде) есте сақтап қалуына негіз болады. Одан басқа көрермендердің эмоционалды және зияткерлік әрекеттерін белсендендіріп, пікірталасқа қатысып, ой бөлісу (сөйлеу әрекетіне қатысу) уәжін тудырады. Ал кинофильмдердің эстетикалық сипатын айтпаса да болады. Аталған құрылымның осындай сан қырлы табиғаты оны оқу үдерісінде пайдалану мүмкіндіктерін зерттеуге негіз болды. Ғалымдар оны «оқу әрекетінің түрлерін құбылтып» [2; 188], «білім алушылардың мәдениеттанымдық құзыреттіліктерін дамытуға мүмкіндік беретін» [3; 155] «оқу процесін ынталандыратын генератор» [4] деп атап көрсетеді.

Осыған дейін мектеп қабырғасында болсын, жоғары оқу орнында болсын бейнефильмдер сабақ барысында қолданылмады деуге болмайды. Олар бұрын да қолданылды, десе де ол кезде оқытушылар бейнероликтерді сабақ барысында көбіне-көп дәріс не тақырып материалына қосымша, көркемдегіш құрал ретінде пайдаланды. Ал біз ендігі кезекте кинотуындыларды тілдік пәндерді оқытуда білім алушылардың коммуникативті дағдыларын жетілдіріп, тілдік тұлғасын қалыптастыру әлеуеті жоғары оқу материалы ретінде қарастыруды жөн санаймыз.

Сабақта кинофильмді қолданудың негізгі екі мақсатты бағдарын атап өтуге болады: біріншісі — фильмді жалпы (тұтас) қабылдау және екіншісі — «берілген нәрсені қабылдау» [5; 77]. Тілдік, коммуникативті пәндерді оқытуда мақсаттың екінші түрін қолдану тиімді, себебі ол оқу үдерісінің жүйелі әрі нақты болуына көмектеседі және білім алушылардың назарын неге шоғырландыру керектігін бірден айғақтайды.

Тілдік пәндерді оқытуда, әсіресе шетел тілі сабағында бейнефильмдерді қолданудың оңтайлы тұстары көп. Себебі тіл үйренушілер (тілді меңгерудің қандай деңгейінде екеніне қарамастан) оны қызықсыз ережелер мен «білу», «түсіну» деңгейіне арналған тапсырмалар шегінде, қағаз бетіндегі «жансыз» қалпында оқып үйренуден гөрі кино дискурсы негізінде шынайы өмірлік аяда көріп, тыңдап, түсініп үйренсе, тілді меңгеру үдерісі анағұрлым қызықты әрі жылдам жүреді. Мысалы, қандай да бір тілді екінші тіл ретінде үйрететін пәндерде білім алушылар бейнефильмдерді көру арқылы сол тілдегі сөздердің дұрыс дыбысталуы (орфоэпиясы), ауызекі сөйлеу стиліне тән ерекшеліктер, сөйлемдерді дұрыс құру тәртібі, сөздердің ауыспалы мағынадағы қолданысы және басқа да көптеген мәселелерді дискурстық мәтіндер шеңберінде танып біледі.

Қандай да бір тіл білімінің түрлі салалары бойынша арнайы пәндерде не мектеп бағдарламасындағы аталған салаларға қатысты сабақтарда да кинофильмдерден келтірілген үзінділер таптырмас құрал болатыны хақ. Айталық, фонетикада сөздерді дыбыстаудағы түрлі фонетикалық құбылыстар, үндестік заңы, интонация, екпін түрлері; сөзжасамда мәнмәтіндегі туынды сөздердің жасалу жолдары, олардың сөзжасамдық тәсілдері мен типтері; морфологияда сөздердің түрлену ерекшеліктері, олардың сөйлемдегі бір-бірімен байланысы; синтаксисте сөйлемдердің құрылымы мен айтылу сазына қарай құрылу ерекшелігі, күрделі синтаксистік тұтастық, контекст т.б. мәселелерді кітап бетіндегі мә-

тіндерде емес, шынайы тілдесім аясындағы жағдаяттық кино дискурсы негізінде меңгеру тақырыпты түсіну және қабылдау үдерісін анағұрлым жақсартатыны айдан анық.

«Қарым-қатынас теориясына кіріспе», «Сөйлеу мәдениеті», «Іскерлік коммуникация» сияқты жоғары оқу орындарындағы арнайы пәндерде де кинофильмдер оқытушыға сабақты қызықты әрі тиімді өткізуге көп мүмкіндік береді. Кинотуындыдан келтірілген үзіндіні тамашалаған студенттер ондағы кейіпкерлердің сөйлеу әрекеті барысында өздерінің бастапқы тілдесім мақсатына сай тілдік және тілдік емес (ым-ишара) құралдарды қолдану ерекшеліктері, олардың реципиентке әсері, қарым-қатынас орнатудағы қателіктер, стилистикалық бояма лексиканың қолданысы, тілдесім әрекетіндегі экстралингвистикалық факторлар сияқты сөйлеу әрекетінің шынайы коммуникация барысындағы көптеген қырларын танып біліп, талдап үйренеді.

Сонымен көріп отырғанымыздай, оқу үдерісінде кинофильмдерді дидактикалық құрал ретінде қолдану, біріншіден, білім алушылардың тақырыпты қабылдауын жеңілдетіп, олардың қызығушылығын арттырады әрі жаңа материалды жақсы есте сақтауға негіз болады, екіншіден, тілді шынайы әрекетте, дискурс аясында зерттеп тануға мүмкіндік береді. Мұндайда көрермен рөліне енетін оқушылар тыңдалым әрекеттерін жетілдіріп, аудиовизуалды түрде қабылдаған мәтіннің мазмұнын түсініп қана қоймай, эстетикалық, рухани, тәрбиелік тұрғыда да байиды. Және сабақ мақсаттарына сай кинотуындыда көрініс тапқан дискурстың тілдік табиғатын, онда қолданылған түрлі лексикалық, стилистикалық т.б. бірліктердің қызметін анықтап, талдап үйренеді. Осылайша тілдік пәндерді оқытуда кинофильмдер зор лингводидактикалық әлеуетке ие әрі оқу үдерісінің таптырмас құралы бола алатындығына көз жеткіземіз.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Кино дискурсын қолданудың психологиялық негіздері

Кинофильмдерді оқу үдерісінде мақсатты түрде қолданудың басты артықшылықтарының бірі сабақта оң психологиялық-эмоционалды ахуалды тудыруында. Білім алуда болсын, өмірдің кез келген саласында болсын қандай да бір мәселе жеке тұлғаның бойында белгілі бір эмоцияларды тудырып, назарын өзіне аудара білгенде ғана ол үшін маңызды болады. Эмоция және уәждеме психологиясы бағытындағы шетелдік ғалымдардың зерттеулері адамның назарын бір нәрсеге аударып шоғырландырушы күш (аффект) қызығушылық сезіміне тән екендігін, ал келесі бір оң эмоция — қуаныш конструктивті және шығармашылық ойлау әрекетін тудыратындығын көрсетеді [6; 29]. Аталған сезімдер білім алушылардың оқу әрекетіндегі оң тұрақты уәждемесін қамтамасыз етеді. Ал уәждеме — кез келген пәнді, әсіресе шетел тілін меңгеруде оқудың табысты өтуінің бірден-бір кепілі.

Оқу үдерісін білім алушыларға психоэмоционалды тұрғыда қолайлы етумен қоса оны табысты етудің тағы бір сыры — қабылдауға жеңіл ету. Оқытудың тиімді өтуі ақпаратты қабылдау кезінде адамның бойындағы барлық сезім мүшелерінің іске қосылуына байланысты екендігі ғалымдармен дәлелденді. Материалды қабылдау кезінде неғұрлым көп сезім мен түйсік қатысса, ол соғұрлым жақсы игеріледі. Бұл заңдылық Я. Коменский теориялық негізін қалап кеткен көрнекілік дидактикалық қағидатында көрініс табады [7]. Ғалым: «То, что нужно знать о вещах, должно быть «преподаваемо посредством самих вещей, т.е. должно, насколько возможно, выставлять для созерцания, осознания, слушания, обоняния и т.п. сами вещи, либо заменяющие их изображения», — дей келе, қоршаған әлемнің қыр-сырын өскелең ұрпаққа оқытуда олар туралы жалаң сөзбен айтып, том-том материалды оқытудан гөрі сол заттардың өзін тамашалап, ұстатып, шынайы өмірдегі қолданысын көрсету керектігін тілге тиек етеді.

Көрнекілікті білім беру үдерісінде оңтайлы қолдану үшін ол тек белгілі бір тақырыпқа қатысты сурет болмай, жаңа білім көзі, қоршаған әлемді тану құралы ретінде ұсынылуы керек. Бұл ретте кинофильмдердің айрықша табиғаты аталмыш міндеттерді дәл орындауға негіз болатындығын атап өтуімізге болады. Көрнекілік құралы ретінде бейнефильмдер білім алушыларды сол ұлттың тұрмысы мен мәдениетіне тән елтанымдық мәліметтермен таныстырып, психология, әлеуметтік қарым-қатынас сияқты өмірдің түрлі жайларынан білім беріп, жалпы дүниетанымын арттырады.

Көрнекілік назарды шоғырландыруда маңызды рөл атқарады, ал ол, өз кезегінде, барлық психикалық үдерістердің маңызды шарты болып келеді. Жеке тұлға назарын шоғырландыру кезінде сананы, зейінді қандай да бір затқа не құбылысқа бағыттайды. Бұл әрекет көру және есту арқылы қабылдаумен тығыз байланысты.

Тілдік пәндерді оқыту кезінде аудиовизуалды материалдарды, соның ішінде кинофильмдерді білім көзі, оқытудың негізгі құралдарының бірі ретінде қолданудың астарында күрделі психикалық

үдерістер жатыр. Педагог білім алушылардың сезім мүшелеріне қатты әсер етіп, олардың психикалық қызметтерін өзгертетін қоздырғышты сыныпқа «әкеледі» және барлық сабақты соның төңірегінде жүргізеді. Мұндай «қоздырғыштың» негізінде алынған білім көру және есту механизмдерінің іске қосылуын талап етеді, ал бұл, өз кезегінде, тақырыпқа қатысты мейлінше толық әрі нақты ақпарат алуға негіз болады.

Жаңа тілді меңгеру үдерісінің табысты болуы үшін оны оқып үйрену кезінде мейлінше көп түйсік түрлерінің қатысуы маңызды. К.Д. Ушинский: «Чем более органов наших чувств принимают участие в восприятии какого-нибудь впечатления или группы впечатлений, тем прочнее ложатся эти впечатления в нашу механическую, нервную память, вернее сохраняются ею и легче потом вспоминаются», – дей келе, барынша көп сезім мүшелері мен түйсік негізінде қабылданған білімнің жетік меңгерілетіндігін айтып өтеді [8; 30-60].

Техникалық оқу құралдарын қолдану кезінде оқу мақсатына жетудегі маңыздылығы мен тиімділігі бойынша бірінші орында көру-есту негізіндегі кешенді қабылдау, одан кейін көру түйсігі және соңғы орында есту арқылы қабылдау түрі орналасады [8]. Қоздырғыштардың бірнеше түйсік түріне әсер етуі үлкен эмоционалдылық пен психологиялық әлеуетке ие. Сондықтан оқушы бейнефильмнің көмегімен материалды қабылдау кезінде ерекше ақпарат ағынының әсеріне түседі. Ол тыңдалым дағдысы негізінде жаңа ақпаратты қабылдап, тіл үйренсе де, одан бөлек негізгі түйсік — көру арқылы белсенді ойлау әрекеттерін іске қосады. Мұндай жағдайда реципиенттің сезімдік ойлаудан логикалық ойлауға көшуі жеңіл болады. Осының негізінде білім алу үдерісі анағұрлым қызықты, жеңіл әрі қолайлы өтеді.

Қабылдау үдерісіне есту түйсігімен қоса көру қызметінің қосылуы оқу уақытын үнемдеп, тіл үйренушілерге берілетін ақпарат көлемін арттыруға мүмкіндік береді. Ғалымдардың зерттеуі адамның сезім мүшелері сыртқы қоздырғыштарға әр түрлі деңгейде жауап беретіндігін көрсетеді. Адамдардың көбінде көру мүшелері жоғары сезімталдыққа ие: олар есту мүшелеріне қарағанда миға 3-5 есе, ал тактильді (жанасу, дене арқылы сезіну) мүшелерге қарағанда 13 есе көп ақпарат жеткізеді. Сәйкесінше, есте сақтаудың басқа түрлеріне қарағанда адамда көру есі анағұрлым жетік дамыған [9].

Көрнекілік, әсіресе есту және көру қабылдауын ұштастырған кезде, назар аударуды күшейтіп, ойлау үдерісін белсендендіруге көмектеседі, жадының дамуына ықпал етеді. Есте сақтау оқыту үдерісінің, ойлау және еңбек әрекетінің, өмірлік тәжірибе жинақтаудың міндетті шарты саналады.

Бір сарынды жұмыс балалармен қатар ересек адамдарды да зеріктіріп, назарын шашыратып алатындығы белгілі. Сол себепті оқу үдерісінде білім алушыларға қызмет әрекеттерін ауыстырып, материалды қызықты түрде меңгертуге баса назар аудару керек. Демек, тілді оқыту бағдарламалық материалды терең игеруге ғана бағытталмай, реципиенттердің психологиялық қабылдауына қолайлы, қызықты әрі танымды болуы шарт. Кинофильмдердің көрнекі әрі әсерлі табиғаты оқушылардың білімге деген қызығушылығын арттырады және оқыту процесін жеңіл етеді. Оқытушы сабақты жоспарлаған кезде бейнефильммен жұмыс жасаудың түрлі формалары мен жаттығуларын қолдана алады. Көрнекілік қызметінің арқасында тіл үйренушілердің оқуға деген қызығушылығы артып, ақпаратты қабылдауы жеңілдейді, сондай-ақ психологиялық оң ахуалдың негізінде өздік жұмыс жасауға деген ынтасы артады.

Көру арқылы қабылданған деректер сөзбен түсіндіруге қарағанда жақсы меңгеріледі. Одан бөлек кейбір визуалды хабарларды мүлде сөзбен ауыстырып жеткізу мүмкін емес. Бейнефильмдердің визуалды-көрнекі сипаты жадының жұмысын жеңілдетіп, сөйлеу ағынын саралауға және ақпаратты нақты әрі толық қабылдауға мүмкіндік береді.

Бейнефильмдердің тағы бір оң қыры олардың анализ және синтез қызметтерін атқаруға негіз болуында: көрермен ондағы оқиғалар не құбылыстарды бірде жеке, бірде тұтас қабылдап, бір-бірімен салыстырып не біріктіріп, ой елегінен өткізе алады. Соның негізінде оның логикалық, сыни ойлауы дамиы. Адам миында мұндай әрекеттердің жүруі білім алу, тіл үйрену үдерісінің жемісті болуына оң әсер етеді.

Тілдік пәндерді оқытуда кинофильмдерді қолданудың жоғарыда аталған психологиялық, эмоционалды ерекшеліктері олардың оқу материалдарын меңгеруді жеңілдетіп, білім алушылардың уәждемесін арттыруға әрі оң эмоционалды ахуал тудыруға негіз болады. Кез келген тілді игеруде грамматикалық нормаларды меңгерту, түрлі педагогикалық әдіс-тәсілдерді қолданудан гөрі білім алушылардың оқуға деген қызығушылығын арттырып, тұрақты уәждемесін қалыптастыру оқу мақсатына қол жеткізуде анағұрлым тиімді. Осыған орай тіл үйренушілердің көру және есту түйсіктерін қатар

жұмылдырып, күрделі ойлау әрекеттерін тудыратын әрі тілді шынайы дискурс аясында игеруге жағдай жасайтын кинофильмдерді сабақта қолданудың маңызы зор.

Кино дискурсын қолданудың лингводидактикалық мүмкіндіктері

Тілді оқыту үдерісінде кинофильмдерді қолданудың мынадай артықшылықтарын атап өтуімізге болады:

- Білім алушылардың қызығушылығын тудырып, назарын шоғырландыруға септігін тигізеді;
- Жаңа ақпаратпен жұмыс жасау уәждемесін арттырып, материалды қабылдау үдерісін жеңілдетеді;
- Логикалық, сыни ойлау, аналитикалық талдау жүргізуге түрткі болады;
- Тілді шынайы қолданыста, дискурс аясында меңгеруге негіз болады;
- Материалдың есте жақсы сақталуына ықпал етеді;
- Бейнефильмдер ақпараттық тұрғыда «салмақты»: олар көрермендерге шағын сюжет арқылы көлемді ақпарат жеткізе алады;
- Тілдік бірліктердің мағыналық ерекшеліктерін көрсетумен қатар ұлттық таным, мәдениет, сол халыққа тән әлемнің тілдік бейнесінен көрініс береді;
- Эстетикалық, адамгершілік, ұлттық, патриоттық т.б. тәрбие береді.

Кинофильмдердің осындай артықшылықтарын пайдалана отыра, студенттерге қазақ тілін оқыту үдерісі жақсы нәтижелерді көрсетеді. Бұл ретте жүргізілетін әдістемелік жұмыстарды мынадай топтарға бөліп қарастыруға болады:

- Тыңдалым және айтылым дағдыларына арналған жаттығулар;
- Жазылым дағдысын дамытуға арналған жұмыстар;
- Сөздік қорды молайту бойынша жұмыстар;
- Грамматикалық нормаларды бекітуге арналған жаттығулар;
- Елтанымдық бағыттағы жаттығулар.

Мысал ретінде «Біржан сал» фильмінен үзінді көрсетіп, ол бойынша қандай жаттығулар жасауға болатынына тоқталайық.

Тыңдалым және айтылым қатар жүргендіктен, бұл дағдыларға арналған көптеген қызықты тапсырмаларды ұсынуға болады. Мысалы:

- Сыни, логикалық ойлауға түрткі болатын проблемалық сұрақтар (Біржан салдың ағасы өзінің сөзінде «Бай — байға, сай — сайға» деген мақалды қолданады. Бұл мақалдың мағынасын қалай түсінесіз? Онымен келісесіз бе?);
- Бір кейіпкердің рөліне кіру/ сахналау (Біржан салдың не Ләйлімнің орнында болсаңыз, сіз не істейтін едіңіз?);
- «Үшінші» жақтың пікірін білдіру, баға беру, сын айту т.с.с. (Қос ғашықтың досы, шынайы махаббаттың қолдаушысы ретінде Сіз Біржан мен Ләйлімге бұл жағдайда қандай кеңес беретін едіңіз?);
- Пікірталас өткізу (Біржанның жасаған таңдауы дұрыс па, бұрыс па?).

Осы сияқты кинофильмдерді көрген студенттерде қызу талқы, сан түрлі пікір пайда болып, олар өз ойларын ортаға салғысы келеді. Осындай жаттығулар оларға тілдік білімдерін іс жүзінде көрсетіп, сөйлесімге түсуге негіз болады.

Жазылым дағдысын дамытуға арналған жұмыстар да әр алуан болуы мүмкін. Солардың ішінде әмбебап үлгілері мыналар:

- Басты кейіпкерлерге мінездеме беру;
- Тақырыпқа сай эссе-талдау жазу («Шын ғашықтар қосыла алмайды» дегенмен келісесіз бе?);
- Шығармашылық жазу жұмыстары (Біржан сал мен Ләйлімнің кейінгі өмірлері қалай жалғасты деп ойлайсыз? Оқиға желісін өз ойыңыздан жалғастырып көріңіз).

Студенттерге қызықты кинофильм көрсетіп, олардың қиялдарына ерік беріп, түрлі шығармашылық жазу жұмыстарын орындау мүмкіндігін берсе, олар бар тілдік білімдерін қағаз бетіне түсіріп қана қоймай, қосымша ізденіп, мейлінше сәтті шығарма жұмысын жазып шығуға тырысады.

Кез келген тілді меңгертуде ерекше назар аударуды қажет ететін мәселе — сөздік қорды қалыптастырып, дамыту. Қазақ тілін меңгеруде студенттердің жаңа сөздер мен сөз тіркестерін мейлінше жақсы есте сақтап, болашақта оларды коммуникацияда қолдануларына кинофильм мәтінімен жұмыс жасау жақсы негіз болады. Ол үшін мынадай тапсырма үлгілерін ұсынуға болады:

- Бейнебаянда қандай еркелету, қарату мағынасындағы сөздер қолданылады? Олар кімге айтылады және қандай мағына білдіреді? Одан басқа қазақ халқына тән қандай қаратпа сөздерді білесіз? Өзіңізге қайсысы ұнайды, неліктен?
- Мына сөздер кинофильмнің қай кезеңінде қолданылды? Сол кездегі оқиғаны мазмұндап, берілген сөздің мағынасын ашыңыз. Бұл сөздерді қатыстырып сөйлем құрастырып, өзіңіз білетін синонимдермен ауыстырып көріңіз: *тақым, тарту-таралғы, салтанат, бүлік, залал, серт, қанжар*;

Мұндай тапсырмалардың кейбірінде елтанымдық аспектінің қатар жүретіндігін байқауымызға болады. Кез келген тілді меңгеруде жалпы білімдік, грамматикалық ақпарат берілумен қатар елтанымдық, ұлттық-мәдени ақпараттың да берілуі өте маңызды. Бұл сол халықтың өзіне тән дүниетанымдық ерекшеліктерімен таныстырып, тілді қолданудың экстралингвистикалық факторларынан аян етеді. Бұл бағытта оқытушыға тағы мынадай тапсырма үлгілерін қолдануға болады:

- Бейнебаянда қандай қоштасу формалары кездеседі? Оларды кімдер және қандай жағдайда айтады? Мұндай қоштасу түрлері арасында мағыналық/танымдық/ұлттық ерекшеліктер бар ма?
- Біржан салдың ағасы оған: «Не істесең де, ойлап істе! «Ел бүлігі» атанасың. Залалың бүкіл тұқымға тиеді» деген сөзінен және Біржанның Ләйлімен қоштасарда айтқан сөзінен қазақ халқының танымы мен мәдениетіне тән қандай ерекшеліктерді байқауымызға болады?

Мұндай тапсырмаларды орындау барысында студенттер түрлі тілдік бірліктердің этнолингвистикалық, ұлттық-танымдық қырларымен танысып, оларды жақсы есте сақтайды және өздері де сөйлесім барысында орынды қолдануға тырысады.

Қорытынды

Көріп отырғанымыздай, қазақ тілін өзге тілді аудиторияға оқыту кезінде кинофильммен жұмыс жасауда сабақ мақсаты, тіл үйренушілердің қызығушылықтары мен тілді меңгеру деңгейі т.б. жайттарға сәйкес әр алуан тапсырмаларды түрлендіріп қолдану мүмкіндіктері шексіз. Соның ішінде, әсіресе тыңдалым, айтылым, жазылым дағдылары, сөздік қорды дамыту және елтанымдық білім беруге арналған жұмыстарда кинофильмдердің лингводидактикалық әлеуеті зор. Оны сабақ барысында қолдану білім алушылардың жаңа ақпаратты қабылдауын жеңілдетіп, тілді шынайы дискурс аясында танып білуге әрі тілдік тұлғаларын дамытуға үлкен негіз болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Аймауытов Ж. Тәрбиеге жетекші / Ж. Аймауытов. — Орынбор: Қазмембас, 1924. — 288 б.
- 2 Планкова В.А. Практический аспект проблемы использования видеофильмов при обучении аудированию на старшей ступени обучения / В.А. Планкова // *Magister Dixit*. — 2011. — №4. — С.188–199.
- 3 Воробьева Г.В. Роль аудиовизуальных средств обучения в процессе преподавания русского языка как иностранного (из опыта работы) / Г.В. Воробьева, Л.А. Батурина // *Изв. ВолгГТУ*. — 2012. — №10. — С.153–155.
- 4 Beacco, J.C. Qu'est-ce que l'éducation plurilingue? Le français dans le monde / J.C. Beacco // *Janvierfevrier*. — 2008. No. 355. — P. 40–41.
- 5 Бегийович О.С. Кино в обучении иностранным языкам / О.С. Бегийович // *Вестн. ЮУрГУ. Сер. Лингвистика*. — 2009. — №2 (135). — С.75–77.
- 6 Зимняя И.И. Психология обучения иностранному языку в школе / И.И. Зимняя. — М.: Высш. шк., 1991. — 129 с.
- 7 Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения. — Т. 1 / Я.А. Коменский. — М.: Учпедгиз, 1939. — 324 с.
- 8 Ушинский К.Д. Человек как предмет педагогической антропологии: Опыт педагогической антропологии / К.Д. Ушинский // *Педагогические сочинения: [В 6-и т.]*. — Т. 1. — М.: Педагогика, 1990. — 776 с.
- 9 Денисов В.Г. Авиационная инженерная психология: учеб. / В.Г. Денисов, В.Ф. Онищенко, А.В. Скрипец. — М.: Машиностроение, 1983. — 233 с.

Е.Б. Асанбаева

Преимущества использования кинодискурса в преподавании языковых дисциплин

В статье говорится о возможностях, которые предоставляет кинодискурс в развитии языковых навыков и компетенций обучающихся в процессе преподавания языковых дисциплин. В рамках обновлен-

ного содержания образования в стране особое внимание уделяется тому, чтобы учащиеся применяли полученные знания по каждому предмету в жизни, становясь функционально грамотными личностями. В этом контексте большую актуальность приобретает поиск оптимальных средств обучения и методов по методике преподавания языковых дисциплин. Авторами статьи предпринята попытка раскрыть потенциал кинофильмов в развитии навыков аудирования, говорения, чтения, письма и формирования словарного запаса обучающихся, а также в овладении национально-культурными аспектами языка при изучении языковых дисциплин, в том числе и казахского языка. В ходе исследования были рассмотрены вопросы эффективности использования кинофильмов в качестве дидактического пособия. Приведены выводы ученых, проводивших исследования в этом направлении. Также на основе кинодискурса были проанализированы психологический аспект и лингводидактические возможности организации учебного процесса. На примере одного фильма (казахстанский кинофильм «Биржан сал») были проанализированы типы заданий, которые можно представить как данный тип дискурса. Результаты проведенного исследования показали, что изучение кинодискурса может внести значительный вклад в познание языка в его реально существующем облике, в овладение национальным мировоззрением и языковой картиной мира народа, являющимся носителем этого языка.

Ключевые слова: кинодискурс, методика обучения языку, обучение казахскому языку, дискурс кинофильмов, лингводидактика.

E.B. Assanbayeva

Advantages of using a film discourse in teaching language disciplines

The article will tell you about the opportunities that film discourse provides in the development of language skills and competencies of students in the process of teaching language disciplines. As part of the updated content of education in the country, special attention is paid to ensuring that students apply the knowledge gained in each subject in life, becoming functionally literate individuals. In this context, the search for optimal teaching aids and methods for teaching language disciplines becomes more relevant. In this article, we tried to reveal the potential of films in the development of listening, speaking, reading, writing and vocabulary skills of students, as well as in mastering the national and cultural aspects of the language in the study of language disciplines, including the Kazakh language. In the course of the study, the effectiveness of the use of motion pictures as a didactic aid was examined and proved by the conclusions of scientists who conducted research in this direction. The results of the study showed that film discourse can make a significant contribution to the knowledge of the language in its real-life form, to the mastery of the national worldview and the linguistic picture of the world of the people who are the native speakers of this language.

Keywords: film discourse, language teaching methodology, Kazakh language teaching, film discourse, linguodidactics.

References

- 1 Aimaityov, Zh. (1924). *Tarbiege zhetekshi [Parenting Guide]*. Orynbor: Qazmembas [in Kazakh].
- 2 Plankova, V.A. (2011). Prakticheskii aspekt problemy ispolzovaniia videofilmov pri obuchenii audirovaniu na starshei stupeni obucheniia [The practical aspect of the problem of using videos in teaching listening at the senior level]. *Magister Dixit*, 4, 188–199 [in Russian].
- 3 Vorobeva, G.V., & Baturina, L.A. (2012). Rol audiovizualnykh sredstv obucheniia v protsesse prepodavaniia russkogo yazyka kak inostrannogo (iz opyta raboty) [The role of audiovisual teaching aids in the process of teaching Russian as a foreign language (from work experience)]. *Izvestiia VolgGTU — Proceedings of the VolgSTU*, 10, 153–155 [in Russian].
- 4 Beacco, J.C. (2008). Qu'est-ce que l'éducation plurilingue? Le français dans le monde. *Janvierfevrier*, 355, 40-41 [in French].
- 5 Begiyovich, O.S. (2009). Kino v obuchenii inostrannym yazykam [Cinema in teaching foreign languages]. *Vestnik YUUrGU. Seriya Lingvistika — Bulletin of SUSU. Series Linguistics*, 2 (135), 75–77 [in Russian].
- 6 Zimnyaya, I.I. (1991). *Psikhologiya obucheniia inostrannomu yazyku v shkole [Psychology of teaching a foreign language at school]*. Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].
- 7 Komenskiy, Ya.A. (1939). *Izbrannye pedagogicheskie sochineniia. Vol. 1. [Selected pedagogical works. Volume 1]*. Moscow: Uchpedgiz [in Russian].
- 8 Ushinskiy, K.D. (1990). Chelovek kak predmet pedagogicheskoi antropologii: Opyt pedagogicheskoi antropologii [Man as a Subject of Pedagogical Anthropology: Experience of Pedagogical Anthropology]. *Pedagogicheskie sochineniia: [V 6 tomakh]. Pedagogical Essays*, 6(1). Moscow: Pedagogika [in Russian].
- Denisov, V.G., Onishchenko, V.F., & Skripets, A.V. (1983). *Aviatsionnaia inzhenernaia psikhologiya: uchebnik [Aviation engineering psychology: textbook]*. Moscow: Mashinostroenie [in Russian].

K.S. Telgozhayeva^{1*}, Y. Alkaya²¹*Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after G. Daukeyev, Kazakhstan;*²*Firat University, Turkey, Elazig**(E-mail: Kulan832702@mail.ru, ealkaya16@gmail.com)*

Expressiveness and emotivation of Kazakh scientific text

The article considers the emotionality and expressiveness of the scientific text, which is actively studied in world linguistics, and is now being adopted in Kazakh linguistics. The comprehensive linguistic analyses of the works of Kazakh scientists have been made to show the relevance of the topic. The analyzed works are written in the field of humanities telling the history of the nation, continuing the past and present of the people and raising our national spirit. In order to immediately observe the expressive style and emotional character of the words, the words are organized in the form of a table. In the course of linguistic analysis, the national cultural character of the Kazakh people is determined through emotional, expressive vocabulary, and on the basis of the cognitive nature of the proposed language units, the personal and linguistic features of the authors are discussed. It also looks at the current issues in modern Kazakh linguistics, identified in the analysis of the emotionality and expressiveness of scientific texts. As a result of the linguistic analysis, it was proved that emotional-expressive words found in works written in a scientific style contain information from the historical period.

Keywords: scientific text, text-motivation, text expressiveness, emotional coloring, emotional background, emotional tone, textology, pragmatics

Introduction

Although the emotionality and expressiveness of the text is a widely studied topic in world linguistics, it is one of the topics that requires new research for Kazakh linguistics. Although the denotative and connotative level of the text, the cognitive and communicative level, the pragma linguistic side of the dictum and modus of the text are widely studied in Kazakh linguistics, the psycholinguistic side, that is, the expression of human emotions in the text, remains outside the scope of research. In general, Kazakh linguistics there are very few works studying structural, lexical, pragmatic, semantic, stylistic features of texts written in a scientific style. Our work is a work that first studied the emotionality of the style in Kazakh linguistics in the Kazakh language. The study of the peculiarities of the implementation of the linguistic category of emotionality and expressiveness of the text is a new direction, which arose at the intersection of psychology, textology, and linguistics. Therefore, although the problem is considered generically in this paper, it is an urgent problem that needs to be studied in the future, describing the emotionality and expressiveness of the text in Kazakh linguistics as in other linguistics (Russian, English, French, German, etc.) individually, that is, on the basis of specially formed terms (text emotionality, emotional background, emotional text, emotional coloring, emotional plan, emotional tone, etc.).

In Kazakh linguistics there are scientific works (Koyanbekova S.B. [1], Sembayeva A.G. [2], Mussabekova A.A. [3], Zhonkeshov B.S. [4]) that study the lexical, morphological, syntactic aspects of emotional, expressive words that occur in fiction and journalistic texts, but the linguistic aspect of emotionally expressive words within the text, that is, their pragmatic potential and relationship, still needs to be studied.

It is clear that the pragmatic relationship of emotionally expressive words prevails in the scientific texts according to A.I. Tlembekova who states “the main aim of the scientific texts is to add new knowledge to what the reader knows as well as to confirm his own point of view” [5; 122]. If we take into account, the fact that linguistic potential of emotional vocabulary scientific texts is not considered in our language the research will become one of the actual topics in Kazakh linguistic. Therefore, the purpose of this study is to show the importance of text emotionality and expressive stylistics of the text, which is widely considered in world linguistics today, by giving a brief overview of the emotional vocabulary and expressive stylistics of domestic scientific texts written in scientific style. After all, the information stored in the national heritage, i.e. while researching the motivational and expressiveness of texts we not only reveal the national identity of

* Corresponding author's e-mail: *Kulan832702@mail.ru*

the nation in a new way, but also the language tools that help to enrich the national language, image equations will be reproduced. Another thing that attracts special attention is that in any of the scientific works written in the Kazakh language in the 20th century, there is a clear predominance of the national spirit. Because in the language of researchers of that time, the desire for independence of the country is clearly traced. For this reason we have taken them as the main object of study.

Research methods

The article shows that scientific texts dominated by emotionality and expressiveness using a variety of linguistic research methods. In particular, the function of emotional words of national cultural character has been determined, linguistic analysis of the emotional background, emotional tone, emotional color of the scientific text has been made. At the same time, for the first time, examples of the linguistic terms emotive background, emotive tone, emotive coloring in Kazakh linguistics were given and explanations were offered. The linguistic function of expressive words has been differentiated to define the author's psychological self and social self.

Results and discussion

Expressiveness and emotionality in language is a phenomenon that has a different impact on the history of language development. They are not only a means of accurate and effective delivery of the speaker's thoughts, but also the main language tool that affects the listener, conveying his existence (culture, education, upbringing, mentality, etc.). Therefore, it is important to comprehensively study in textology the emotional, expressive words that give a special tone to the text. In this regard, the emotionality and expressiveness of the text should be considered as a unit of linguistic and extralinguistic factors [6; 33]. Scholars who have studied the issues of emotionality and expressiveness of the text in world linguistics draw new conclusions, focusing on its well-known features. For example, in the works of Arnold I.V., Kozhina M.N., Matveyeva T.V. it is considered as a stylistic category, in the works of Bolotov V.I. the text is looked at without semantics. In the work of Arutyunova, Wolf, Guck, the modality of the text is considered from different sides. In Kazakh linguistics, text emotivity and expressiveness are considered as a general issue in terms of pragmatics and semantics of any language, but in they remain one of the unexplored topics. Therefore, in our research we aimed to study the expressive function of language in the works written in the field of humanities, which is one of the most pressing issues in modern linguistics. There is an opinion in the society that no emotional, expressive words are used in scientific style. However, world linguistics refuses this view, and through many linguistic studies have proved that emotional, expressive words are used in scientific style as well. The main reason for this is that all the people who form the scientific style are linguists with their own emotions. That is, because the emotions of the person take precedence everywhere, they contribute to the use of language units in the denotative and connotative sense, and show their originality, the role of emotion in language. It should be noted that it is also considered in the works of V.von Humboldt and still continues to this day.

The scientist pays special attention to the emotional situations that directly affect the principles of his life and are the most important for him, among the various scientific situations around him. A view of this emotional situation as a text is formed using various linguistic tools which are the basis of literary language. The transformation of fragments of human emotional experience into an emotional structure is associated with the existence of a mechanism of reproduction in a particular situation in which a situation serves as an emotional stimulus [7; 366]. The results of such mechanisms of reproduction (re-encoding) are formulations that form a certain range of topics in the text related to the emotional situation [6; 35]. That is, the mechanisms of reproduction in the human mind, acting as a mechanism of right or wrong communication, serve as a new text-maker on the basis of different linguistic units. The emotionally rich emotional units found in this text and the equations and descriptions that increase the expressive potential give the text a special tone that attracts the reader, so that the audience widely uses the text. That is, in the extensive study of the text in the field of semiotics and textology, emotional and expressive words in the text are shifted to a new field of study. In particular, the emotionality of the text and the expressive stylistics of the text, emotional, expressive words are often encountered in scientific texts devoted to the study of topical issues in any field of science. After all, every scientific text consists of a pragmatic interest that is intended to influence the reader. Therefore, emotionality and expressiveness prevail in scientific texts aimed at studying topical issues of the humanities. Let's prove our point with concrete examples to make it clear and scientifically proven. To do this, we are conducting a linguistic analysis of scientific texts written in the humanities. For example, the

literary critic S. Negimov in his article "Language table of Makhambet's poetry" in the literary analysis of Makhambet's works, emphasizing his national spirit through a special linguistic feature, not only reveals Makhambet as a historical figure, but also through special linguistic units in the text, i.e., emotional vocabulary and expressive stylistics instills patriotism and raises their national spirit. The following table lists the linguistic tools used by the author to express the emotionality and expressiveness of the text.

Table 1.

Linguistic analysis of the scientific text written by S. Negimov

Text expressiveness	
N	Equations describing the nature of Makhambet
1.	A skilled speaker, poet Makhambet
2.	The wolf hearted, camel boned, educated and skilled
3.	The flag holder of the great fighting and destructive revolution
4.	Proud like an eagle
5.	The poet is full of excitement
6.	crackling like a falcon
7.	He won his enemies bravely
8.	Encouraged energy
9.	The best of heroes
10.	Mountain-shaking artistic equations
11.	He was like a burning fire and like Karkuar (a bird species which does not stop singing till midnight)
12.	He is a bolt hero
13.	The great stormy poet
14.	Flaming on fire
15.	Swimming in the sea of imagination
16.	A poet, disguised as a tiger, shot like a leopard
17.	Hero of heroes
18.	He is an exceptionally talented person who knows how to choose the best words
19.	Talented master
20.	Both a hero and a poet
21.	mountain eagle origin
22.	
23.	
24.	
25.	
26.	
27.	
28.	
29.	

In Table 1, the equations that increase the expressiveness of the text are grouped by personality and language features. The author of 471 words in the scientific text is aimed at analyzing the language of Makhambet's poetry, the remaining 608 words are excerpts from the works of the poet. Of these 471 words, 157 are also linguistic uses that, in turn, give the text an emotive background, an emotive tone, an emotive color, although in is a linguistic tool that increases expressive Stylistics. Language tools that express the emotionality of the scientific text are presented in the second table. Emotional words were used, such as bright, radiant, agreeable, pearls of speech, so powerful, creative, harmonious, renewed, our ancestral history, transparent. In fact, the appropriate use of obsolete words, such as *задында/zadunda*, *нақ-нағымен/ naq-nağymen*, *лұғатында/ lұğatunda* reveals the author's psychological self and language grammar.

Table 2.

The emotionality of the scientific text			
p/c	Emotional background	Text emotionality	Emotional paint
Description	A collection of emotional themes that represent types of emotional states.	Emotional background It is considered as a pragmatic task of the text to influence the reader.	Usually refers to the correct use of emotional units that express emotionality
Example	Makhambet's poetry is characterized by pure language, fiery intonation, artistic mastery, high poetic culture, depth of national worldview, artistic signature.	Like the arrow of a bow. Like a sword. Like a bundle of saxaul.	Choosing a bird, etc.

Table 3.

Equations and epithet in scientific text			
Equations		Text emotionality	
№		№	Epithet
1	Like mountain shaking	1	Sharp tongue
2	Burning like fire,	2	Immense feeling
3	Like the arrow of a bow,	3	Fire sparks
4	Like a sword	4	Thoughts are huge
5	Like a bundle of saxaul	5	Beautifully created
6	It is as pure as juice	6	Dynamic sentences
7	Snarled like a tiger,	7	Songs one by one like smoke billowed from the chimney
8	Transparent narration	8	Exciting words and images
9	Like a sharp eagle	9	Mountain-shaking artistic equations
10	Bend like a cattail	10	A great poet
11	It's like an art gallery	11	Pearls of words
12	Win his enemies like bending a cattail	12	The most talented
		13	A great debate
		14	An overflowing thought

Table 3 lists the comparisons and epithets used by the author. If we pay attention to the meaning of the equations used by the author, we realize that the equations and concepts that characterize the personality and linguistic features of a person like Makhambet are in harmony with the poet's personality. Let us consider the national cultural nature of one or two equations of an evaluative nature in the scientific text. The wolf has become a concept that characterizes our national identity, as the wolf and the father in the combination of heart and bone have always been together with the Kazakh people. In the belief of the people, the wolf, the blue wolf is the ancestor of our people, and in the knowledge of the ancestral camel is the basis for the formation of several conceptual connotations (patience and modesty, holiness, meekness, abundance, awkwardness, obesity, distance, bad behavior, etc.) animal. Here the ancestor is used in a symbolic sense of patience and abundance. And there is a special national worldview in the description of the poet's words as the axis of the world, the axis of the saxaul, the blade of the sword. Saxaul is a tree that is very warm and long-lasting, and this tree is a symbol of the Kazakh desert. In particular, the scientific text tells not only about the life and work of the poet, but also about the national culture of the whole Kazakh people and the peculiarities of language use in the national treasury that is called the peculiarities of language use in the national treasury is a coherent sequence: knowledge and skills, meaning, style, food, etc. In addition, there are many phonetic repetitions in the language units that make up the expressive stylistics: beautiful reflections, full reflections, these phonetic repetitions also increase the emotionality of the text. In addition, in the proposed scientific text there are lexical units, such as *задында нақ-нағымен, нөпірлете, нар кешуде, қарқуардан, лұғатына* which are the focus of attention. Situational words that express an emotional state, such as respect, pride, lionize and promotion, form an emotheme

Having studied S.Negimov's article written in a scientific style from a linguistic point of view, we found out the following main points in the process of using emotional-expressive words in a scientific style:

- source of language purity and richness

- national code forming mechanism
- a means of revitalizing the national spirit
- continuation of oratory
- a measure showing the speech culture of the nation, etc.

Each word expressing the emotionality of the text does not have only one known meaning, such words have a multi-layered system of communication (sound, situational, intuitive, etc.)

Such special uses are given in E.K. Zhubanov's poem "Edige". They are used in the works "Aspects of Epistemology" as well. We could not translate these works directly into English giving them an exact meaning. Therefore, we have presented in Table 4 in the Kazakh language in the Latin script.

Table 4.

Alternative vocabulary used by Zhubanov.

№	Kazakh language	Latin script.
1	Әмбеге	Ambege
2	Қастерленіп	Qasterlenip
3	Тіл қорабасы	Tıl qorabasy
4	Орайласа	Orailasa
5	Сіріленіп	Sırilenip
6	Мүз қаракөк	Müz qarakök
7	Күн озған сайын	Kün ozğan saiyn
8	Іргесін бұзып кетпейді	Irgesin büzyıp ketpeidi
9	Лексика-грамматикалық құрт-кесектер	Leksika-gramatikalyq құrt-kesekter
10	Малта құрттай жұмырланып	Malta құrttai жұmyrlanıp
11	Шар тартса да	Şar tartsa da
12	Мүшік асықтай көнерген қалпымен	Müşik asyktai көnergen qalpymen
13	Кейбір сілемдері	Keibir сіlemderi
14	Жендіріңкіреген	Jendırıńkıregen
15	тұйықтап	Tüıqtap
16	Лексика-стильдік мұра	Leksika-stıldık mūra
17	Соны	Sony
18	дүбара	Dübara
19	Ұшырас ымы	Üşyras ymy
20	Тетелесе [9.3].	tetelese

All these words show the combination of not only the author's emotions, but also the emotions of the people and the national culture. However, in the language of today's young scientists to find such linguistic expressions are rare phenomenon. It should be borne in mind that the misuse of synonyms and language resources, in turn, leads to the prevalence of the linguoecological situation in our language. For example: "Sapeken, who worked in Semey and Oskemen, attaches great importance to the Kazakh word and gives some words about animals that have not been used before. (Sapeken — Sapargali Begalin)" [10; 21]. From such usages we can see the author's inner respect for the person and the culture of respect for the elders of the nation. The scientific style does not change from this, only the author's emotions are clearly felt and have an educational character.

It was clarified that the analyzed scientific texts are evaluative works aimed at the literary analysis of the national heritage, so the author's oratory, emotional, intellectual, professional, national identity is clearly visible. And such features are the factors that make up the main characteristics of emotional, expressive words.

Conclusion

Problems of emotional expression in the text are widely studied in psychology, cognition, stylistics, literary criticism, linguistics. However, the pace of studying the linguistic nature of emotions in domestic linguistics is slow. Although the denotative and connotative level, cognitive and communicative level of the text (F. Orazbayeva), the pragmalinguistic side of the dictum and mode of the text are widely studied in Kazakh linguistics, the psycholinguistic side, i.e. the expression of human emotions in the text, is beyond the scope of research. Therefore, in the research work, the emotional and expressiveness of the Kazakh scientific text was taken as a topical issue and a linguistic analysis was made. The researcher S.Negimov who studied

Mahambet's poems was able to connect his inner emotions with the spiritual nature of the poet and the harmony of oratory at a high level. It can be clearly seen that the poet was able to present the emotional information in his poems as real historical national information. At the same time, we realized that any information can be recognized in a new way through emotional units. On this basis, it was determined that the words that have emotional, expressive, evaluative meaning, found in the scientific text, have linguistic potential and illusory power. This is due to the fact that it is considered in connection with the basic features of the language, such as pragmatics, semantics, grammar. The article provides a complete linguistics analysis of only one scientific research work by one researcher. But from this work alone, we noticed emotionality, which the richness of language at an elevated level. National codes in the language of scientists are indispensable language units in the modernization of national values. We would like to note that the linguistic nature of these terms in Kazakh linguistics will be covered in future research. The object of research is the scientific works of journalists, literary scholars, and the features of their language use are presented in tabular form (in order to immediately draw the reader's attention). In conclusion, the emotional, expressive units of national character, found in the language of the scientific text, are the linguistic units that truly convey the author's inner feelings in harmony with the spirit of the nation. As a result of the analysis, it is true that the emotionality of the text is one of the most pressing issues, which is recognized by each study in a special way, making sure that any scientific work depends on the emotional, intellectual characteristics of the individual.

References

- 1 Қоянбекова С.Б. Қазақ тілі экспрессивтік стилистиканың негіздері: филол. ғыл. д-ры ... дисс: 10.02.02. — Қазақ тілі / С.Б. Қоянбекова. — Алматы, 2008. — 343 б.
- 2 Сембаева А.Ғ. Көркем шығармадағы эмоционалды-экспрессивті лексика: филол. ғыл. канд. ... дисс: 10.02.02. — «Қазақ тілі» / А.Ғ. Сембаева. — Алматы, 2002. — 168 б.
- 3 Мұсабекова А.А. Қазіргі қазақ публицистикасында экспрессия мен эмоцияны білдірудің тілдік құралдары: филол. ғыл. канд. ... дисс: 10.02.02. — Қазақ тілі / А.А. Мұсабекова. — Астана, 2004. — 148 б.
- 4 Жонкешов Б.С. Эмоционалды бірліктердің тілдік табиғаты (семантика, сөзжасам, фоносемантика): филол. ғыл. канд. ... дисс: 10.02.02. — Қазақ тілі / Б.С. Жонкешов. — Алматы, — 2006. — 130 б.
- 5 Тілембекова А.И. Ғылыми-техникалық мәтіндердегі прагматикалық аспектіні күшейтетін тілдік құралдар / А.И. Тілембекова // Тілтаным. — 2003. — Т. 4, № 12. — Б. 121-127.
- 6 Ионова С.В. Эмотивность текста как лингвистическая проблема: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. — «Общее языкознание, психолингвистика, социоллингвистика» / С.В. Ионова. — Волгоград, 1998. — 192 с.
- 7 Арутюнова Н.Д. Фактор адресата / Н.Д. Арутюнова // Изв. АН СССР. — 1981. — Т. 40. № 4. — С. 356-367.
- 8 Негимов С. Махамбет поэзиясының тіл кестесі / С. Негимов // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. — 2003. — Т. 6, № 68. — Б. 24-27
- 9 Жұбанов Е.Қ. Жыр басы «Едіге». Эпостану аспектілері / Е.Қ. Жұбанов // Тілтаным. — 2003. — Т. 4, № 12. — Б. 3-8.
- 10 Сыздық Р.Ғ. Ана тіліміздің асыл қоймасы (С. Бегалин шығармаларының тілі жайында) / Р.Ғ. Сыздық // Тілтаным. — 2003. — Т. 4, № 12. — Б. 19-23.

Қ.С. Телғожаева, Е. Алкая

Қазақ ғылыми мәтінінің экспрессивтілігі мен эмотивтілігі

Мақалада әлем лингвистикасында белсенді зерттеліп отырған, ал қазақ тіл білімінде енді қолға алына бастаған ғылыми мәтін эмотивтілігі мен экспрессивтілігі қарастырылған. Тақырыптың өзектілігін таныту мақсатында қазақ ғалымдарының еңбектеріне жан-жақты лингвистикалық талдау жасалған. Талданып отырған еңбектер гуманитарлық ғылым саласында жазылған ұлт тарихынан хабар беретін, халықтың өткені мен бүгінін жалғастыратын, ұлттық рухымызды көтеретін еңбектер. Сөздердің экспрессивтік стилистикасы мен эмотивтілік сипатын бірден байқату үшін сөздер кесте түрінде жүйеленіп берілген. Лингвистикалық талдау барысында эмотивті, экспрессивті лексикалар арқылы қазақ халқының ұлттық мәдени сипаты анықталып, ұсынылған тілдік бірліктердің танымдық сипаты негізінде авторлардың да тұлғалық және тілдік ерекшелігі жайлы сөз болады. Ғылыми мәтіндердің эмотивтілігі мен экспрессивтілігін саралау барысында анықталған бүгінгі қазақ тіл білімінде туындап отырған өзекті мәселелер туралы да айтылады. Лингвистикалық талдау нәтижесінде ғылыми стильде жазылған еңбектерде кездесетін эмоционалды-экспрессивті сөздер бойында тарихи кезеңнен ақпарат

беретін түрлер бар екендігі дәлелденді. Соның негізінде қазақ лингвистикасында алғаш рет ғылыми стильдің эмотивтік фонына, эмотивті реңкілігіне, эмотивті түрлеріне тұжырым жасалды.

Кілт сөздер: ғылыми мәтін, мәтін эмотивтілігі, мәтін экспрессивтілігі, эмотивті түр, эмотивті фон, эмотивті реңкілігі, текстология, прагматика.

К.С. Телгожаева, Е. Алкая

Эмотивность и экспрессивность казахского научного текста

В статье рассмотрены эмотивность и экспрессивность научного дискурса, которые являются новшеством для казахского языкознания, когда в мировой лингвистике они изучаются активно. В целях представления актуальности данной темы проведен лингвистический анализ трудов казахских ученых. Эти труды являются весомыми произведениями в области гуманитарных наук, которые, продолжая традиции прошлого и настоящего народа, возвышают наш национальный дух. Слова систематизированы в виде таблицы для того, чтобы можно было определить их экспрессивную стилистику и эмотивную лексику. В результате лингвистического анализа было доказано, что эмоционально-экспрессивные слова, встречающиеся в произведениях, написанных в научном стиле, имеют смысл, передающий информацию из исторического периода. В ходе лингвистического анализа посредством эмотивной и экспрессивной лексики был описан национально-культурный характер казахского народа, а также на основе когнитивной природы представленных языковых единиц раскрыты личные и лингвистические особенности авторов. В статье обсуждены актуальные проблемы, возникающие в современном казахском языкознании, выявленные при анализе эмотивности и экспрессивности научных дискурсов.

Ключевые слова: научный текст, эмотивность текста, экспрессивность, эмотивная окраска, эмотивный фон, эмотивная тональность, текстология, прагматика.

References

- 1 Qoyanbekova, S.B. (2008). Qazaq tili ekspressivtik stilistikanyñ negisderi [Basics of expressive stylistics of the Kazakh language]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 2 Sembayeva, A.G. (2002). Kórkem shygarmadagy emotsionaldy-ekspresivti leksika [Emotional-expressive lexis in fiction]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 3 Musabekova, A.A. (2004). Qazirgi qazaq publisistikasynda ekspressiia men emotsiany bildiruding quraldary [Language tools of expression and emotion in the modern Kazakh journalism]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Astana [in Kazakh].
- 4 Zhonkeshov, B.S. (2006). Emotsionaldy birlikterding tildik tabigaty (semantika, sózjasam, fonosemantika) [Linguistic nature of emotional units (semantics, word formation, phonosemantics)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 5 Tilembekova, A.I. (2003). Ğylymy-tekhnikalıq matinderdegi pragmatikalıq aspektini kúsheitetin tildik qúraldar [Language tools that enhance the pragmatic aspect in the scientific and technical texts]. *Tiltanyñ*, 4 (12), 121-127 [in Kazakh].
- 6 Ionova, S.V. (1998). Emotivnost teksta kak lingvisticheskaia problema [The emotionality of the text as a linguistic problem]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Volgograd [in Russian].
- 7 Arutiunova, N.D. (1981). Factor adresata [Address factor]. *Izvestiia Akademii nauk SSSR*, 40(4), 356–367 [in Russian].
- 8 Negimov, S. (2003). Makhambet poesiasyñyn til kestesi [Language schedule of Makhambet's poetry]. *Al-Farabi atyndagy Qazaq ulttyq universitetinın khabarshysy — Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University*, 6(68), 24-27 [in Kazakh].
- 9 Zhubanov, E.Q. (2003). Zhyr basy "Edige" Epostanu aspektileri [The beginning of the song "Edige". Epistemological aspects]. *Tiltanyñ*, 4(12), 3-8 [in Kazakh].
- 10 Syzdyq, R.G. Ana tilimizdın asyl qoimasy (S. Begalin shyǵarmalarynyn tili zhainda) [Noble storehouse of our native language (about the language of S. Begalin's works)]. *Tiltanyñ*, 4(12), 19-23 [in Kazakh].

М.С. Алшынбекова*, Н.З. Жуманбекова

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(Email: madok.17@mail.ru, zhumanbekova_nz@enu.kz)*

Қазақ, орыс, ағылшын, қытай тілдеріндегі фразеологиялық бірліктерді салыстырмалы талдау

Мақала қазақ, орыс, ағылшын, қытай тілдерінің фразеологиялық бірліктерін салыстыра зерттеуге арналған. Тіл – мәдениетті таратушы құрал. Фразеология әр халықтың ұлттық мәдениетінің, тіл ерекшелігінің көрсеткіші. Осыған байланысты тіл білімінде фразеологиялық бірліктерді салыстырмалы аспектіде зерттеу қазіргі таңда маңызды болып саналады. Фразеологизмдер тілге бейнелілік, эмоционалды бояу береді. Авторлар мақалада қазақ, орыс, ағылшын, қытай тілдеріндегі адамның теріс психоэмоционалдық күйін білдіретін фразеологизмдерді қарастырған. Зерттеу барысында қазақ тілінде — 200, орыс тілінде — 220, ағылшын тілінде — 210, қытай тілінде — 180 фразеологиялық бірліктер іріктеліп, салыстырылып, олардың құрылымдық, семантикалық ерекшеліктері анықталды. Бұл іріктеу нәтижесі қазақ тілінде — 15, орыс тілінде — 14, ағылшын тілінде — 12, қытай тілінде — 10 фразеологизмдер топтарды айқындауға мүмкіндік берді. Олардың ішінде ең көп фразеологизмдер топтарға: қайғы (қазақ тілінде — 30, орыс тілінде — 17, ағылшын тілінде — 25, қытай тілінде — 15), ашу (қазақ тілінде — 25, орыс тілінде — 27, ағылшын тілінде — 19, қытай тілінде — 18), қорқыныш (қазақ тілінде — 30, орыс тілінде — 29, ағылшын тілінде — 32, қытай тілінде — 20) жатады. Сондай-ақ, қазақ, орыс, ағылшын, қытай тілдері фразеологизмдерінің мысалында семантикалық мағынаны, бейнені, бейненің концептуалдық негізін қарастырып, төрт тілде олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындау көзделген. Зерттеу аясында ашу эмоциясына басты назар аударылып, қазақ, орыс, ағылшын, қытай тілдерінде қарастырылды.

Кілт сөздер: фразеологизм, адамның теріс психоэмоционалдық күйі, әлемнің тілдік бейнесі, мәдениет, қазақ тілі, орыс тілі, ағылшын тілі, қытай тілі.

Kipicne

Фразеология қазіргі таңда тіл білімінің жеке саласы ретінде лингвистикалық білім мен басқа әр түрлі ғылыми салалардың тоғысқан жерінде дамып келеді.

Фразеологизмдер — мемлекеттер мен ұлыстардың көпжасаулық тәжірибесін көрсететін бірегей және мәдени мұра [1; 884].

Фразеологизмдер ұлттардың тарихын, мәдениетін, рухани байлығын, наным-сенімдерін, құндылықтарын, олардың ойлауының дамуын, сондай-ақ, тілдерлік және мәдениетаралық қатынастарды білдіреді [2; 45].

Әр тілде көркем сөйлеудің эмоционалды және бейнелі табиғатын құратын тұрақты сөз тіркестер бар. Олардың пайда болуы адамдардың табиғат пен қоғамдағы заттар мен оқиғаларға қатысты көзқарасымен тығыз байланысты.

Зерттеуші В. Лабов филология тарихын зерттеу барысында, филология әрқашан қоғамның, әлемнің және тілдің үштік байланысымен сипатталады деген қорытындыға келді. Әсіресе, тіл шындықты тану құралы ретінде әрекет етеді. Тіл адамнан оқшау жүре алмайды, ал сол тілде сөйлейтін адамсыз мәдениет болмайды [3; 181].

Адамдар жалпы әлемге деген көзқарасын білдіру үшін әр түрлі салыстыруларға негізделген тілдік құралдарды қолданады. Сипатталатын адам, объект, кейіпкер, оқиға көбінесе адамға таныс құбылыс немесе процеспен салыстырылады. Нәтижесінде сипаттама айқынырақ болады, өрнектің бейнесі артады, жоғары эмоционалдылық пайда болады.

Қазіргі таңда тіл білімінде фразеологиялық бірліктерді салыстырмалы аспектіде зерттеу өзекті болып табылады. Салыстырмалы фразеология тілдегі фразеологиялық қордың 60% құрайды. Қол жеткізген нәтижелерге қарамастан, әр халықтың мәдениеті фразеологиялық бірліктердің қалыптасуына қалай әсер ететіні салыстырмалы фразеологияда әлі де шешімін таппай келеді [4; 446]. Осыған

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: madok.17@mail.ru

байланысты бұл зерттеудің мақсаты — қазақ, орыс, ағылшын, қытай тілдері мысалында адамның теріс психоэмоционалдық күйін көрсететін фразеологиялық бірліктердің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін салыстырмалы талдау. Зерттеудің мақсатына жету үшін бірқатар міндеттер құрылды, атап айтқанда:

- отандық және шетелдік зерттеулердің еңбектерін алға тарта отырып, фразеологияның теориялық мәселелерін қарастыру;
- фразеологизмдердегі эмоцияның теориялық негізін талдау;
- беделді лексикографиялық көздерден қазақ, орыс, ағылшын, қытай тілдеріндегі адамның теріс психоэмоционалдық жағдайын сипаттайтын фразеологиялық бірліктерді іріктеп, жүйелеу;
- қазақ, орыс, ағылшын, қытай тілдеріндегі фразеологизмдерге салыстырмалы талдау жасау;
- зерттеу нәтижесі бойынша қорытынды жасау.

«Эмоция — адамның жан-дүниесінің аса қуатты көріністерінің бірі. Тіл қатынас құралы қызметін атқарып, ойды жарыққа шығарып қана қоймайды, сонымен бірге адамның әркілы көңіл толқын-дары мен жан тебіреністерін білдіруші, бағалаушы, бейнелеуші қызметтерін де атқарады. Адамның жан дүниесіндегі жақсы көру мен жек көру, ашулану мен рақат сезімге бөлену, қуану мен қайғыру, таңдану мен абыржу сияқты құбылыстар тіл арқылы сыртқа шығады»[5; 5].

Эмоцияны зерттеу психология саласына тиесілі, бірақ лингвистер үшін эмоция адамның ішкі жағдайын білдіру үшін қолданылатын тілдік құрал тұрғысынан қызығушылық тудырады [6; 7].

Адамның эмоциясын жеткізуде фразеологизмдер жиі қолданылады.

Зерттеудің әдістері

Фразеологиялық бірліктерді зерттеуде лингвомәдени талдау әдісі, салғастырмалы әдіс, сапалық және сандық әдіс, классификациялау әдісі, синтездеу әдісі, жүйелі талдау әдістері қолданылды.

Нәтижелері мен олардың талқылануы

Зерттеу барысында қазақ тілінде — 200, орыс тілінде — 220, ағылшын тілінде — 210, қытай тілінде — 180 фразеологиялық бірліктер іріктелді. Материалды іріктеудің басты критерийі фразеологиялық бірліктерде адамның теріс психоэмоционалдық күйін көрсететін мағынаның бар болуы. Мысалы: душа болит, *grift the teeth*, 目瞪口呆.

Адамның теріс психоэмоционалдық күйін білдіретін фразеологизмдерді зерттеу нысаны ретінде таңдау кездейсоқтық емес. Көптеген фразеологтер мойындағанындай, фразеологизмдердің лингвистикалық мәні негізінен оның семантикасымен анықталады. Сондай-ақ, қазіргі лингвистикалық зерттеулер тілдегі адами факторларды қарастыруды көздейді [7; 201].

Іріктеу кезінде біз фразеологиялық бірліктердің құрылымдық және функционалды ерекшеліктерімен шектелмедік. Әр түрлі құрылымдық фразеологизмдерді, соның ішінде есімді фразеологизмдерді, етістікті фразеологизмдерді, одағай фразеологизмдерді қарастырдық.

Материалды іріктеуден кейін фразеологизмдерге сапалық (семантикасын зерттедік) және сандық (бірліктердің санын анықтадық) талдау жүргізілді. Бұл іріктеу нәтижесі қазақ тілінде — 15, орыс тілінде — 14, ағылшын тілінде — 12, қытай тілінде — 10 фразеосемантикалық топтарды айқындауға мүмкіндік берді. Олардың ішінде ең көп фразеосемантикалық топтарға: қайғы (қазақ тілінде — 30, орыс тілінде — 17, ағылшын тілінде — 25, қытай тілінде — 15), ашу (қазақ тілінде — 25, орыс тілінде — 27, ағылшын тілінде — 19, қытай тілінде — 18), қорқыныш (қазақ тілінде — 30, орыс тілінде — 29, ағылшын тілінде — 32, қытай тілінде — 20) жатады.

Зерттеудің келесі кезеңінде фразеологизмдерге лингвомәдени талдау жасауға тырыстық. Бұл зерттеу аясында біз ашу, қорқыныш эмоцияларына басты назар аудардық. «Ашу — ыза, кейіс, реніш, араздық түрінде көрініс беретін адамның мінезі мен көңіл күйінің жағдайы. Ашу оған әсер еткен қолайсыз нәрселерге жауап ретінде ашулы, ызалы, кекті, қаһарлы түрде көрінеді. Бойын ашу-ыза кернеп, мейірімсіздік көрсету, өңі түнеріп, жаман ниетті күй кешетін болса, адам әр қилы жаман істерге барып жауыздық әрекеттер жасауы мүмкін. Ашу — сезімдік-эмоциялық күй» [8; 67].

Ашу концептісі бар фразеологизмдер қазақ тілінде — 25, орыс тілінде — 27, ағылшын тілінде — 19, қытай тілінде — 18. Қазақ, орыс, ағылшын, қытай тілдеріндегі «ашу» концептісі бар фразеологизмдерге мысалдар 1-кестеде берілген.

Қазақ, орыс, ағылшын, қытай тілдеріндегі қайғы, қорқыныш, ашу, мазасыздық, ұят сияқты теріс эмоцияны білдіретін фразеологизмдер

Фразеологизмдердің мағынасы	Ағылшын тіліндегі фразеологизмдер	Қазақ тіліндегі фразеологизмдер	Қытай тіліндегі фразеологизмдер	Орыс тіліндегі фразеологизмдер
1	2	3	4	5
Қайғыру	Get gray (get gray hair over sm th) Go to pieces To be in agony of despair Bummed out Reduced to tears Lump in your throat Down in the mouth To be in the blues Blue devils Cry over spilt milk At rock bottom out of mind	Жер бауырлап жатып алу Қасіретпен қан жұту Жамбасына аяздай бату Белі бүгілу Көкірегі шерге толу Қайғымен қан жұту Сары уайымға салыну Шер жұту Іші бауыры өртену Іш құса болу Қан жұту	悲悲切切 悲喜交集 哀而不伤 肝肠寸断 愁眉苦眼 愁容满面 泣不成声 如泣如诉	Мотать сопли на кулак Рвать на голове волосы Рвать на себе волосы Лить потоки слез Разводить нюни Заливаться горькими слезами Умываться слезами Сквозь слезы Слезы стоят в горле у кого-то
Ұялу	Be unable to look smb in the face To hang one's head To put one's foot in one's mouth Words stick in one's throat	Жүзі таю Пышақсыз бауыздау Кірірге тесік таппау Абыройы жойылу Ұяты бетіне шығу Абыройын аяққа басу Беделін төгу Бетін басу Бетін шымшу Беті күйу Жер шұқу Бетінен оты шығу Бет моншағы салбырау Беті аймандай болу Жерге көмілу Жердің тесігі болса кіріп кету	不知羞耻 无地自容 打肿脸充胖子 满招损，谦受益	Готов сквозь землю провалиться Колоть глаза Падать лицом в грязь Покрывается позором Совесть заговорила Хлопать глазами Совесть зазрила Бросает в краску кого-то Не знать, куда глаза девать
Ашулану	Flash fire Grift the teeth Fret and fume To get off one's boots See red Cut someone to the quick Get up someone's nose Go nuclear	Ашуға булығы Ашуы алқымына тығылу Ер тоқымын бауырына алып тулау Жанын шығару Заһар шығару Ит арқасы құрысу Кәрін төгу Көзінен от шашу Көзін алайту/ аларту Жыны ұстау Ашу шақыру Жүзінің жұдырығымен қарау	勃然大 恼羞成怒 愤愤不平 愤世嫉俗 激忿填膺 大发雷霆 暴跳如雷 面红耳赤	Биться об стену Держать гнев на кого-то Со зла Метать искры Надувать губы Скалить зубы Вытаращить глаза Распускать глотку Позеленеть от ярости Изливать желчь Сменить гнев на милость Не во гнев будь сказано

1	2	3	4	5
Қорку	Get cold feet Jump out of the skin Push the panic button Heart skips a beat One's heart sank into one's boots Lose one's nerves Bite one's nails To have butterflies in one's stomach To have a lump in one's throat To take someone's breath away Face turned pale Hair stood on end Spine-tingling	Аза бойы қаза болу Арқасы мұздап қоя берді Екі көзі атыздай болу Жаны көзіне көріну Жүрегі тас төбесіне көріну Зәре жоқ Иманы ұшу Көзі шарасынан шығу Төбе шашы тік тұру Есі кету Жаны қара бақайына кету Жаны түршігу Жаны тырнағының (мұрнының) ұшына келу Жүрегі бүлк/солқ ету Жүрегі тас төбесіне шығу Зәресі зәр түбіне кету Зәресін алып, құтын қашыру	畏首畏尾 人言可畏 心有余悸 心惊肉跳 胆战心惊 人心惶惶 亡魂丧胆 闻风丧胆 提心掉胆 惊心掉胆 前怕狼·后怕虎 初生牛犊不怕虎 大惊失色 惊恐失色 惊慌失措 芒刺在背 毛骨悚然 谈虎色变 危言耸听 掩面失色	Панический страх Бросает то в жар, то в холод Волосы дыбом Задать лататы Дрожать как лист Кровь в жилах застывает Зуб на зуб не попадает Лишиться языка Душа ушла в пятки Брать на испуг кого-то Мороз по коже пробрал Поджилки трясутся Прятаться в кусты Заняло дух у кого-то Волосы встали на дыбки Показывать пятки Показывать спину Сердце замирает
Мазасыздану	Hot and bothered Have one's hackles up To be in a stew Break one's heart Lie (heavy) at smb's heart In the fullness of one's heart	Әбігер болу Дегбірі қашу Дегбір таппау Жүрегі қобалжу (қорку) Шыдамы жетпеу	担惊受怕 惴惴不安 坐立不安 六神不安 食不下咽	Душа не на месте Душа болит Сердце болит Сердце горит Хватать за живое Принимать близко к сердцу
	It makes the heart bleed Hang (down) one's head Lose heart Devour one's heart Close to the edge	Тынышы кету Ішкені — ірің, жегені — желім болу	忐忑不安 杞人忧天 儿行千里母担忧 寝食不安 挂肚牵心	Мотать нервы Как на иголках Бить тревогу Берeditь душу Западать в душу Доходить до сердца что-то
Мұңаю	Chip on your shoulder Mixed feelings Hang (down) one's head In the doldrums Be sick at heart Looked down in the dumps Take smth. in a thin skin Feel blue	Бас терісі салбырау Басына тию Беті қайту Енжарлыққа түсу Екі иығы салбырау Жабы болу Жермен жексен болу Жаны кею Жүзі сынық Жігері құм болу Сағы сыну	愁眉锁眼 愁面忧色 愁眉不展	Защемило сердце С тяжелым сердцем Сердце падает Кошки скребут на сердце Сердце кровью обливается Дух падает Не в духе Смотреть сентябрем Скребет на сердце
Ескерту – Дерек көзі: [9-12].				

Зерттеу жұмысымыздың барысында қазақ, орыс, ағылшын, қытай тілдерінде «ашу» мағынасын білдіретін фразеологизмдерде бірдей метафора кездесетінін байқадық. Мысалы «тіс», «көз», «найза»: қаз. *тісін қайрау* [11]; (біреуге ашулану); орыс. *процедить сквозь зубы* [8] (қаз. ашулы сөйлеу); ағыл. *grift the teeth* [9] (тура мағ. тісін қысу), (біреуге ашулану); *咬牙切齿* [10] (тура мағ. тісін қайрау), (қаз. біреуге ашулану); *метать гром и молнии* [8] (қаз. ашулы сөйлеу); *暴跳如雷* [10] (тура мағ. қатты найзағайдай соғу), (қаз. ашулану).

Адам басқа адамдарды ең бірінші көзі арқылы қабылдайды, көзі арқылы адамдарға баға береді. Сондықтан, көз адамның эмоциясын білдіруде маңызды орын алады. 4 тілде «көз» мағынасы бар

фразеологизмдер адамның теріс эмоциясын білдіреді. Мысалы: *көзінен от шашу* [11] (ашулану); *көзі шатынау* [11]; *вытаращить глаза* [8] (қаз. ашулану); 侧目而视 [10] (ауыспалы мағ. біреуге жиіркенішпен қарау), (тура мағ. қиғаш көзбен қарау); 怒目横眉 [10] (тура мағ. ашумен қарау және қабағын түю), (қаз. ашулану), *eyes snap with fury* [9] (тура мағ. көздері ашудан жыпылықтап тұр), (қаз. ашулану).

Орыс халқының концептуалды түсінігінде «глаза — окно души». Сондықтан басқа адамның жан дүниесін көз сигналы арқылы тануға болады деп есептейді. Ал, қытай тілінде «бет» компоненті бар фразеологизмдердің саны басымырақ. Қытай халқында мынадай мақал бар: 人心情都是写上在脸上的 (Адамның көңіл күйі бетінде жазылып тұрады). Демек, қытай халқының эмоциясы адамның бетінен көрінеді [13; 406].

Қазақ, орыс, ағылшын, қытай лингвомәдениетінде мимиканың ұлттық мәдени ерекшелігін фразеологизмдерді зерттеу арқылы көруге болады. Адамның ашуы қорқыту мимикасымен, дене қимылымен де беріледі. Оған мынадай фразеологизмдер мысал бола алады: *көзін алайту/аларту; жүдырығын түю*; [11] *позеленеть от ярости* (қаз. ашулану); *поднять щетину* [8] (қаз. ашулану); *tear one's hair out* [9] (тура мағ. өз шашын жұлу), (қаз. ашулану); *eyes snap with fury* [9] (тура мағ. көздері ашудан жыпылықтап тұр), (қаз. ашулану); 面红耳赤 [10] (тура мағ. ашудан беті, құлағы қызару); 怒目横眉 [10] (тура мағ. ашумен қарау және қабағын түю), (ашулану).

Екінші кестеде қазақ, орыс ағылшын, қытай тілдерінде «ашу» компоненті бар фразеологизмдердің жиілігі берілген (2-кесте).

2 кесте

Қазақ, орыс, ағылшын, қытай тілдеріндегі «ашу» компоненті бар фразеологизмдердің жиілігі

Қазақ тілі			Ағылшын тілі		Орыс тілі		Қытай тілі	
№	Компонент	Саны	Компонент	саны	Компонент	саны	Компонент	Саны
1	Ашу	25	Anger	19	Гнев	27	恼, 怒	18

Қорқыныш эмоциясының мысалы ретінде «*Душа ушла в пятки*» фразеологизмін қарастырайық. Семантикалық мағынасы: «пережить сильный страх». Бейне: қатты қорқыныш кезінде адамның жаны жоғары жақтан төмен қарай түседі. Бейненің концептуалды негізі ҚОРҚЫНЫШ — ОБЪЕКТІНІҢ ЖОҒАРЫДАН ТӨМЕН ҚОЗҒАЛЫСЫ. Бұл фразеологизмде құлау кезінде объект нақты қайда кететіні көрсетіледі (жанның нақты қайда кеткенін білеміз). «Душа ушла в пятки» фразеологизмінің ағылшын және қазақ тілдеріндегі баламасы қарастырылды. Ағылшын тілінде «*One's heart sank into one's boot*» (тура мағ. біреудің жүрегі етігіне салбырау). Қазақ тілінде «*Жаны қара бақайына кетту*». Қорқыныштың концептуалдық негізін әр түрлі тілдерде фразеологизмдерді салыстыруда біз ортақ концептуалдық негізді ЖОҒАРЫДАН ТӨМЕН байқадық, бірақ қазақ тілінде айырмашылықтар бар. Қазақ тілі мен орыс тілін салыстырғанда, қазақ тілінде жан қара бақайға кетеді, ал орыс тілінде жан табанға кетеді, сондай-ақ, қазақ тілінде түс символикасы «қара бақай» түрінде беріледі. Ал, ағылшын тілінде үш аспект бойынша айырмашылық бар. Біріншіден, жан емес, жүрек, екіншіден, ол кетпейді ал ақырын баяу салбырайды, үшіншіден, табан немесе бақай емес, етік (аяқ киім). Ағылшын тілінде барлық жағынан айырмашылық бар, объект қайда кетті, қалай кетті, басқа қимыл, бұнда жан емес, жүрек төмен салбырайды.

Қорытынды

Ашу — ең кең таралған эмоциялардың бірі болып табылады. Әр тілде эмоцияның көрінісі әр түрлі тәсілдермен көрсетіледі. Бұл әр халықтың әлемдік бейнесі туралы дүниетанымының әр түрлілігімен түсіндіріледі.

Бұл жұмыста ашу сезімін қамтитын қазақ, орыс, ағылшын, қытай тілдерінде бірқатар фразеологизмдер талданды. Аталмыш зерттеу фразеологизмдердің белгілі бір халықтың әлемнің тілдік бейнесін қалыптастыру құрылымдарының бірі болып саналатындығына байланысты өте маңызды болып табылады.

Біз жүргізген зерттеу жұмысымыздың барысында қазақ, орыс, ағылшын, қытай тілдерінде адамның теріс психоэмоционалдық күйін білдіретін «ашу» компоненті бар фразеологизмдердің жиілігінде үлкен айырмашылық байқалады деген қорытындыға келдік.

Осыған байланысты 4 тілде адамның теріс психоэмоционалдық күйін білдіретін фразеологизмдер бір бірінен мағынасы жағынан, формасы жағынан ерекшеленеді. Бұл бізге әр тіл эмоцияны әр түрлі тәсілдер арқылы білдіретінін көрсетеді. Бұл тәсілдер әр түрлі халықтардың ұлттық мәдениетімен тығыз байланысты.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Abdiloyev S. Phraseologies in German related to animal wildlife / S. Abdiloyev, R. Joraboyev // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. — 2021. — Vol. 11, No. 103. — P. 883-886.
- 2 Radjabova Z. On the typology of educational phraseological dictionaries / Z. Radjabova // Current Research Journal of Philological Sciences. — 2021. — Vol. 2, No. 9. — P. 44-48.
- 3 Labov W. The study of language in its social context / W. Labov // Basic concepts, theories and problems: alternative approaches. — 2019. — Vol. 1. — P. 181.
- 4 Niyozova O. Phraseologisms Formed on the basis of a comparative model (on the example of Uzbek-Korean phraseologism) / O. Niyozova // The American Journal of Social Science and Education Innovations. — 2021. — Vol. 5. — No. 857. — P. 444-448.
- 5 Иманалиева Ғ.Қ. Қазақ тіліндегі эмоционалды құрылымдар / Ғ.Қ. Иманалиева. — Алматы: Қазақ университеті, 2011. — 255 б.
- 6 Mykhalchuka N. The verbalization of the concept of "Fear" in English and Ukrainian phraseological units / N. Mykhalchuka, S. Bihunova // Cognitive Studies. — 2019. — Vol. 19. — No. 2043. — P. 1-11.
- 7 Tukeshova N.M. Antonymic relations in phraseological units with antonymic components in English and Kazakh languages / N.M. Tukeshova // Bulletin of the Volgograd State Pedagogical University. — 2021. — Vol. 4, No. 157. — P. 196-202.
- 8 Жарықбаев Қ.Б. Жантану атауларының түсіндірме сөздігі / Қ.Б. Жарықбаев. О. Сангилбаев. — Алматы: «Сөздік словарь» баспасы, 2006. — 387 б.
- 9 Федоров А.И. Фразеологический словарь русского литературного языка / А.И. Федоров. — М.: Астрель; АСТ, 2008. — 828 с.
- 10 Cowie A.P. The Oxford English Dictionary of English idioms / A.P. Cowie, R. Macklin, I.R. Vc Caig. — UK: Oxford University Press, 2002.
- 11 Абдурақын Н. Қытай-қазақ фразеологиялық сөздігі / Н. Абдурақын. — Алматы: Қазақ университеті, 2012. — 178 б.
- 12 Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі / Г.Н. Смағұлова. — Алматы: Елтаным баспасы, 2010. — 252 б.
- 13 Чжан Л. Фразеологизмы, обозначающие визуально-мимические знаки коммуникации, в русском и китайском языках : сб. работ 72 науч. конф. студ. и аспирантов. Белорус. гос. ун-та. — Минск, 2015. — С. 404-407.

М.С. Алшынбекова, Н.З. Жуманбекова

Сопоставительный анализ фразеологических единиц в казахском, русском, английском и китайском языках

Статья посвящена сравнительному изучению фразеологизмов казахского, русского, английского и китайского языков. Язык — средство распространения культуры. Фразеология является показателем своеобразия языка, национальной культуры каждого народа. В связи с этим в настоящее время в лингвистике очень важное значение имеет изучение фразеологизмов в сопоставительном аспекте. Фразеология придает речи красочность и образность. В настоящей статье мы рассмотрели фразеологизмы на казахском, русском, английском и китайском языках, обозначающие негативное психоэмоциональное состояние человека. В итоге данный отбор позволил установить в казахском языке — 15, русском — 14, английском — 12, в китайском языке 10 фразеосемантических групп, среди которых выделяются, такие как *горе* (в казахском языке — 30, русском — 17, английском — 25, в китайском — 15), *гнев* (в казахском языке — 25, русском — 27, английском — 19, в китайском — 18), *страх* (в казахском языке — 30, русском — 29, английском — 32, в китайском — 20). Также на примере фразеологизмов казахского, русского, английского, китайского языков были рассмотрены смысловое значение, образ, концептуальная основа образа, определены их сходства и различия в указанных выше языках.

Ключевые слова: фразеологизм, отрицательное психоэмоциональное состояние человека, языковая картина мира, культура, казахский язык, русский язык, английский язык, китайский язык.

M.S. Alshynbekova, N.Z. Zhumanbekova

Comparative analysis of phraseological units in Kazakh, Russian, English, Chinese languages

The article is devoted to the comparative study of phraseological units of the Kazakh, Russian, English, and Chinese languages. Language is a means of spreading culture. Phraseology is an indicator of the idiosyncrasy of the language, the national culture of each people. In this regard, currently, in linguistics, the study of phraseological units in a comparative aspect is very important. Phraseology imparts color and imagery to speech. In this article, we will consider phraseological units in Kazakh, Russian, English, and Chinese, denoting a negative psycho-emotional state of a person. As a result, this selection made it possible to establish phrasal semantic groups – 15 in the Kazakh language, 14 - in Russian, 12 - in English, 10 - in Chinese – among which stand out grief (30 - in Kazakh, 17 - in Russian, 25 - in English, 15 - in Chinese), anger (25 - in Kazakh, 27 - in Russian, 19 - in English, 18 - in Chinese), fear (30 - in Kazakh, 29 - in Russian, 32 - in English, 20 - in Chinese). In addition, taking phraseological units of the Kazakh, Russian, English, Chinese languages as a case study, the semantic meaning, image, conceptual basis of the image were considered, and their similarities and differences in the four languages were determined. As part of this work, attention will be focused on the emotion of anger, which will be considered in the Kazakh, Russian, English and Chinese languages.

Keywords: phraseological unit, negative psycho-emotional state of a person, linguistic picture of the world, culture, Kazakh language, Russian language, English language, Chinese language.

References

- 1 Abdiloyev, S., & Joraboyev, R. (2021). Phraseologies in German related to animal wildlife. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 11(103), 883-886.
- 2 Radjabova, Z. (2021). On the typology of educational phraseological dictionaries. *Current Research Journal of Philological Sciences*, 2(9), 44-48.
- 3 Labov, W. (2019). The study of language in its social context. Basic concepts, theories and problems: alternative approaches, 1, 181.
- 4 Niyozova, O. (2021). Phraseologys Formed on the basis of a comparative model (on the example of Uzbek-Korean phraseologism). *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 5(857), 444-448.
- 5 Imanalieva, G.K. (2013). *Qazaq tilindegi emotsionaldy qurylymdar [Emotional structures in the Kazakh language]*. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 6 Mykhalchuka, N., & Bihunova, S. (2019). The verbalization of the concept of "Fear" in English and Ukrainian phraseological units. *Cognitive Studies*, Vol. 19, 2043, 1-11.
- 7 Tukeshova, N.M. (2021). Antonymic relations in phraseological units with antonymic components in English and Kazakh languages. *Bulletin of the Volgograd State Pedagogical University*, 4(157), 196-202.
- 8 Zhariqbayev, Q.B., & Sangalbayev, O. (2006). *Zhantanu ataularynyn tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of psychology]*. Almaty: Sozdik slovar baspasy [in Kazakh].
- 9 Fedorov, A.I. (2008). *Phrazeologicheskii slovar russkogo literaturnogo yazyka [Phraseological dictionary of the Russian literary language]*. Moscow: Astrel; AST [in Russian].
- 10 Cowie, A.P., Macklin, R., & Caig, I.R. (2002). *The Oxford English Dictionary of English*. UK: Oxford University Press.
- 11 Abduraqyn, N. (2012). *Qytai-qazaq frazeologiialyq sozdigi [Chinese-Kazakh phraseological dictionary]*. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 12 Smagulova, G.N. (2010). *Magynalas frazeologizmdar sozdigi [Dictionary of semantic phraseology]*. Almaty: Eltany baspasy [in Kazakh].
- 13 Zhang, L. (2015). Phrazeologizmy, oboznachaiushchie vizualno-mimicheskie znaki kommunikatsii, v russkom i kitaiskom yazykakh [Phraseological units denoting visual and mimic signs of communication in Russian and Chinese]: *Collection of works 72 scientific conf. students and postgraduates Belarusian State University*. Minsk, 404-407 [in Russian].

Қ.К. Кенжалин, М.А. Ермакбаева*

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: kenkk@mail.ru, maira_08@mail.ru)

Қазақ және түрік мақал-мәтелдерінің лексика-семантикалық сипаты

Мақалада қазақ-түрік мақал-мәтелдерінің зерттелуіне тоқтала отырып, олардың жиналып, жариялану кезеңдері анықталған. Мақал-мәтелдердің екі тілдегі берілген анықтамаларын өзара салыстыру арқылы олардың халық мәдениетіндегі алатын орны мен атқаратын қызметі сипатталған. Сонымен қатар лексика-семантикалық сипатына мән бере отырып, қазақ-түрік халықтарының мәдениеті мен салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын танытудағы атқаратын қызметі сараланған. Авторлар мақал-мәтелдердің қазақ және түрік тілдеріндегі орны мен қолданыс аясына назар аударып, екі тілдегі мақал-мәтелдердің мағына сәйкестігіне қарай жіктеп, талдаған. Оларды салыстырып, екі халық мәдениеті мен танымындағы ұқсастықтары мен айырмашылықтары талқыланып, оған әсер етуші факторлар көрсетілген. Негізінен салыстырмалы зерттеу әдісімен зерттей отырып, лексика-семантикалық сипаттарын анықтаған. Зерттеу нәтижелері қорытындыланып, қазақ және түрік халықтары бір негізден тарағандығы көрсетілген.

Кілт сөздер: мақал-мәтелдер, қазақ тілі, түрік тілі, лексика-семантикалық талдау, салыстырмалы зерттеу.

Kipicne

Қазақ және түрік тілі арасындағы мәдени байланыс пен түбі бір түркілік туыстық жақындықты анықтау мақсатында, қазақ халқының мәдениеті және рухани байлығы сақталған қазақ мақал-мәтелдері мен қазіргі таңда түркі халықтарының ішіндегі мәдени және экономикалық ықпалы күшті түрік халқының мақал-мәтелдерін салыстыра зерттеу арқылы тілдер арасындағы туыстық қатынас пен рухани үндестіктің қаншалықты сақталғанын анықтамақпыз. Ондағы лексика-семантикалық бірліктердің қолданылуы мен мағыналық реңкін салыстыра отырып ой қорытпақпыз.

Тілдерді салыстыра зерттеу әр тілдің өрнек бояуын, ұлттық ерекшелігін, қайталанбас қасиетін танып білуге мүмкіндік береді. Осындай зерттеулер халықтардың бір-бірімен түсінісу барысын жүзеге асыруға кеңінен атсалысады. Зерттеу жұмысымызды жүргізу барысында қазақ және түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдерді салыстыра отырып, олардағы әр халықтың дүниетанымы мен өмірлік тәжірибеде қалыптасқан түсініктердің көріністерін ашып, ұлттық және мәдени танымдық сипатын ашуға талпыныс жасалады.

Зерттеу материалдары

Халық даналығы мен мәдени мұрасының сарқылмас қазынасы халық ауыз әдебиеті дейтін болсақ, сөз құдыреті мен сөз мәдениетінің мәйегі мақал-мәтелдер екені анық. Қазақ халық ауыз әдебиетін жинап, зерттеп жариялауда өлшеусіз еңбек сіңірген ғалым Ө. Диваев әрбір жанр түрлеріне жеке-жеке анықтамалар берген. Олардың халық тілі мен әдебиетіндегі маңызы мен атқаратын қызметіне, қолданылу ерекшелігіне тоқтала отырып: «Мақал-мәтелдер — халық творчествосының ең көне түрі. Сонымен қатар олар көне заманда туылған күйі қатып-семіп қалған емес, дәуір өзгерген сайын молайып, толығып отырған. Халық тұрмысындағы әрбір елеулі кезең, жаугершілік, шапқыншылық болсын, той-думан болсын, шаруашылыққа байланысты жағдайлар, қуаныш-реніш, азат пен рахатты кездер түрлі айтушылардың өңдеулерінен өтіп қалыптасқан, мақалға айналған», — деп тұжырымдайды.

Нәтижесі мен талқылануы

Мақал-мәтелдер — әр халықтың сан ғасырлар бойы екшеліп қалыптасқан рухани құндылығының көркем көрнісі. Өмірде көрген-білгендерінен, түрлі тәжірибелерден жинақталған философиялық ойларының нәтижесі. Тұрақты сөз оралымдарының өңделіп, бір қалыпқа келтіріліп қалыптасқан түрлері. Мақал-мәтелдер ой дәлдігімен, терең мазмұнымен ерекшеленіп, тоқсан ауыз сөзді тобықтай тү-

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: maira_08@mail.ru

йінін білдіреді. Сонымен қатар, халықтың өмір туралы таным түсінігін және оны сипаттаудың ерекше тілдік құралы. Мақал-мәтелдер сол ұлттың танымдық ерекшелігін айқын сипаттаумен қатар, тәрбиелік, тәлімгерлік рөл де атқарады. Адам бойындағы барлық қасиеттер мен мінез-құлықтың нағыз адам табиғатына сай өсіп жетілуіне бағыт-бағдар бере отырып, кемел тұлға қалыптастыруға өз септігін тигізеді. Халық санасында жазылмаған ереже ретінде ерекше орын алатын халық даналығы мақал-мәтелдер мен тұрақты сөз тіркестерінде айқын көрініс береді. Мақал-мәтелдер ұрпақ тәрбиесі жөнінде өзінен бұрынғылардың еңбекқорлық, моральдық-психологиялық, кәсіптік-шаруашылық ой тұжырымдарын шоғырландырып, халық тәжірибесін сөз қазынасы ретінде қалдырып отырады. Осыған қарап, көшпенділердің сонау ерте дәуірден-ақ қоршаған орта мен адам жандүниесінің қалтарыстарын терең меңгеріп, иірім қойнауларына терең бойлап, әрі оны ақылмен байыптай қорытып түсіндіре алғанын байқаймыз. Мақал-мәтелдер белгілі бір шешіммен істің дұрыстығын анықтайтын логикалық қызметтің эталоны тәрізді адамның ой-әрекеттерінде маңызды рөл атқарып отырды. Мақал-мәтелдер — ғасырлар бірі-бірінің жалғасын тапса да, сол күйі өзгеріссіз қалған, ата-бабаларымыздың біздерге қалдырған өсиеті, ауыз әдебиетінің баға жетпес мұрасы, сарқылмас қазынасы.

Мақал-мәтелдер жекеше түрде фразеологияның құрамында тұрақты сөз тіркесі ретінде тілдік талдаулардың нысаны болған болса, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың алғашқы шенінде паремиология лингвистиканың дербес саласына айнала бастады.

Паремия сөзі грек тілінен аударғанда нақыл сөз деген мағынаны білдіреді. Ғалымдардың бір тобы осы паремиологияның тіліміздегі мақал-мәтел, нақыл сөздер, жұмбақтар секілді тілдегі күрделі формада жасалатын ерекше сөз тіркестерінің зерттеп-зерделейтін арнайы пән ретінде көрсетсе, келесі бір тобы күрделі тілдік тұрақты оралымдарды атау үшін паремия терминінен бас тартып, паремиологиялық бірлік терминін енгізуді дұрыс деп санайды [1; 48]. Біршама уақыт өте келе, мақал-мәтелге деген ерекше қызығушылықтан оның лексикалық, грамматикалық және семантикалық ерекшеліктері тілшілердің назарына іліге бастады. 1952 жылғы ғылыми еңбегінде А.И. Осовецкий паремиологиялық бірліктердің тек қана көркем шығарма тіліне емес, жалпы тілімізге тән екенін айта келе «Өзінің өмір сүру ерекшелігіне байланысты мақал-мәтелдер ешқашан орындалмайды немесе жай ғана айтылмайды, ол тілдегі фразеологиялық оралымдар секілді тілдің өзінде қатысымға түсіп, онымен бірге өмір сүреді» деген пікір білдіреді [2; 98]. Сонымен қоса мақал-мәтелдердің тілдік сипатына В.Л. Архангельский, С.И. Ожегов, Н.М. Шанский, В.П. Жуков, А.Б. Бабкин, А.В. Кунин, т.б. орыс ғалымдары орыс тілі фразеологиясына байланысты зерттеулері мен жалпы кейбір еңбектерінде тоқталып кетеді.

Қазақ халқы сан ғасырлар бойы бүкіл түркі дүниесінің мәдениеті мен салт-дәстүрін, тіл тазалығы мен сөз мәдениетін бұлжытпай сақтап келе жатқан бірден-бір халық екендігін назарға алған академик В.В. Радлов түркі тілдес халықтардың ауыз әдебиеті үлгілерін жинауда қыруар еңбек сіңірген. Қазақ халқының мәдени мұрасына арнайы тоқталып, көшпенді өмір сүрген халықтың тілі мен тілдік қорында сақталған мақал-мәтелдеріне, тұрақты сөз тіркестеріне, ауызша тараған жыр-дастандарына таңданыспен қарап, оған ғылыми деңгейде зерттеу жүргізіп талдаулар жасады.

Қазақ мақал-мәтелдерінің ғылыми теориялық негізі қазақ тіл білімінің атасы Ахмет Байтұрсынұлынан бастау алады. Ғалым өз еңбектерінде мақал-мәтелдерге анықтама беріп, оларды тілдік материал ретінде кеңінен пайдаланды.

Қазақ мақал-мәтелдері, негізінен, Қазан төңкерісінен бұрын да азды көпті зерттеле бастаған еді. Қазақтың мақал-мәтелдерін жинақтау, жариялау ісі XVIII ғасырдың екінші жартысында, ал зерттеу тарихы болса, кеңес дәуірінен бастау алады. Қазақ халқының мақал-мәтелдерін алғаш рет қағаз бетіне түсірген ғалым — Ш. Уәлиханов пен И.Н. Березин мұрағаттарында XIX ғасырдың орта шеніндегі ел аузынан жазылып алынған 200-ден астам мақал-мәтелдер сақталған. Сол кезеңнен бері қазақтың мақал-мәтелдері әртүрлі жинақтар мен хрестоматияларда жарияланып келеді. Қазақ тіл білімінде мақал-мәтелдерді арнайы зерттеген алғашқы ғалымдардың бірі Р. Сәрсенбаев болды. Ол қазақ мақалдары мен мәтелдерінің лексика-стистикалық ерекшеліктері (1961 ж.) атты кандидаттық диссертациясында қазақ мақалдарының лексика-стистикалық ерекшеліктеріне алғаш рет тоқталды. Аталған ғылыми еңбекте қазақ мақалдарының жасалу жолдары, түрлері, ішкі мазмұны, өзара жақын жанрлармен арақатынасы зерттеледі [3].

Мақал-мәтелдерді ғылыми деңгейде зерттеу белгілі ғалымдар — М. Әуезов, Қ. Жұмалиев, Н. Төреқұлов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, Б. Адамбаев, М. Әлімбаев, Т. Кәкішев, З. Қабдолов, М. Базарбаев, С. Қасқабасов, С. Нұрышев т.б. әдебиетшілердің зерттеулерінде мақалдардың әдеби табиғаты, ал Р. Сәрсенбаев, Ә. Қайдар, Б. Шалабаев, Ө. Айтбаев, С. Сәтенова, Ғ. Тұрабаева, А. Нұрмаханов және т.б. тілші мамандар зерттеулерінде тілдік ерекшеліктер сөз болды.

Ал түркітану саласына келетін болсақ, мақал-мәтелдердің зерттелу жайы бойынша әрбір тілде шыққан жинақтарды санамағанда, бұл тілдердегі паремиологиялық бірліктер ғылыми тұрғыдан өте аз зерттелген саланың бірі. Түркі тілі паремиолог-ғалымдары мақал-мәтелдерді тілдік тұрғыдан зерттегенде, олар басты назарды аталған бірліктердің лексика-грамматикалық, лексика-семантикалық ерекшеліктеріне назар аударды. Атап айтар болсақ, Ю.Ф. Ефимов, С. Гапаров, З.А. Ализаде тағы басқа ғалымдар шуваш, қырғыз, әзербайжан тілдеріндегі түрлі ерекшеліктерді тілге тиек етеді. Түрік тілі білімінде мақал-мәтел жинақтау және оған түсіндірме жұмыстарын жүргізуде ғалым Өмер Асим Аксойдың еңбегі ерекше. Ғалым өзінің «*Atasözleri ve deyimler sözlüğü*» атты еңбегінде түрік тіліндегі тоғыз мыңға жуық мақал-мәтелдерді жинақтап, оларға семантикалық талдаулар жасайды. Зерттеуші ғалым, Х.Хусейннің мәтелге берген анықтамасы қазақ ғалымдарының мәтелге берген анықтамасына сәйкес келеді. Қазақ тілі білімінде мәтел мақалға қарағанда айтылатын ойдың тұспалды болуымен ерекшеленсе, ал мақал әдетте толық тұлғалы, тұтас ойлы, бір немесе бірнеше тұжырымды сөйлемдерден құралады [4; 67].

Мақал-мәтелдердің ұлт тілінде көп қолданыс табуы сол халықтың сөздік қорының да, таным көкжиегінің де биіктігінің көрінісі болып табылады. Яғни, мақал-мәтелдер сол ұлттың танымына тікелей байланысты [5].

Нәтижелер және талқылау

Мақал-мәтелдерді лексика-семантикалық сипатына қарай талдай отырып, қазақ және түрік тілдеріндегі мағынасы мен құрылымы жағынан ұқсас мақал-мәтелдермен қатар, мағыналары бірдей, бірақ, мақал-мәтелдердің құрамындағы ұйытқы сөздердің ауысып келуімен жасалған мақал-мәтелдерді де қарастырдық.

Қазақ және түрік тілдеріне ортақ мақал-мәтелдер.

«*Аш бала тоқ баламен ойнамайды, тоқ бала аш болам деп ойламайды*» — «*Aç doymat, tok asıktam sanır*» (Аш тоймаймын, тоқ ашықпаймын деп ойлайды). Берілген мақалдар бір-біріне мағыналық жағынан үндес келіп, аштық пен тоқтықтың қадірін, бар мен жоқтықтың тұрақты емес екендігін жеткізіп отырса, ерекшелігі, қазақ мақалына «бала» сөзінің қосылу арқылы экспресивті-эмоционалды мән үстеп тұр.

«*Анасына қарап қызын ал, аяғына қарап асын іш*» — «*Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al*» (Анасына қарап қызын ал, жиегіне қарап матасын ал). Аталған екі мақалдағы мағына бір. Яғни, кез келген адамға, затқа таңдау жасамастан бұрын, оның шыққан тегіне, негізіне қарау керектігін меңзеп тұр. «*Асыққан шайтанның ісі*» — «*Acele işe şeytan karışır*». Бұл мақалдарда да мағына жағынан үндесе келіп, шешім қабылдау барысында аса ұқыптылықпен асықпай ойланып барып, дұрыс шешім қабылдау керектігін білдіріп тұр.

«*Отыз тістен шыққан сөз, отыз рулы елге тарайды*» — «*Otuz iki diştен çıkan, otuz iki ağza (mahalleye, orduya) yayılır*» (Отыз екі тістен шыққан отыз екі ауызға тарайды). Берілген мақалдардағы мағына бір. Алайда, қазақ тілінде «отыз тіс» деп берілсе, түрік тілінде «отыз екі тіс» деп берілген. Яғни, ауыздан шыққан сөз немесе айтылған әңгіме, адам қаласа да, қаламаса да, барлығына естілетінін, дүйім жұртқа аян болатындығы жөнінде.

«*Арпа-бидай ас екен, алтын-күміс тас екен*» — «*Arpa, buğday aş oldu, altın gümüş taş oldu*» аталған мақалдардағы мағына үндестігі өте жақын, ұқсас десек те болады. Осыған қарап отырып қазақ халқы мен түрік халқының таным-түсінігімен қатар шаруашылығының да ортақ тұстары көп екендігін аңғарамыз. «*Аштық не жегізбейді, тоқтық не істеткізбейді*» — «*Açlık ne yedirtmez, tokluk ne dedirtmez*» (Аш не жемейді, тоқ не демейді). Аталған мақалдар басыңа іс түскенде неден болса да аянбайтын, адам болмысының көмпістігін білдірумен қатар, баршылық, молшылықты дұрыс бағдарлай білмеген жағдайда азғындыққа апаратындығын екі халық та дөп басып көрсеткен.

«*Басың істемесе екі аяғыңның соры*» — «*Akılsız başın cezasını (zahmetini) ayaklar çeker*» (Ақымық бастың жазасын аяқтар өтейді). Екі халықтың таным түсінігіне де ортақ келетін мақалдардың мағынасы: кез келген істі істер алдында асықпай ойланып, ақылға салып тиянақты түрде аяқтау керектігін, ал ойланбастан істелген жұмыстың өз сорың болатынын ашық көрсетіп тұр.

«*Саудада достық жоқ*» — «*Akraba ile ye iç (varış geliş et), alışveriş etme*» (Туыскандарыңмен (достарыңмен) іш-же, бірақ, сауда жасама). «*Көп мүкірсе көл*» — «*Damlaya damlaya göl olur*» (Тамшы тама-тама көл болады). Берілген түрік және қазақ тіліндегі мақалдарда достықтың маңызы мен туысқандықтың қадірін жоғары бағалайтындығын аңғартумен қатар арадағы сый-құрметпен адалдықты сызат түсірмей сақтау үшін достыққа сауда мен ақшаны араластырмауды міндеттейді.

«**Көп жасаған білмейді, көпті көрген біледі**» — «Çok yaşayan bilmez, çok gezen bilir»; «**Ақылсыз достан, ақылды дұшпан артық**» — «Akıllı düşman, akılsız dosttan iyidir»; «**Мың досың болса аз, бір дұшпаның болса көп**» — «Bin dost az, bir düşman çok»; «**Қызым саған айтам, келінім сен тыңда**» — «Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla»; «**Жыламаған балаға емшек жоқ**» — «Ağlatmayan çocuşa eme vermezler»; (Жыламаған балаға емшек бермейді), «**Көрпеңе қарап көсіл**» — «Ayağını yorganına göre uzat»; (Аяғыңды көрпеңе қарай соз), «**Ақша ақшаны шақырады**» — «Para parayı çeker»; «**Құс қанатымен ұшады, құйрығымен қонады**» — «Kuş kanadıyla uçar, Kışı ile konar». Бұл мақалдардан мағынасы жағынан үндестіктің бірдей екендігін және ешқандай айырмашылықтың жоқтығына қарай отырып, түрік халқы мен қазақ халқының таным-түсінігінің бір-бірімен сәйкес келетіндігін аңғаруға болады.

«**Не ексең соны орасың**» — «Arpa eken, arpa biçer» (Арпа еккен, арпа орап). Екі мақалдағы негізгі ой бір, қолданылып тұрған тірек сөздер де бір негізде жасалған. Яғни, екеуінде де егіншілікке қатысты сөздер қолданылып, тіршілікте бақытқа қол жеткізсең немесе жолың болмай ойлаған істерің кері кетсе, оған ешкімнің де жазығы жоқ, тек қана өзің кінәлі екеніңді, өзіңнің істеген игі, жаман амалдарың күндердің күні алдыңнан шығатынын көрсетіп тұр.

«**Дұшпан күлдіріп айтады, дос жылатып айтады**» — «Dost, acı söyler, fakat doğru söyler» (Дос ащы айтады, бірақ дұрыс айтады). Мақалдардың мағынасына мән бере отырып, екі халықтағы достықтың орны, достыққа деген сенім шамалас келетіндігін аңғарамыз. «**Алдыңғы арба қайда жүрсе, соңғы арба сонда жүрер**» — «Arabanın ön tekerleği nereye giderse, arka tekerleği de oraya gider» (Арбаның алдыңғы дөңгелегі қайда барса, артқы дөңгелегі де сонда жүрер). Аталған мақалдардағы үлкен буынға қарап арттағы ұрпақтың тәлім-тәрбие алатындығын, сол үшін, үлкендер тарапынан үлгі-өнеге үзілмеу керектігін екі халықта дәл тұспалдап жеткізіп тұр. «**Шақырмаған жерге барма, шақырған жерден қалма**» — «Çağrılan yere erinme, çağrılmayan yere görünme» (Шақырылған жерге ерінбе, шақырылмаған жерге көрінбе). «**Балық басынан шириді**», «**Қонақ келсе, құт келер**» — «Misafirin Ayağı Uğurludur» (Қонақтың аяғы құт). Берілген мақалдар мағыналық жағынан үндесіп келіп, екі халықтың да аса қонақжай халық екендігін көрсетіп тұр. «**Бес саусақ бірдей емес**» — «Beş parmağın beşi de bir değildir» (Бес саусақтың бесеуі де бір емес).

Өмір болғаннан кейін жақсы да, жаманда болатынын екі халық та бірдей түрде жеткізген. «**Ит итті жұмсайды, ит құйрығын жұмсайды**» — «İt ite buyurmuş, it de kuyruğına» (Ит итке бұйырыпты, ит құйрығына).

«**Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында**» — «Adamın alası (alacası) içinde, davarın (hayvanın) alacası dışında». Екі халықтың мақалдарындағы мағына ұқсастықтарымен қатар, еш өзгеріссіз бірдей болып тұрған сөздеріне мән бере отырып, қазақ пен түрік халқының таным-түсінігі мен тұрмыс-тіршілігінің біршама жақын туыстық бар екендігін аңғаруға болады.

Әр ұлттың өзіне тән тұрмыс-тіршілігі мен салт-дәстүрінің болуымен қатар, өзгелерге ұқсамайтын қасиеттері, өмір сүру ережелері, күн кешуі, тіпті тамақтану ерекшеліктері де бар. Тұрмыс пен салтты ажыратпай ортақ бір атау (тұрмыс-салттық мақал-мәтелдер) беріп, қазақ және түрік халықтарына ортақ тұрмыс-салтқа байланысты мақал-мәтелдердің ерекшеліктерін бірге қарастырғанды жөн көрдік. Мысалы, «**Ағасы уапрак яраştırır, insanı giyim**», «**Ағасы güzel gösteren uapraklarıdır**» және «**At uğıdın yoldaşı**» деген түрік тіліндегі мақалдардың қазақ тілінде «**Адам көркі — шүберек, ағаш көркі жапырақ**», «**Ат — ер қанаты**» деген мақалдармен тура мағынада екеніне көз жеткізуге болады. Тұрмыс-салтқа байланысты айтылған мақалдардың құрамындағы кейбір сөздердің ауысып келетінін көруге болады. Мысалы: «**Тауықтың түсіне тары кіреді**» — «**Аш tavuk uykusunda darı görür**» (Аш тауық түсінде тары көреді); «**Ат айналып қазығын табар, ер айналып елін табар**» — «**At aylansa kazıkla**»; «**Екі қошқардың басы бір қазанға сыймас**» — «**İki bas bir kazanda kaynamaz**» (Екі бас бір қазанда қайнамайды), «**İki aslan bir posta sığmaz**» (Екі арыстан бір торға сыймас) және т.б.

Адам бойынан табылатын жақсы және жаман қасиеттер де мақал-мәтелдерде көрініс тауып жатады. Сол қасиеттер арқылы бір елдің ой-санасын, психологиясын анықтауға болады. Түбі бір туыстас екі халықтың, ұзақ уақыт бойы араласа алмаса да, әлі күнге дейінгі олардың ойлау жүйесі мен мінез-құлық ұқсастығы түбі бір туыстас түркі халықтарының ұрпақтары екендігін дәлелдейді. Қазақ және түрік тілдеріндегі адамгершілік пен кішіпейілділікке қатысты айтылған мақал-мәтелдерге зер салайық. Түрік тілінде «**Alışmış, kudurmuştan beterdir**» (Үйреніскен құтырғаннан бетер) — қазақ тілінде «**Дәніккеннен құныққан жаман**»; түрік тілінде «**Akıl nefsin düşmanıdır**» (Ақыл нәпсінің дұшпаны) — қазақ тілінде «**Ашу — ақылдың дұшпаны, нәпсі — иманның дұшпаны**»; түрік тілінде «**Uyuşan uılanın kuyruğına basma**» (Ұйықтаған жыланның құйрығына баспа) — қазақ тілінде «**Ұйықтап жатқан жы-**

ланның құйрығын баспа»; «*Yanınızda bir arkadaş varsa, hiçbir yol uzun değildir*» (Жаныңда жолдасың болса, ешқандай жол ұзын емес) — қазақ тілінде «*Жолдасың жақсы болса жолым ұзын деме, Жолдасың жаман болса қолым ұзын деме*» және т.б.

Сонымен қатар қазақ және түрік тілдерінде мағыналары бірдей, бірақ, мақалдардың құрамындағы ұйытқы сөздердің ауысып келуімен жасалған мақалдар да кездеседі. Мысалы:

«*İki kaptan bir gemiyi batırır*» (Екі капитан бір кемең батыра) — «*Екі қошқардың басы бір қазанға симайды*». Берілген қазақ және түрік мақалдарының мағыналары бірдей болғанымен негізгі ұйытқы сөздер әр түрлі. Себебі, басында атап көрсеткендей, екі халықтардың орналасқан географиялық аймақтары мен шаруашылығына, таным-түсінігіне байланысты мақалдардың да ұйытқы сөздері әр түрлі. Түрік елі теңізге бай болғандықтан, халықтардың өмір сүру салты теңізбен етене жақын. Сол үшін мақалдағы тірек сөздердің «капитан», «кеме» болуы сол себепті. Ал, қазақ халқының айналысатын кәсібінің басым бөлігі мал шаруашылығы болғандықтан, қолданылатын ұйытқы сөздердің ұй жануарлары болып келуі де сондықтан. «*Avcı kediye kurnaz fare*» (Аңшы мысыққа — айлакер тышқан) — «*Мың асқанға бір тосқан*». Екі тілдегі мақал-мәтелдер мағыналық жағынан бірдей келіп, қанша мықты болса да сенен де айланып асырып, сені сан соқтыратын біреудің жолығатынын түспалдап тұр. Түрік тіліндегі нұсқасында ұй жануары «мысық» сөзінің қолданылуы түрік халқындағы сонау исламдық дәуірден келе жатқан таным-түсінікті білдіретін болса, қазақ тіліндегі «мың» сөзі ерте уақыттан бері қазақ танымында мол, көп мағынасын берумен қатар, қоғамдық статусты да білдіріп келеді. Оған дәлел *мың қол, мың басы, мың сан ноғай* т.б. сөздер.

«*Erken kalkan (çıkan) yol alır, erken evlenen döl alır*» (Ерте шыққан жол алады, ерте үйленген ұрпақ алар) — «*Ерте тұрған әйелдің бір ісі артық, ерте тұрған еркектің бір ырысы артық*». Берілген мақалдарда мағына сәйкестігі келгенімен оларды тудыруда қолданылатын тірек сөздердің әр түрлі болып келуі халықтар арасындағы танымның әуелгі бірлік қалпынан айырыла бастағанын көрсетеді. Мұндағы түрік тілінде «дөл» сөзі ұрпақ мағынасын беру арқылы, қазақ тіліндегі «ырыс, несібе» сөзінің орнына жұмсалып тұрғандығын байқаймыз.

«*Babaya dayanma, kariya güvenme*» (Әкеге сүйенбе, әйелге сенбе) — «*Астыңдағы атыңа, қойныңдағы қатыныңа сенбе*». Екі мақал-мәтелде де халықтар үшін сенім ұғымының қаншалықты маңызды екендігі түсіндіріліп тұр. Алайда, осы ұғымды ашықтаудың жолы ретінде «ат» сөзінің «әйел» сөзімен қатар қолданылуы, қазақ ұғымында ер азаматтың ең сенімді серігі осы екеуімен айшықталатындығын білсек, түрік мақалындағы «әке» сөзінің кірістірілуі, мақалдың мағынасына жаңа мән үстеп тұр.

«*İnsanlar konuşa konuşa, hayvanlar koklaşa koklaşa anlaşıp*» — «*Адам сөйлескенше, жылқы кісі-нескенше*». Мақалдардың мағыналары үндесіп келгенімен тірек сөз ретінде алынған «*хайван*», «*жылқы*» сөздері екі халықтың сөз қолданыстарындағы, таным-түсінігінің ұқсастығымен қатар, айналысатын кәсіптеріне байланысты өзгешеліктердің де бар екенін көруге болады. Қазақ мақалындағы «жылқы» сөзінің қолданылуы, қазақ халқының төрт түлік ішіндегі ең қадір тұтатын, қастерлейтін жануары жылқы екендігін аңғарамыз.

«*At teper, katır teper: ara yerde eşer ölür (At tepişir arada eşek ölür)*» — (Ат тебіссе ортада есек өледі) — «*Екі түйе сүйкенсе, ортасында шыбын өледі*». Мақал мағынасы күштілер арасындағы бәсекелестік пен бақталастықтың кесірі, әрқашан, айналасындағы әлсіздерді шарпымай өтпейтіндігін, олардың зардап шегетіндігін айқын көрсетіп тұр. Ал, түрік тіліндегі мақалдың ұйытқы сөзі «есек» жануарымен сәйкестендірілуі олардың танымындағы ең момын, әлсіз, зияны жоқ жануар есек болғандығына байланысты айтылса, қазақ мақалындағы «шыбын» сөзі елеусіз, қауқарсыз сипатта болғандықтан қолданылып тұр.

Адамзат тарихындағы түркі әлемінің, түркі тілдес халықтардың бастау бұлағы бір арнадан тарғанымен, сан ғасырлар бойғы тарихи қалыптасу даму барысы әрқайсысының өзіндік этномәдениетін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, орналасу аймағына байланысты шаруашылығы мен кәсібін қалыптастырды. Екі ұлт арасындағы мәдени байланыс пен түбі бір түркілік туыстық жақындықты анықтау мақсатында түркі дүниесінің байырғы мекенінде әлі күнге дейін тұрақтап отырған көне түркі мәдениетін толық сіңіріп сақтап отырған қазақ халқының мәдениеті және рухани байлығы сақталған қазақ тілі мен қазіргі таңда түркі халықтарының ішіндегі мәдени және экономикалық ықпалы күшті, тарихи оқиғаларға байланысты байырғы мекенінен қоныс аударып, еуропа халықтарымен өзара байланыста болған түрік (оғыз) халқының бүгінгі тілін салыстыра зерттеу арқылы тілдер арасындағы туыстық қатынас пен рухани үндестіктің қаншалықты сақталғанын анықтадық.

Қорытынды

Қорыта айтсақ, қазақ және түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдерді бірнеше тақырыптарға топтастыра отырып, салыстыра қарастырылды. Салыстыра зерттеу барысында екі тілде жарық көрген мақал-мәтелдер сөздіктері пайдаланылды. Қазақ және түрік халықтарына ортақ мақал-мәтелдердің көптігіне жоғарыда берілген мысалдар айғақ бола алады. Екі тілдегі кейбір мақал-мәтелдердің дәл баламаларының болуымен қатар, кейбір мақал-мәтелдердің құрамындағы сөздердің ауысып келетіндігі де байқалды. Мұндай ерекшеліктердің болуы табиғи құбылыс деп қабылдау керек. Мұндай ерекшеліктер мен ұқсастықтар туыстас түркі халықтарының ғасырлар бойы бір-бірінен жырақта қалып, қоянқолтық араласпауының салдарынан болады. Алайда екі халыққа ортақ мақал-мәтелдерге қарап, қазақ және түрік халықтарының түбі бір екеніне көз жеткізуге болады [6].

Туыстас тілдер тобына жататын қазақ және түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдерді салыстыра зерттеу арқылы екі халықтың да мәдениеті мен әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі мен шаруашылығы көне түркілік кезеңінен бір екендігіне көз жеткіздік. Алайда мағынасы мен құрылымы жағынан ұқсас мақал-мәтелдермен қатар, мағыналары бірдей, бірақ мақал-мәтелдердің құрамындағы ұйытқы болатын тірек сөздерінде біршама танымдық айырмашылықтардың қалыптасып үлгергенін байқадық. Оған себеп — жаңа дәуірді екі халық екі түрлі тарихи оқиғамен бастап, екі мекенде өмір сүргендігіне, шаруашылығы мен кәсібінің жаңа бағытқа бет бұруына байланысты болса керек.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Глаголевский П.Т. Синтаксис русских пословиц / П.Т. Глаголевский. — СПб., 1873. — 48 с.
- 2 Оссовецкий А.И. Об изучении языка русского фольклора / А.И. Оссовецкий // Вопросы языкознания. — 1952. — №3.
- 3 Сәрсенбаев Р. Қазақ мақалдары мен мәтелдерінің лексико-стилистикалық ерекшеліктері: фил. ... ғыл. канд. дисс. / Р. Сәрсенбаев. — Алматы, 1990. — 224 б.
- 4 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. — Алматы: Ана тілі, 1998. — 384 б.
- 5 Динаева Б.Б. Қазақ мақал-мәтелдерінің прагма-когнитивті аспектісі / Б.Б. Динаева. — Астана, 2013. — 145 б.
- 6 Абдиров Ө. Қазақ және түрік тілдеріндегі кәсіпке байланысты мақал-мәтелдер: фил. ... ғыл. маг. дисс. / Ө. Абдиров. — Нұр-Сұлтан, 2020. — 65 б.

К.К. Кенжалин, М.А. Ермекбаева

Лексико-семантическая характеристика казахских и турецких пословиц-поговорок

Статья посвящена изучению казахско-турецких пословиц и выявлению этапов их сбора и публикации. С помощью сравнительного метода на двух языках описываются место пословиц и их функции в культуре народа. Акцент сделан на лексико-семантическом характере пословиц, их роли в выражении культуры, обычаев и традиций казахского и турецкого народов. Особое внимание уделено месту и объему пословиц в казахском и турецком языках, при этом значение пословиц на обоих языках анализируется в соответствии с их смыслом. Авторамис статьи на основе сравнения пословиц обсуждены сходства и различия в культуре двух народов, а также указаны факторы, которые повлияли на это. Изучение пословиц методом сравнительного изучения раскрывает их лексико-смысловые характеристики. Результаты исследования показывают, что казахский и турецкий народы имеют одинаковое происхождение.

Ключевые слова: пословицы и поговорки, казахский язык, турецкий язык, лексико-семантический анализ, сравнительное исследование.

K.K. Kenzhalin, M.A. Yermekbayeva

Lexico-semantic characteristics of Kazakh and Turkish proverbs and sayings

The article illustrates the study of Kazakh-Turkish proverbs together with identification of their collection and publication at different stages. While comparing the proverbs in two languages their place and function in

folk culture are described. Paying attention to the lexical and semantic nature of proverbs, the role of Kazakh-Turkish peoples' expression of culture, traditions and customs is analysed. The place and relationship of proverbs in the Kazakh and Turkish languages are underlined. The languages are classified and analyzed according to the meaning of proverbs in both languages. Comparing the proverbs, similarities and differences in the culture and cognition of the two nations are discussed, and the factors influencing them are imparted as well. The study of proverbs by the method of comparative study determines their lexical and semantic nature. The results of the study have shown that the Kazakh and Turkish nations are of the same origin.

Keywords: proverbs, Kazakh language, Turkish language, lexical-semantic nature, comparative research, phraseological unit.

References

- 1 Glagolevsky, P.T. (1873). *Sintaksis russkikh poslovits* [Syntax of Russian proverbs]. Saint Petersburg [in Russian].
- 2 Ossovetskiy, A.I. (1952). *Ob izuchenii yazyka russkogo folklora* [On the study of the language of Russian folklore]. *Voprosy yazykoznaniiia — Questions of linguistics*, 3. Moscow [in Russian].
- 3 Sarsenbaev, R. (1990). *Qazaq maqaldary men matelderinin leksika-stilistikalyq erekshelikteri* [Lexical and stylistic features of Kazakh proverbs and sayings]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 4 (1998). *Adebiettanu teriminderinin sozdigi* [Dictionary of literary terms]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 5 Dinaeva, B.B. (2013). *Qazaq maqal-matelderinin pragma-kognitivti aspektisi* [Pragma-cognitive aspect of Kazakh proverbs]. Astana [in Kazakh].
- 6 Abdirov, O. (2020). *Qazaq zhane tyrik tilderindegi kasipke bailanysty maqal-matelder* [Proverbs related to the profession in the Kazakh and Turkish languages]. *Candidate's thesis*. Nur-Sultan [in Kazakh].

DOI 10.31489/2022Ph4/106-111

УДК 82-31

O. Söylemez*, Ö. Faruk ATEŞ

*Kastamonu University, Turkey
(E-mail: soylemezo@kastamonu.edu.tr, omerfarukatas34@gmail.com)*

The image of mangurt in the story ‘Grey Fierce’ (Kökserek) by M. Auezov

“There have been two Muhtars in my life. One is my close support like my father, my master, the great writer Mukhtar Auezov; the second is the enlightened poet, my confidant for many years, my brother Mukhtar Shahanov.”

Chingiz Aitmatov

The article reveals the theme of mankurtising through the story of Mukhtar Auezov's “Kökserek”. Mankurtization is the loss of self-values of the individual and ontologically falling into the existential void of the individual. This decline is seen in the form of alienation of the individual from himself and the values of the society in which he lives. Mankurtization is a process of extinction in which the individual enters unconsciously. Mankurtization is a process of extinction, into which an individual enters unconsciously. Under the totalitarian system, they tried to erase the ideological space of the Turkic peoples. In Soviet times, the transformation (policy of mankurtization) of a wolf (Turks) into a dog (slave) was carried out. Mukhtar Auezov uses a wolf as a symbol of this event. The study used methods of comparative analysis, discursive analysis, content analysis. As a result, the authors conclude that the image of ‘wolf’ symbolizes freedom, national values and spiritual strength of the Turkic people.

Keywords: Mukhtar Auezov, semantic relationship, mankurtization, narrative genres, fiction, totalitarian system, wolf

Introduction

The protagonist of the Mukhtar Auezov's ‘Kökserek’ story, which is fictionalized from a dominant point of view, is a male wolf named Kökserek. Kökserek, who was kidnapped from his lair when he was a baby, is entrusted to a child named Kurmaş in the village; “When he got up and started walking (by rooting), a rope was attached to his neck. It doesn't come out of the house. At night Kurmas would take him to bed with him” [1; 35]. There is a semantic relationship between Kökserek's neck rope and the Turkish people's captivity rope. Likewise, when Cengiz Aytmatov's novel *Goodbye Gülsarı* is read symbolically, the chain on the horse's foot and the rope around its neck are the phenomena of the understanding of enslaving the Turkish peoples [2].

The plot in the story can be explained as environmental and perceptual space. The environmental space is the wolf, where Kökserek struggles for life between existence and non-existence, the village and its surroundings where he finds himself when he is taken out of his lair. The vast steppe of Kazakhstan is another environmental space [3-5].

* Corresponding author. E-mail address: oylemezo@kastamonu.edu.tr

Kökserek, from the first day he came to the village, "he is tortured by the dogs in the courtyard". The message that the author wants to convey here is his belief that the pressures on the Turkish peoples during the Soviet era will decrease or disappear completely over time. Even though Kökserek's sense of wolf is tried to be forgotten from the first moment he came to the village, the village elders believe that he will not lose his originality.

Methods

The article uses the method of comparing text and discourse. Attempts have been made to identify similarities and differences between discourse and text. In relation to text and discourse, the British linguist G. Widdowson gives the definition that "discourse is the sum of text and situation, and text is the subtraction of situation from discourse".

In modern linguistics, there are many studies devoted to the types of discourse. V.I. Karasik divides the typology of discourse into three types: sociolinguistic (who speaks?), pragmalinguistic (as they say?), thematic (about what?) [6; 276-277].

In sociolinguistics, discourse focuses on personality and status. Personality — oriented discourse, in turn, is divided into daily and everyday discourse, and status-oriented discourse is divided into institutional and non-institutional discourse [6; 319-320].

Institutional discourse obliges the narrator to represent a particular social institution. Types of institutional discourse — political, military, medical, pedagogical, etc.

From the above, we can see that discourse is one of the most complex, multi-faceted and visible communities in various areas of human activity. J.R. Tolkien argues that the community itself is a discourse, and the discourse consists of a community ('community involved discourse and discussion involved community') [7; 21-22].

As you know, many of our scientists in the country are engaged in new research on the problem of discourse. For example, the scientist A.S. Adilova identifies the common features and differences between text and discourse [8; 16].

Doctor of philology, professor B.I. Nurdauletova and A.S. Nurzhanova in her article 'Concepts of discourse and discursive analysis' emphasized the relationship of discourse with text, the concepts of addressant/message/addressee. Young researcher Meruert Bazarbayeva in her article 'Artistic discourse in the works of bilingual writers' focuses on the history and cognition of discourse, discursology, categories of discourse of fiction: artistic text, author, reader, hyperbole.

Doctor of philology, professor A.S. Adilova clarified and proposed that due to the fact that discourse is a multi-faceted complex phenomenon, three main directions of its study are currently found in scientific circulation. It is: pragmalinguistic, dialogic and cultural studies. Due to the fact that the most basic component of discourse is communicants, researchers distinguish between personal discourse and institutional discourse, on the basis of which personal discourse itself is divided into artistic discourse (artistic, expressive, figurative expression of a person's perception of his own game, the world) and simple discourse (compensation for the need for everyday communication). And the types of institutional discourse involve taking into account the purpose of communication and the main character, often the place, of the state of communication, that is, if there is a religious discourse, it should be taken into account that the conversation, discussion of the imam and the believer, and it often takes place in a mosque, in the form of a sermon. There are several types of institutional discourse: journalistic, religious, pedagogical, administrative, medical, legal, political, military, advertising, scientific, etc. [8; 16].

Results and discussion

Muhtar Avezov's "Kökserek" story, like Tölögön Kasimbekov's "Bozkurt" story, is based on the desire to turn the wolf out of its lair when people were kidnapped by people into a dog, and the wolf, who does not forget its origin, takes revenge on people [1]. The story must be thought of symbolically. The wolf is used in the story for the Turkish peoples whose origin is wanted to be forgotten in a symbolic sense, but which does not lose its original. The story will become clearer as the face of the wolf, which is an important value for the Turks, is understood from the past to the present.

The wolf is an important symbol for Turks. In many epics such as derivation and creation, it is said that Turks are descended from the wolf, the wolf motif has been kept alive in the myths from generation to generation, and today it has found the opportunity to live in narratives such as novels and stories. Mukhtar Avezov also did not remain indifferent to the importance of the wolf, which is considered sacred to the Turks, in

his story, he told the tragic story of the destruction of his lineage, taking into account the understanding of Russification / othering experienced by his own people. This holiness carried by the wolf is seen not only in Kazakhs but also in other Turkish world literatures. Kurd; it is the symbol of the Turkish nation with its nobility, freedom and never being subjugated. Avezov also used the wolf as a symbol in his story and took it into the center of his work, depending on his noble and free life instinct. The glorification of the wolf and its noble aspect is the presence of the semantic relationship that the author has established between the Turkish peoples and the wolf. The desire of a people to put a rope around their neck and the understanding of putting a rope around the neck of a wolf can be thought in the same direction. The transformation of the massacres and massacres committed by the Russians into an identity massacre that continued in cultural, political and social aspects after the establishment of the Soviet Union is symbolically handled in the story "Kökserek".

The protagonist of the story, which is fictionalized from a dominant point of view, is a male wolf named Kökserek. Kökserek, who was kidnapped from his lair when he was a baby, is entrusted to a child named Kurmaş in the village; "When he got up and started walking (by rooting), a rope was attached to his neck. It doesn't come out of the house. At night Kurmas would take him to bed with him." There is a semantic relationship between Kökserek's neck rope and the Turkish people's captivity rope. Likewise, when Cengiz Aytmatov's novel *Goodbye Gülsarı* is read symbolically, the chain on the horse's foot and the rope around its neck are the phenomena of the understanding of enslaving the Turkish peoples.

Kökserek, from the first day he came to the village, "he is tortured by the dogs in the courtyard" [1; 36]. The message that the author wants to convey here is his belief that the pressures on the Turkish peoples during the Soviet era will decrease or disappear completely over time. Even though Kökserek's sense of wolf is tried to be forgotten from the first moment he came to the village, the village elders believe that he will not lose his originality; "As he gets older, he gets proud and walks with his feet open. The elders who noticed this habit: Now it is necessary to kill it and take its skin; this infidel will not be tamed in the end, they said. But Kurmas did not agree." The author's belief that the wolf will not be tamed, that is, it will not turn into a dog, and his belief that Turkish peoples cannot be marginalized can be evaluated on the same plane. The Turkish peoples, who have ontological sense of belonging but are trying to be alienated from the lands they live in, have struggled to exist against the oppression and assimilation policy they live in, and have not forgotten their origins even after years have passed.

Kurmaş's father realizes that he remembers the original of the wolf, which he sensed something strange for days; "Shit, this infidel's two eyes have turned green! This mascara sensed its origin. My child, he said, let's just kill this and take its skin off". Kurmaş pays with his life for not heeding his father's warning. It is the belief that when the brutal murder of the child by Kökserek, whom he raised in his own hands, is interpreted in a symbolic sense, the consciousness of the society, which was put to sleep against the corruption/decay, will one day awaken.

The most important policy carried out during the Soviet era was the policy of divide-conquer. In this direction, Turkish peoples have been alienated from each other and exposed to the politics of de-identification, which has been removed from their sense of self in the temporal and spatial plane. The Soviet regime tried to create selfless apostles who thought like them. The new type of people that the Soviets want to create is Russian, their religion is Christianity, and their culture is Russian culture. This new Soviet type of man is no different from a slave who fulfills the requirements of the regime. However, the Turkish peoples, who were tried to be removed from their own roots, remembered their originals like "Kökserek" and did not turn into the docile/silent 'mankurt' they wanted to be likened to.

Kökserek, who escaped from the village without losing his sense of wolf, encounters a pack of wolves and takes over the leadership of the pack. The herd now takes action to take revenge on people who want to hunt themselves as dogs. "On the days when it was windy and frosty, they went into the fold a few times. There were also times when he went into the corral of a poor yard and only Kökserek killed about ten sheep and survived. Some of the dogs of several yards that were called "fights with wolves, brave and vigilant" were also eaten." It is the nature of the wild that the wolf attacks the villages and harms the villagers. However, what Avezov wants to say in the story he constructed with symbols from beginning to end is different. As a result of the policies implemented to marginalize the Turkish peoples, many individuals have experienced loss of self. It is up to the intelligentsia to warn/awaken them. The intellectuals try to keep the national consciousness alive through their works. The awakened people revolt against the colonial mentality; "As long as the colonizer continues to see the person he exploits as an object and regards him as an animal, he himself acquires some inhuman characteristics. Ultimately, the colonizer is accepted by the exploited people. The relationship between them is such a destructive and creative one". The relationship between Kökserek

and people turns into such a devastating life-and-death struggle. Also, the relationship with Kökserek with the mentality that wants to turn himself into a dog by escaping from his lair is like the relationship between a slave and a master. When Hegel says that slavery and mastery are not absolute roles, he says that slave and master can be replaced. As a matter of fact, the Nobel Prize-winning author of Turkish literature Orhan Pamuk, in his novel *Beyaz Kale*, metaphorically deals with the idea that slave and master can be exchanged in his novel. In the story, Kökserek's representation of Turkish peoples is related to the instinct of freedom he carries, besides being archetypically sacred for Turks from past to present. The struggle against enslavement is the phenomenon of a people's desire for independence.

The plot in the story can be explained as environmental and perceptual space. The environmental space is the wolf, where Kökserek struggles for life between existence and non-existence, the village and its surroundings where he finds himself when he is taken out of his lair. The vast steppe of Kazakhstan is another environmental space. However, perceptual spaces, which include the psychological analysis of the individual, are more important in story studies. Perceptual spaces make themselves felt in the bad experiences of the wolf from the first moment he came to the village; "Until then, Kökserek was tortured by the dogs in the yard. No dog sees him as a friend, does not let him near. The fearless wolfhounds attacking the wolf swoop over him. Other dogs snarl, sometimes attacking suddenly, biting all over with their teeth." The tortures of the offspring, who are left defenseless in the village and separated from their mother, turn the place into hell for the cub. For Kökserek in the story, the moments when the space becomes narrow and deadly is the attack he suffers at the end of the story. Kökserek, who died as a result of the attack of his owner with Akkaska, loses his struggle for existence; "Smash it!.. smash it!.. your mouth! Coming and saying, Kasen thrust the handle of the thick whip into Kökserek's throat and pressed it firmly, lifting his enemy's nose upwards. For Kökserek, whose realm of existence has been raped and who has been struggling to consume the human race from the first moment he was born, the intimacy space he experiences when he wanders freely in the steppe, encountering the siege of space, turns into a labyrinth space. From this point of view, the space in the story shows the feature of being a narrow/closed space.

When we look at the story on the temporal plane, it is seen that the author creates the story with a sequential time setup. Events take place within the framework of a certain occurrence. The protagonist of the story is a wolf as in the *Bozkurt* story. The story, which begins when Kökserek was kidnapped from his lair at the moment of his first birth, covers the times when Kökserek realizes himself and regains his freedom by returning to his origin. At the end of the story, the story ends when Kökserek is killed by people as a result of attacking the villages. The author temporally constructs the story with instantaneous temporal expressions without going back to flashbacks. It is seen that the time of the story is provided by daily transitions with temporal expressions such as "afternoon," "lunchtime," "midnight". Also, sharp transitions are seen in the story; "So by the middle of summer, Kökserek turned out to be a big male wolf." While it is meant to be explained that Kökserek has grown up with the expression; the expression "he lived alone during the summer" describes Kökserek's search for himself. In this way, the syntactic expressions that are followed throughout the story are provided with certain transitions in several places. Time is an important object of transformation for the development and self-discovery of the individual. In the story, Kökserek also realized himself in time despite being shut down and returned to his essence.

In the story, the most important theme that the author insists on is the concept of *mankurtization*/othering. The first starting point of the concept of *Mankurt* is the epic of *Manas*. However, it was Cengiz Aytmatov who brought the concept to the world literature by narrating it [2]. Aytmatov uses the concept of 'mankurt' for individuals who deny their originality and become callous and robotic.

Mankurtization is the loss of self-values of the individual and ontologically falling into the existential void of the individual. This decline is seen in the form of alienation of the individual from himself and the values of the society in which he lives. *Mankurtization* is a process of extinction in which the individual enters unconsciously, while *mankurtization* is a conscious devaluation and memory destruction process. Aytmatov's answer to Mukhtar Shahanov's question in the chapter entitled "Crime in the Shadow of the Centuries" of the *Scream of the Hunter in the Lamb's Head* shows that 'mankurtizm' is a deliberate ideological enslavement project; "During the time of the totalitarian system, an ideological poem was placed in the minds, ideas and understandings of all of us, including you and me. This was done to blindly tie and handcuff a regime"/ Mukhtar Auezov, who, like Aytmatov, was a close witness of the era's identity erasure, also uses the wolf as a symbol in this story. The desire to make the wolf a dog and the enslavement of the peoples of the Turkic Republics follow a parallel course. The Turkish peoples, in terms of their languages, beliefs and his-

toricity, were tried to be detached from their values by the Soviet Union, and it was deliberately aimed to destroy the memory.

For example, the beliefs and thoughts of the Kyrgyz people, who were alienated from their own history, were banned, and a people's ties with nationality were tried to be severed. The epic of Manas of the Kyrgyz, which is not only a universal cultural heritage among the Kyrgyz, but also waited for years to be published with this understanding. Again, the collectivization approach applied to the Kazakhs in 1933 is an indicator of a systematic approach to *mankurtization*.

The individual, who is exposed to various tortures by destroying his memory in the process of being *mankurt*, moves away from his self-values in the process of extinction. However, in the story, the gray wolf was not defeated in this process and preferred to die by standing upright, even though he wanted to be turned into a dog. When societies are under ideological pressure, they either oppose it with a mass awakening or accelerate their extinction by yielding. The protagonist of the story, Kökserek, has not changed his stance against the desire to destroy the sense of wolf from the first moment he was brought to the village, and has not lost his originality. A connection can be established between Kökserek's not straying from his wolf feeling and the preservation of Turkish identity. Turkish rights, who were subjected to all kinds of oppression and persecution by the Soviets, have endured the policy of de-identification for years, and have been subjected to marginalization by deeply experiencing the fear of losing their "Turkish" identity. Turkish rights, which were tried to be marginalized until they became fully independent in 1991, returned to their essence/identity after gaining their independence.

Narrative genres such as novels and stories, which are fictions of reality, are told in a way that reflects the society in which they live. Auezov also chose the characters he dealt with in his stories from real life, and built the events on experiences or livability. The author establishes a semantic link between the understanding of 'dogification' that he deals with in the story and the "Russification" process of his people. T. Kasımbekov's "Bozkurt" story is also fictionalized on the dog's canineization of the wolf. The common destiny of Kazakh and Kyrgyz people is similar in this sense. The Kazakh people, who are tried to be detached from their own values and tried to be russified, struggle for existence for years. People who try to hold on to life on the thin line between death and life are pushed away from their essence by being stuck within the borders drawn by the Regime. Othering emerges as a result of such a break.

Conclusion

As a result, when the story "Kökserek" is read symbolically, it is a story that reveals the ontological process of the Turkish peoples and conveys messages to the universe. In today's world, the individual who breaks away from the traditional way of life becomes alienated from the society he lives in and enters a chaotic extinction process. In this process of destruction, which can be defined as corruption, the individual is in danger of losing his position in the universe by entering into conflict with himself and his environment. The individual who goes out of social norms, degenerates by moving away from his roots and values; He experiences an instinctive trauma by going out of cultural and social life. This process, which can also be described as amnesia, is also a precursor to social decay such as lack of communication and alienation. Corruption is not destiny but transformation. Therefore, "corruption cannot be an element that makes change and transformation impossible." It is up to the individual to return to the original. The individual who rejects the life imposed on him can go beyond the borders by protecting his values. By postponing the blindness of corruption, it can assure its own existence.

References

- 1 Auezov M. Yolun Açık Olsun. Tanrı Dağlarının Zirvesi Aytmatov / M. Auezov; Editörler: Orhan Söylemez, Kemal Göz, Halit Aşlar. — Ankara: Bengü Yayınları, 2021.
- 2 Aytmatov C., Muhtar A. Şafak Sancısı. (Çev. Damira İbragim) / C. Aytmatov, A. Muhtar. — Ankara: Bengü Yayınları, 2015.
- 3 Çınar A. Muhtar Avezov ve Sanatının Kaynağı / A. Çınar // Bilig. — 1997. — Vol. 5. — P. 11-19.
- 4 Koç K., İşina A., Korganbekov B. Kazak Edebiyatı 2 / K. Koç, A. İşina, B. Korganbekov. — İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.
- 5 Söylemez O., Azap S. Türk Dünyası Edebiyatları Hikâye Çözümlemeleri / O. Söylemez, S. Azap İstanbul: Kesit Yayınları, 2020.
- 6 Карасик В. И. Языковая спираль: ценности, знаки, мотивы / В.И. Карасик. — Волгоград: Парадигма, 2015. — 431 с.

- 7 Carpenter H. (1977). Tolkien: A Biography / H. Carpenter. — New York: Ballantine Books, 1997.
- 8 Адилова А. Қабылдау стилистикасы / А. Адилова. — Алматы, Эверо, 2016. — 99 б.

О. Сойлемез, О. Фарук Атеш

М. Әуезовтің «Көксерек» әңгімесіндегі мәнгүрт бейнесі

Мақалада Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» әңгімесі арқылы мәнгүрттік тақырыбы ашылған. Мәнгүрттік — бұл адамның өзіндік құндылықтарының жоғалуы және адамның экзистенциалды бос орнына онтологиялық құлдырау. Бұл құлдырау адамның өзінен және өзі өмір сүретін қоғамның құндылықтарынан алшақтау түрінде көрінеді. Мәнгүрттік — бұл жеке адам бейсаналық түрде енетін жойылу процесі. Тоталитарлық жүйе кезінде түркі халықтарының идеологиялық кеңістігін өшіруге тырысты. Кеңес заманында қасқырды (түркілерді) итке (құлға) айналдыру (мәнгүрттендіру саясаты) жүргізілді. Жазушы қасқырды осы оқиғаның символы ретінде пайдаланады. Зерттеуде салыстырмалы талдау, дискурсивті анализ, контент-анализ әдістері қолданылды. Авторлар зерттеудің нәтижесінде «қасқыр» бейнесі арқылы түркі халықтары бостандығы, ұлттық құндылықтарды, рухани қуатты символдалған деген қорытынды жасайды.

Кілт сөздер: Мұхтар Әуезов, семантикалық қатынастар, мәнгүрттік, баяндау жанрлары, көркем әдебиет, тоталитарлық жүйе, қасқыр.

О. Сойлемез, О. Фарук Атеш

Образ мангурта в рассказе «Серый Лютый» («Коксерек») М. Ауэзова

В статье раскрыта тема манкуртизации на примере рассказа Мухтара Ауэзова «Серый лютый». Авторами доказано, что манкуртизация — это потеря самооценности индивида. Пустота, в которой он оказывается, рассмотрена в онтологическом смысле. Этот упадок проявляется в форме отчуждения человека от самого себя и ценностей общества, в котором он живет. Манкуртизация — это процесс угасания, в который индивид вступает бессознательно. Авторами обосновано мнение о последствиях тоталитарной системы в ее попытках стереть идеологическое пространство тюркских народов; о том, как проводилось превращение (политика манкуртизации) волка (тюрка) в собаку (раба). Мухтар Ауэзов использует волка как символ этого события. В исследовании использованы методы сравнительного анализа, дискурсивного анализа, контент-анализа. В результате авторами сделан вывод относительно того, что образ «волка» символизирует свободу, национальные ценности и духовную силу тюркского народа.

Ключевые слова: Мухтар Ауэзов, семантические отношения, манкуртизация, повествовательные жанры, художественная литература, тоталитарная система, волк.

References

- 1 Auezov, M. (2021). Yolun Açık Olsun. Tanrı Dağlarının Zirvesi Aytmatov [Godspeed. The peak of the Mountains of God Aytmatov]. (Orhan Söylemez, Kemal Göz, Halit Aşlar, Eds.). Ankara: Bengü Yayınları [in Turkish].
- 2 Aytmatov, C., & Muhtar, A. (2015). *Şafak Sancısı* [The Throes of Dawn]. (Çev. Damira İbragim). Ankara: Bengü Yayınları [in Turkish].
- 3 Çınar, A. (1997). Muhtar Avezov ve Sanatının Kaynağı [Mukhtar Auezov and the Source of His Art]. *Bilig*, 5, 11-19 [in Turkish].
- 4 Koç, K., İşina, A., & Korganbekov, B. (2007). Kazak Edebiyatı 2 [Kazakh Literature 2]. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık [in Turkish].
- 5 Söylemez, O., Azap, S. (2020). Türk Dünyası Edebiyatları Hikâye Çözümlemeleri. İstanbul: Kesit Yayınları [in Turkish].
- 6 Karasik, V.I. (2015). Yazykovaia spiral: tsennosti, znaki, motivy [The language spiral: values, signs, motives]. Volgograd: Paradigma [in Russian].
- 7 Carpenter, Humphrey (1977). *Tolkien: A Biography*. New York: Ballantine Books.
- 8 Adilova, A. (2016). Qabyldau stilistikasy [Stylistics of perception]. Almaty: Evero [in Kazakh].

Е.Ю. Личман*

Павлодарский педагогический университет, Павлодар, Казахстан
(E-mail: lichmane@mail.ru)

Темы и образы православия в поэзии и живописи современных сибирских авторов

В статье актуализирована проблема сохранения традиций христианского православия в творчестве современных сибирских авторов Тамары Степанской и Андрея Поздеева. Проанализировано содержание духовных стихотворений барнаульской поэтессы Т. Степанской, впервые представленных в данном исследовании, а также картин красноярского художника А. Поздеева. Проведен литературоведческий и искусствоведческий анализ языковых и изобразительных средств, выявлены особенности интерпретации православных тем и образов в художественных произведениях. На основе лексического и семантического анализа раскрыта «духовная проблематика словоупотребления» в православной поэзии. В процессе исследования выявлено, что темы аскетики, смирения, терпения, поиска истины и идеала, смерти, как продолжения вечной жизни на небесах, милосердия людей, воли к христианскому совершенствованию являются ключевыми в творчестве Т. Степанской. Специфика интуитивного постижения Бога художником А. Поздеевым претворилась в полотнах мастера в геометрическом и цветом решении в виде знаков-символов. Образы и темы произведений современных сибирских авторов, опираются на нравственно-ценностную систему христианского православия, резюмирует автор.

Ключевые слова: духовная поэзия, религиозная живопись, барнаульская поэтесса Т. Степанская, красноярский художник А. Поздеев, знаковая символика, традиции христианской культуры, изобразительное искусство Сибири, православная лирика Алтая.

Введение

Рубеж XX–XXI вв. в культуре современного общества стал очередным переломным периодом, когда процесс глобализации приводит к утрате художественных традиций и нивелированию самобытности национальной культуры. Однако, как показывает история, духовная нить христианского православия является крепким связующим звеном и опорой в сохранении нравственных устоев в российском обществе, в том числе благодаря появлению новых поэтических и живописных произведений.

Актуальность исследования определяется необходимостью изучения современной православной поэзии и живописи, научной целесообразностью выявления концептосферы авторов, расширения круга произведений, ставших органической частью современного художественного процесса. Религиозная поэзия и живопись представляют мировоззренческий и культурологический феномен, маркирующий ментальность современного человека. В исследовании актуализирована проблема преемственности традиций христианского православия в творчестве современных сибирских авторов Тамары Степанской и Андрея Поздеева.

В российском литературоведении начиная с 1990-х гг. XX в. уделено большое внимание изучению проблемы воздействия Православия на русскую культуру и, в частности, на литературу. Д.С. Леонов в диссертационном исследовании пишет: «Русские писатели смотрели на жизненные события, характеры и стремления людей, озаряя их светом евангельской истины, мыслили в категориях Православия, и это проявлялось не только в прямых публицистических выступлениях, но и в системе художественных образов» [1; 12]. Таким образом, автором подчеркивается значительность религиозно-церковной традиции в современном художественном процессе.

К изучению различных аспектов религиозной литературы обращались многие современные ученые, среди которых А.М. Панченко, Ю.М. Лотман, М.М. Дунаев, А.М. Любомудров, П.Е. Бухаркин, В.А. Котельников, И.А. Есаулов, Комарова И.В., Б.Ф. Колымагин и другие.

* Автор-корреспондент. E-mail: lichmane@mail.ru

Проблема отражения образов христианского православия в творчестве русских художников нашла свое достойное место в трудах российских исследователей Ф.И. Буслаева, Н.П. Кондакова, Л.Б. Михайловой, Л.В. Ширшовой, Н.В. Тютюгиной и других.

Однако православная живопись и поэзия как российских, так и казахстанских авторов не являлась предметом исследования отечественных филологов и искусствоведов.

Цель исследования — изучить специфику отражения основных тем и образов Православия на примере творчества современных сибирских авторов Т. Степанской и А. Поздеева.

Объектом исследования являются темы духовных стихотворений барнаульской поэтессы Т.М. Степанской, православные образы полотен красноярского художника А.Г. Поздеева.

Предмет исследования — современная православная поэзия и живопись.

Задачи исследования — анализ языковых и изобразительных средств произведений Т. Степанской и А. Поздеева; интерпретация православных тем и образов в поэзии и живописи сибирских авторов.

Методы и материалы

Методология исследования строилась с опорой на концепцию филологов Л.В. Жаравина, Е.И. Анненкова, А.М. Буланова, В.Н. Аношкина, М.М. Дунаева, раскрывающих религиозно-философскую природу художественного творчества; работы Г.В. Флоровского, Н.Ф. Федорова, Т.П. Федотова, В.С. Соловьева, Е.Н. Трубецкого, Н.А. Бердяева, С.Н. Булгакова, посвященные изучению православного искусства России.

Методика исследования опиралась на междисциплинарный подход, включающий в себя методы искусствоведческого анализа произведений станковой живописи (иконографический, художественно-стилистический), литературоведческого анализа духовных стихотворений (сравнительно-типологический, лексический, семантический). Метод художественно-стилистического анализа позволил выявить особенности образно-пластического языка живописных полотен, литературоведческий анализ позволил определить основные темы, лексические и семантические особенности православной поэзии.

Результаты и их обсуждение

Влияние православной лирики в поэзии и живописи определяется, в первую очередь, содержанием произведений, которые зиждутся на религиозных темах и мотивах. Их интерпретация в произведениях современных авторов позволяет осмыслить духовную уникальность русского человека, оценить с позиций социокультурной обстановки XXI в. перспективы ее развития.

Круг мотивов и тем современной православной лирики чрезвычайно широк. В.Н. Бараков, раскрывая особенности современной православной поэзии, отмечает сложность изучения данной проблемы для русской литературы. «Вступающему в нее необходимо преодолеть три основных препятствия: 1) филологическое (проблема соединения церковного и литературного языка, особенно в семантическом отношении); 2) религиозное (проблема обновленчества); 3) личностное (проблема духовного роста, степени постижения Бога) [2; 47, 48]. Рассматривая православную лирику как новаторское явление литературного процесса рубежа XX–XXI вв., автор обращается к творчеству многих российских поэтов, в том числе и служителей церкви. Темы православной лирики российских поэтов, рассматриваемые в исследовании, имеют социально-исторический ракурс. Автор приходит к выводу о том, что «лирика переполнена предвосхищением национально-освободительной борьбы по возвращению народу власти, собственности и исторической преемственности» [2; 53].

В нашем исследовании мы обратимся к темам и образам духовных стихотворений барнаульской поэтессы Тамары Степанской, которые впервые были опубликованы в сборнике «Дорога к себе» (2017). В отличие от православной лирики поэтов, рассмотренных в исследовании В.Н. Баракова, поэзия Степанской имеет иной тон повествования и тематическую направленность.

Духовные стихотворения поэтессы — это негромкое размышление о Вечном, несуетной жизни в гармонии, покое с миром и собой, надежде в добро, взаимной любви ближних, что сохраняется душевными силами и верой православных христиан в Божественную благодать, которая нисходит к человеку в молитве, обновляет обедневшую душу, приближая его к Богу. Поэзия Степанской эксплицирует соборность как основу христианского православия и «единство свободное и органическое, живое начало которого есть Божественная благодать взаимной любви» [3; 282.]

*Мне бы в церковь войти,
 Чтоб вздохнув глубоко,
 Обновить обедневшую душу,
 Постоять в уголке,
 Где молчат высоко
 Очи старых святых. Не нарушу
 Традиции, свечи поставлю,
 Их пламя меня отлучит от забот.
 Дыхание света всем сердцем восславлю,
 О другом помолчу. Здесь оплот
 Тех людей, кого горько предали,
 Чьи линии жизни вонзились в тупик.
 Подари им, молитва, покой и печали,
 От которых лицо, превращается в лик [4; 92].*

Особенностью данного текста является «духовная проблематика словоупотребления». В стихотворении используются лексемы, вошедшие в светскую литературу из духовных источников – 'душа', 'свечи', 'молитва', 'покой', 'лик'. Слово *покой*, парадигмальное понятие для русского языка, семантическим значением уходящее в область религиозно-метафизических представлений, и растолкованное как реальное место-состояние, где мир соприкасается и сливается с Богом. Православное понимание покоя постепенно перешло в светскую словесность [5; 22]. В стихотворении Т. Степанской слово *покой* сопровождается близкими по значению глаголами «помолчу», «не нарушу», подчеркивая погруженность героини в молитвенное состояние, горячее желание просветленности и умиротворения.

Чтобы понять особую логику духовной поэзии Тамары Степанской, обратимся к одному из стихотворений, созданному в 2004 г. В данном поэтическом тексте нет программы, смысловой основой является сфера внутреннего мира поэтессы. Лирическая героиня, постоянно рефлексировала свои чувства, делится сокровенным опытом. Искренность, открытость переживания достигаются простотой изложения. В этом помогают лексические аллегории, сравнения душевного состояния героини с образами природы. Переживание напрямую связано с вечностью, что постигается через любовь и думу «вечно звучащего слова Пророка». Вместилище это вечное героиня стремится собственным сердцем, пространство которого раскрылось в душе «утешением счастья». Серафимо-Дивеевский монастырь, являясь хранителем русских православных традиций, духовно питавший многих христиан, стал местом рождения следующего стихотворения поэтессы.

*В Серафимо-Дивеевской тишине
 Успокоено сердце раскрылось,
 Душе, словно солнце весне,
 Утешение счастьем явилось.
 Вижу сквозь сосны храма главу,
 Целомудренно белые стены,
 Шорох листьев сухих доносит молву
 О молитвенном подвиге. Гленны
 И келья, и посох, и скит,
 Миг славы, рожденной до срока,
 Но тихое слово вечно звучит
 Любовью и думой пророка [4; 96].*

Тема сохранения православных святынь не только как памятников духовной архитектуры, а как необходимого места духовного очищения, просветления, успокоения православных христиан, стремления приблизиться к Богу негромко, но настойчиво звучит в поэзии Степанской. Нужно отметить, что многие духовные стихотворения навеяны образами конкретных храмов, которые были дороги автору, стали первым опытом принятия православной веры поэтессы при таинстве крещения, а позже, когда вера укрепились в сердце, приютом для молящейся души. Образ сельской *церквушечки* в одном из стихотворений — это не только образ малой Родины, связанный с местом рождения, а исток духовного причастия героини, сохранившей любовь к храму на всю жизнь, как обители души и сердца верующего человека. С трепетом, проникновенно автор передает свои искренние, глубокие чувства, оставляя наизидание потомкам, сберечь православную святыню.

Когда вдали на горизонте
 Покажется ее глава,
 Я прошепчу: «Ее не троньте,
 Ведь та церквушечка моя».
 Меня крестили здесь в крещальне,
 Была купель здесь для меня,
 Здесь я сказала всем: «Прощайте»,
 С крыльца ступила и ушла.
 Но в час, когда я заскучаю,
 Как тихий праведный каприз,
 Я сельской церкви вспоминаю
 Главу, крыльцо, резной карниз.
 В ночной степи на горизонте
 Метель белым-бела,
 В ней слышен звон: «Село не троньте» -
 Звучат в нем дум колокола [4; 88].

Еще одно стихотворение является посвящением известным православным святыням России и Украины. Автор проявляет не только свой поэтический дар, но и восхищенный искусствоведческий взгляд на храм как произведение архитектурного искусства. Шедевры духовного зодчества воспиты тонко, проникновенно. Ничто не ускользнуло от внимательного взгляда поэтессы, сумевшей подчеркнуть стиль храмовой архитектуры, напомнить читателям имена зодчих и живописцев, создавших соборы и росписи в них, восхититься их мастерством и изумиться светлыми образами святых, глубоко проникающих в душу. Поэтесса в стихотворении средствами поэтического языка создает образ храма, как живописец ваяет полотно. Используя богатый арсенал русского слова: стихотворный размер, ритм, многообразную интонацию, лексическое разнообразие, приобщает читателя к созерцанию святынь православной архитектуры, погружая в состояние духовного откровения.

В Киеве Андреевский собор
 На Север обратил свои люкарны:
 Там Петербург, там Зимний двор,
 Там русского барокко формы плавны
 И стройны, и ненавязчиво державны
 У Невской высятся волны.
 В Киеве у Богородицы
 Взгляд удивленья и муки,
 Чист, как звезда у околицы,
 Прочли его Врубеля руки.
 Кисти и краски, как крылья у горлицы,
 Взмахнут и сомкнутся в паденьи,
 Откроют глаза на звезду у околицы,
 Сердце и разум замрут в совпаденьи [4; 95].

Церковь как символ православной веры, вписанный в ландшафт русской равнины, стал основой многих пейзажей русских живописцев. Тамара Михайловна Степанская, будучи искусствоведом, часто обращается к образам православных храмов, воспевая в своих духовных стихотворениях не только их уникальный архитектурный облик, но и озвучивает важные для нее темы сохранения духовных святынь православного зодчества, сбережения православных христианских традиций.

Над дорожным простором, над сушью травы
 Силуэт обозначился скромный:
 Колоколенки ось и рисунок главы —
 Неистаявший образ церковный.
 Деревушка припала к земле,
 Ее согревая душою,
 Тусклой каплей на старом весле
 Дрожит месяц над серой избою.
 Так пустынно, безмолвно кругом,
 Все надежды уснули в печали...

*Но нежно белеющий храм над селом
В пейзаж мы навеки вписали... [4; 93].*

Тема смирения, утешения, терпения — главных столпов христианской православной веры являются лейтмотивом многих духовных стихотворений. Начало произведения предваряется своеобразным вступлением, в виде описания внешнего облика храма, в котором автор использует аллегории, сравнения, эпитеты, выстраивая структуру на основе фразеологических единиц из лексического арсенала изобразительного искусства: 'кисти и краски', 'в пастельных белорозовых тонах', 'небесным серебром', 'светятся янтарно', 'в неясном мерцании света и тени', 'художник, властный, строгий', 'рисунок чист и прост', 'акварелит за окошком', 'вечер голубой нарисует мелом', 'Врубеля руки', 'алый цвет', а также архитектуры 'стоит собор', 'люкарны', 'храма глава', 'русского барокко формы плавны', 'нежно белеющий храм'.

*В пастельных белорозовых тонах,
Увенчанный небесным серебром
Стоит собор, как мачта в парусах,
Над белым долгожданным кораблем.
Войду в него, а там сердца свечей
Так весело, так дружно, так отрадно
Мне в дар преподнесут набор ключей
К смирению. И я заплачу жадно.
Утешусь и смирюсь. Все будет ладно!
Сердца свечей ко мне обращены,
Горят они и светятся янтарно,
Терпением моим восхищены [4; 94].*

Лирическая героиня является носителем православного сознания. Она наделена милосердием, умением искренне, всем сердцем любить ближнего своего, переживать жизнь со всеми ее перипетиями смиренно, страдать и нести свой крест, так как только возможно в православной вере, в отличие от других христианских религий. Главным в поэзии героини становится лирическое переживание, горячее стремление ощутить связь с Творцом, поиск истины и идеала.

*Ангелы зимние, лебеди белые,
Допойте Вы песню мою,
Я ею утешусь и в тихом смирении
Свечи зажгу на лугу.
В неясном мерцании света и тени,
Быть может, увижу глаза
Те, что любила и, что не умели,
С любовью смотреть на меня.
Ангелы зимние, лебеди белые,
Допойте Вы песню мою
Я ею утешусь и в тихом смирении
Свечи свои погашу.
Лебеди белые, ангелы зимние,
Пронзите Вы небо крылом
И унесите в высокие синее
Песню мою о земном [4; 97].*

Тема жизни и смерти широко представлена в творчестве многих поэтов. При этом важна мысль непрерывной связи между миром земным и небесным. Тема смерти, как продолжение вечной жизни на небесах, основная в христианском православии, не обделена вниманием Т. Степанской.

*Она приходит в полдень страстный
В платье легком, как фата,
Чтобы, не вняв мольбе напрасной,
Вонзить в ладони иглы льда.
В ночи, витая над землею,
Она рифмует стук сердец,
Чтоб в одиночку иль толпою
Нас увести под свой венец.*

*Она приходит ранним утром
В накидке, сотканной зарей,
Как мастер в деле многотрудном
Она любит себя собой:
Персты тихонько приподнимет,
Наш лоб неслышно осенит,
Дыханье кротко нас покинет,
Душа свободная взлетит.
Она художник, властный, строгий,
Ее рисунок чист и прост:
Мы все прекрасны по дороге
На тихий, добрый наш погост [4; 109].*

В приведенном примере поэтическое решение темы минимально, однако это не скупое изложение мысли, а довольно многословное логически и композиционно выстроенное поэтическое творение. В данном подходе ясно прослеживается авторская концептосфера, в которой нет сиюминутного отношения к жизненным вопросам, и не предлагаются заранее готовые ответы. Философские размышления поэтессы дают духовную основу для рефлексии читателя. Такая поэзия современна и именно поэтому может стать «вечной».

В природно-календарном времени духовной поэзии Т. Степанской вечер, как преддверие ночи, является важным образом. Это связано с особой сакральностью вечерних сумерек, переходящих в ночь. Антиномия дня и ночи традиционна для русской православной поэзии. образу ночи автор присваивает мистические признаки, представляя это время как переход души в царство умерших, приоткрывая завесу между миром духовным и реальным. Образ ночи выписан автором легким, ажурным слогом, с использованием пастельных, полупрозрачных красок, погружая читателя в пейзажи неземного вечера, состояние тихого умиротворения от призрачного счастья.

*Очень нежный,
очень снежный,
легкий, кружевной
Акварелит за окошком вечер неземной.
Обретет душа покой, расставаясь с телом,
Она вечер голубой нарисует мелом.
Пусть останется мираж моего участия
В обретенье на земле призрачного счастья.
А пока душе и телу хорошо вдвоем
Наблюдать,
Как синий вечер сыплет хрусталем.
Очень нежный,
очень снежный,
очень голубой
Тихо тает за окошком свет неяркий,
свет земной [4; 111].*

Тема добросердечности, добромыслия и добротворения, человеческого участия в судьбе ближнего, созидательного начала и горячей веры в милосердие людей является ключевым лейтмотивом поэтических строк Степанской.

*Не пролейся, дождь, на бездомного,
Не хватай, мороз, горемычного,
Не лишай его тепла скромного:
Он не взял у нас света лишнего [4; 110].*

В духовной поэзии автора важное место занимает тема «аскетике», с помощью которой выстраивается художественное изображение человека, заключающее его тварную природу, но в то же время возможность ее изменения, остроту моральной рефлексии и волю к христианскому совершенствованию.

*Поставь свечечку у иконочки,
Поддай нищему, что в стороночке,*

*Станет сердцу тепло, как в гнездышке,
Алый цвет живет в малом зернышке [4; 91].*

Духовные стихотворения Тамары Михайловны Степанской сотканы из красочных эпитетов, ярких аллегорий, живописного поэтического слова. Легкий, изящный слог, пастельные, нежные краски, теплые, душевные интонации, вовлекая нас в темы и образы православной лирики, обнажают духовную зрелость поэтессы, подтверждая ее причастность к традициям христианского православия и веру в Божественное начало мира.

*В изящном уборе цветущей космеи
Светел и мил наш двор.
Сквозь своды уютной старой аллеи
Юное солнце выводит узор.
Утро короткое — радость просторная:
С миром свиданье, начало начал,
Платье нарядное, мысль непритворная —
Утро с надеждой Бог повенчал! [4; 100].*

Наслаждаясь красотой природы, поэтесса подчеркивает ее чудодейственное влияние, способность одаривать человека живительными силами, которые обогащают чувствами милосердия и любви. Поэтесса призывает наслаждаться каждым мгновением жизни, в которых заключена красота Божественного мира. В этом сплетении православных образов и смыслов — уникальность духовных стихотворений Тамары Степанской.

Для художника, как и поэта, обращение к образам христианского православия является способом решения насущных жизненных вопросов. Андрей Поздеев — один из крупнейших сибирских живописцев второй половины XX в. стал многомерным художественным явлением в российском и мировом искусстве. Как отмечает искусствовед Е. Худоногова, «целостность творческого пути Андрея Поздеева заключается в глубоком, интуитивном постижении гармонии мироздания, в конце этого долгого, трудного, а порой мучительного восхождения он все-таки приходит к необходимости постижения главного — Бога как высочайшей формуле мироздания» [6; 3].

Творческий путь А. Поздеева начался с постижения искусства реализма. Однако в течение долгой эволюции развития взглядов художник пришел к абстрактной, более обобщенной манере письма. Когда в мастерстве реалистического отображения действительности художник достиг высочайшего совершенства, виртуозная техника рисунка стала все больше дополняться смелыми поисками в области цвета и формы. Андрей Поздеев искал в живописи новые, нетрадиционные решения, эти поиски привели художника в середине шестидесятых годов к авангардной живописи. Переход от реализма к авангарду оказался не данью моде, а жадной внутренней потребности художника для творческих экспериментов. В процессе поиска новых возможностей расширилось жанровое разнообразие работ. «В 1960-е гг. у А. Поздеева формируется своеобразная творческая теория, скорее эмпирическая, чем теоретически рациональная, — душа есть огонь, сквозь призму этого горения художник смотрит на мир» [7; 71]. Для реализации возникшего замысла начались поиски пластической формы. Постепенно художник сводит форму к геометрии, цвет упрощается, становится беспредметно чистым. Мирозрение художника, его система взглядов на природу цвета в живописи изменяется. Палитра напористого живописного мазка, преобладающая в работах 60–70-х гг. переходит с конца 70-х гг. в плоскостное русло. В 80-е гг. А. Поздеев увлекается изучением Библии. Это объяснялось, тем, что он много думал о вопросах бытия, сущности человека, его месте в Мире и Космосе. Теперь он обращается не только к портретам, пейзажам, сюжетным зарисовкам, но и пишет картины философского содержания. Постепенно Поздеев выстраивает замечательные циклы полотен 80–90-х гг.: «Старцы» (1980), «Голгофа» (1989), «Моление о чаше» (1989), «Сотворение мира» (1989), цикл «Жизнь человека» (1989) и другие.

В 55 лет, осмыслив философски назначение жизни, углубившись в вопросы мироздания, осознав его, художник выплеснул это понимание на свои полотна. Так, возник цикл работ, которые позже назовут «Библейская серия». Малую библийскую серию составляют четыре картины: «Вознесение» (1989), «Тайная вечеря» (1989), «Рождество» (1989), «Чаша» (1990). В данных работах используется искусство Левендат о парта. Его особенность заключается в возникновении дополнительных эффектов, после долгого наблюдения картины, дающих зрителю ощущение объема, пульсации, движения в пространстве всего изображенного на холсте. Пространство плоскости становится условным, погружается в вечность. Вместо тем и сюжетов появляются образы-ассоциации. Замысел раскрывается

символикой цвета белого и черного, желтого и красного, охристого и голубого, создающих сложную комбинацию геометрически выстроенной композиции. Структуру полотна составляет повторяющаяся система символов квадрата и круга, которая задает необходимый ритм, в основе которого лежит высшая гармония, божественный космос.

Полотно «Вознесение» символизирует воспарение от Земли в Небо. Две фигуры, изображенные по бокам холста, будто две белые ладони бережно обнимают и поддерживают нечто хрупкое и ценное. Есть ощущение, что Иисус уходит от нас, но пока, не покидает. Создается эффект, темного круга, парящего в воздухе, красный оттенок вокруг него дает заряд пульсации. Круг не плоский, объемный, легко отделяется снизу и поднимается вверх.

«Тайная вечеря», полотно наполненное символами в виде квадрата, круга, которые являются семантическим центром, смысловым стержнем композиции. Поздеев смог заключить значение таинства Святого причастия, Вечера Господня дающее христианину возможность соединиться с Богом во Христе, через обряд причащения хлебом и красным вином с помощью символики геометрических форм и семантики черного, красного, зеленого цветов.

«Рождество» — символическая картина, наполненная энергией. Круги, которые изображены на картине очень упругие, как бы находятся на растяжках. Кажется, что они поддерживают символическую колыбель, в которой зарождается новая жизнь, молодая, яркая. Эта жизнь внесет большие, новые изменения в наш мир. Жизнь, от которой распространяются радужные вибрации, дающие силы, наполняющие энергией, магнетизмом и мощью Вселенную.

Картина «Чаша» также состоит из символов, которые выражаются через цвет и геометрию. Мы ясно видим чашу и две фигуры по бокам. Румб с вогнутыми краями, которыми обозначен Иисус Христос и нимб над его головой будто парят над Землей, возвышаясь вверх. Фигуры, сочетаясь, и сопоставляясь друг с другом, создают гармонию. Цвета белый, черный, розовый, красный наполняют полотно жизненной энергией, объединяя композицию.

Поздеев прошел всю эволюцию до современного искусства, но не до постмодернизма, а до модерна. Для него развитие было основной формой творчества. Художник пришел к абстракции своей лаконичной геометрией, воодушевленной и осмысленной цветом, в тот период, когда это искусство стало превращаться в декоративную живопись. Самые знаменитые и лучшие свои холсты художник написал в последнее двадцатилетие. В этот период творчество художника претерпело существенные изменения, продиктованные сменой мировоззрения.

В 1989 г. Поздеев создает серию работ «Жизнь человека». Мастер вновь ставит перед собой философские вопросы: «Что есть жизнь и смерть?», «В чем смысл человеческой жизни?», «Что происходит с человеком после смерти?». Художник пытается найти ответы, обращаясь к православной литературе, мировой истории, математике. Нравственные постулаты, духовные откровения человечества, открытые на протяжении веков законы мироздания, преломившись через сознание художника, нашли претворение в полотнах мастера в геометрическом и цветом решении в виде знаков-символов — круга, квадрата, треугольника и чистых цветов основного спектра. Семь полотен, в которых художник символически изобразил мирскую жизнь человека от рождения до смерти, выражают авторскую концептосферу и личностное мировоззрение А. Поздеева. Этапы жизненного пути человека, символически представленные художником на этих полотнах, можно представить образно так: совершенство белого круга, чистого как душа ребенка в лоне матери; родившийся человек входит в окружающий мир, начиная постепенно открывать для себя его тайны; духовно и ментально вызревая, познает происходящее и вместе с миром совершенствуется; человек проходит длинный путь, достигая кульминации своего духовного развития; душа, отделяясь от плоти, покидает бренное тело, воспаряясь в небеса; христианин, пронеся свой крест на земном пути, завершает жизнь под крестом; пройдя жизненные испытания, человек приближается к Богу. Семантика цвета в полотнах Поздеева становится смысловым кодом, раскрывая белый цвет как чистоту и непорочность, желтый — символ Божественного сияния, синий — небесную мудрость и духовную высоту, черный — процесс духовных мук и аскетизма.

Андрей Поздеев «был человеком XX века, и в нем боролись две противоборствующие силы: Вера и безверие. Полотно «Распятие» в своем трагическом образе раскрывает суть этой драмы. Совершенство круга и квадрата разрывается врезающимся треугольником, разрушающим гармонию. Черный цвет поглощает Свет и доводит образ до статики абсолютного небытия. Можно говорить о трагедии, а можно ее охватить интуитивно, мощным образом формы. Именно так творил Андрей Поздеев, в своем стремлении стараясь постичь суть добра и зла» [6; 3].

Заключение

Исследование специфики интерпретации тем и образов православия в поэзии и живописи современных сибирских авторов позволило сделать следующие заключения.

Христианские смыслы всегда присутствовали в русской литературе и живописи. Для современной русской поэзии по-прежнему характерно познание духовного мира, стремление к совершенствованию и постижению божественных основ бытия.

Темы аскетики, смирения, терпения, поиска истины и идеала, смерти, как продолжения вечной жизни на небесах, милосердия людей, воли к христианскому совершенствованию, являются ключевыми в творчестве Степанской. Духовная поэзия автора современна и Божественно прекрасна, как красива жизнь человека, не противоречащего Замыслу Творца. В ней — Любовь к Истине, Красоте, Свободе. Поэзия обладает чудесным свойством возвышать и облагораживать человека, помогает обрести веру в божественную основу мира. Духовные стихотворения Тамары Михайловны Степанской тому подтверждение.

Полотна Андрея Поздеева — это духовное открытие сущности человеческой жизни, озаренное светом детского, искреннего, чистого взгляда на мир, который художник выразил простыми словами «...Предположим, пошла полоса — заинтересовала меня жизнь Иисуса Христа. Я попытался что-то сделать. Грешник, обычный земной грешник, попытался вот о таком, если говорить, о человеческом... подобие же человека Он был на Земле...» [8]. Специфика интуитивного постижения Бога художником Поздеевым претворилась в полотнах мастера в геометрическом и цветовом решении в виде знаков-символов.

Благодаря внешней памяти человека, которая фиксируется, в том числе в темах и образах православной литературы, живописи, у наших современников есть возможность вступить в диалог с авторами уникальных произведений, встать на уровень их духовного и интеллектуального прозрения. Напитавшись и возвысившись, с высоты своего жизненного опыта увидеть, в уже, казалось бы, познанном ранее сюжете, неосознанные грани нового смысла, выйти на следующую ступень личностного духовного роста. Просветительство, которое несут нам в образах и темах православной поэзии и живописи современные сибирские авторы Т. Степанская и А. Поздеев, заполняет лакуны нашей жизни светом истины, любви, красоты, веры в Божественное провидение, опираясь на нравственно-ценностную систему христианского православия.

Список литературы

- 1 Леонов Д.С. Православная художественная проза XXI века: типология и поэтика: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Спец. 10.01.01 — «Филологические науки» / Д.С. Леонов. — Волгоград: Волгоград. гос. соц.-пед. ун-т, 2019. — 38 с.
- 2 Бараков В.Н. Современная православная поэзия / В.Н. Бараков // Вестн. Черепов. гос. ун-та. — 2015. — Т. 1. — № 2. — С. 47–56.
- 3 Хомяков А.С. Полное собрание сочинений / А.С. Хомяков. — Т. 2. — Прага, 1867. — 256 с.
- 4 Степанская Т.М. Дорога к себе: Стихи / Т.М. Степанская. — Барнаул: Типогр. ООО «Спектр», 2017. — 118 с.
- 5 Котельников В.А. Православие в творчестве русских писателей XIX века / В.А. Котельников // Христианское чтение. — 1994. — № 9. — С. 7–42.
- 6 Худоногова Е.Ю. Андрей Поздеев / Е.Ю. Худоногова. — Красноярск, 2004. — 20 с.
- 7 Коробейникова Т.С. Сибирский авангард как культурный феномен (на материале творчества художников 60–80-х гг. XX в.) / Т.С. Коробейникова // Вестн. Том. гос. ун-та. — 2011. — № 350. — С. 70–73.
- 8 Сайт Музея художника Андрея Поздеева [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://mus-pozdeyev.ru/p143>.

Е.Ю. Личман

Қазіргі сiбір авторларының поэзиясы мен кескіндемесіндегі православие тақырыптары мен бейнелері

Мақалада қазіргі сiбірлік авторлар Тамара Степанская мен Андрей Поздеевтің шығармашылығындағы христиан православие дәстүрлерін сақтау мәселесі қарастырылған. Зерттеуде алғаш рет ұсынылған барнаулдық ақын Т. Степанскаяның рухани өлеңдерінің мазмұны, сонымен қатар красноярлық сурет-

ші А. Поздеевтің картиналары талданған. Тілдік-бейнелік құралдарға әдеби және көркемтанулық талдау жасалып, көркем шығармалардағы православиелік тақырыптар мен бейнелерді түсіндіру ерекшеліктері анықталған. Лексикалық және семантикалық талдау негізінде православиелік поэзиядағы «сөз қолданудың рухани мәселелері» ашылған. Зерттеу барысында сопылық, кішіпейілділік, шыдамдылық, ақиқат пен идеалды іздеу, өлім, көктегі мәңгілік өмірдің жалғасы, адамдардың мейірімділігі, христиандықты жетілдірудегі еркіндік тақырыптары Степанскаяның жұмысында маңызды екендігі анықталған. Суретші А. Поздеевтің Құдайды интуитивті түсіну ерекшелігі геометриялық және түсті шешімде белгі-символдар түрінде шебердің полотноларында бейнеленген. Автор мақалада қазіргі сібірлік авторлардың шығармаларының бейнелері мен тақырыптары христиандық православиенің адамгершілік-құндылық жүйесіне негізделген деп түйіндейді.

Кілт сөздер: рухани поэзия, діни кескіндеме, барнаулдық ақын Т.Степанская, красноярлық суретші А. Поздеев, белгілік символика, христиан мәдениетінің дәстүрлері, Сібір бейнелеу өнері, Алтайдың православиелік лирикасы.

Ye.Yu. Lichman

Topics and images of orthodoxy in poetry and painting by modern siberian authors

In the article, the problem of preserving the traditions of Christian Orthodoxy in the works of modern Siberian authors Tamara Stepanskaya and Andrey Pozdeev is actualized. The content of the spiritual poems of the Barnaul poetess T. Stepanskaya, first presented in this study, as well as the paintings of the Krasnoyarsk artist A. Pozdeev are analyzed. A literary and art criticism analysis of linguistic and visual means is carried out, the peculiarities of the interpretation of Orthodox themes and images in works of art are revealed. On the basis of lexical and semantic analysis, the “spiritual problems of word usage” in Orthodox poetry are revealed. In the course of the research, it was revealed that the themes of asceticism, humility, patience, the search for truth and ideal, death, as the continuation of eternal life in heaven, the mercy of people, and the will for Christian perfection are key in Stepanskaya's work. The specificity of the intuitive comprehension of God by the artist A. Pozdeev was embodied in the master's canvases in a geometric and color solution in the form of signs-symbols. The images and themes of the works of modern Siberian authors are based on the moral and value system of Christian Orthodoxy, the author sums up.

Keywords: spiritual poetry, religious painting, Barnaul poet T. Stepanskaya, Krasnoyarsk artist A. Pozdeev, iconic symbolism, traditions of Christian culture, fine arts of Siberia, Orthodox lyrics of Altai.

References

- 1 Leonov, D.S. (2019). Pravoslavnaia khudozhestvennaia proza XXI veka: tipologiya i poetika [Orthodox artistic prose of the XXI century: Typology and poetics]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Volgograd [in Russian].
- 2 Barakov, V.N. (2015). Sovremennaya pravoslavnaia poeziya [Modern Orthodox poetry]. *Vestnik Cherepovetskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of the Cherepovets State University*, 2(1), 47–56 [in Russian].
- 3 Khomiakov, A.S. (1867). Polnoe sobranie sochinenii [The complete collection of works]. (Vols. 2). Praga [in Russian].
- 4 Stepanskaia, T.M. (2017). Doroga k sebe: Stikhi [Road to yourself: Poems]. Barnaul: ООО «Спектр» [in Russian].
- 5 Kotelnikov, V.A. (1994). Pravoslaviye v tvorchestve russkikh pisatelei XIX veka [Orthodoxy in the works of Russian writers of the XIX century]. *Khristianskoe chtenie — Christian Reading*, 9, 7–42 [in Russian].
- 6 Hudonogova, E.Yu. (2004). *Andrei Pozdeev [Andrey Pozdeev]*. Krasnoyarsk [in Russian].
- 7 Korobeinikova, T.S. (2011). Sibirskii avangard kak kulturnyi fenomen (na materiale tvorchestva khudozhnikov 60–80-kh gg. XX v.) [Siberian avant-garde as a cultural phenomenon (based on the material of the creativity of artists of the 60–80s of the XX century)]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of the Tomsk State University*, 350, 70–73 [in Russian].
- 8 Sait Muzeia khudozhnika Andreia Pozdeeva [Site of the Museum of the artist Andrey Pozdeev]/ *mus-pozdeev.ru/p143* Retrieved from <http://mus-pozdeev.ru/p143> [in Russian].

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН CURRENT ISSUES OF METHODOLOGY OF TEACHING PHILOLOGICAL DISCIPLINES

DOI 10.31489/2022Ph4/122-127

ӨОЖ 81 23:811.512.122

А.Ш. Смаилова*, Б.О. Рахимбаева

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: sonti70@mail.ru, bagir2201@mail.ru,)*

Ойын қазақ тілін оқытудың тиімді әдісі ретінде

Мақалада коммуникативті дағдыларды қалыптастыру және сөйлеу дағдыларын дамыту үшін өзге тілді студенттердің қазақ тілін оқыту процесінде ойын технологияларын қолданудың функциялары мен мүмкіндіктері қарастырылған. Авторлар заман талабына сай, жоғары коммуникативті қасиеттері, эстетикалық талғамы бар, тілдік құзыреттілікке ие, өмірдің кез келген саласында қазақ тілінде сөйлей алатын белсенді, ұшқыр ойлы, креативті тұлғаны тәрбиелеудегі ойын технологияларының әлеуетін зерттейді. Лексикалық бірліктерді игеру процесінде ойын, атап айтқанда, рөлдік элементтерді қолдануға ерекше назар аударылған. Әр түрлі лексикалық-семантикалық және тақырыптық топтардың сөздерін есте сақтауға ықпал ететін ойын жағдайларының авторлық жүйесі ұсынылған. Өзірленген жаттығулардың сәтті апробациясы ойын студенттердің білім-біліктілік, танымдық, коммуникативтік, сөйлеу дағдыларын дамытуға ықпал ететін қазақ тілін оқытудың ең тиімді әдісі екенін көрсетеді. Мақалада шет тілді аудиторияның сөйлеу қабілетін дамытуда ойын технологияларын қолдану қажеттілігі, яғни өзінің сөйлеу әрекетінде қазақ тілін меңгеру және пайдалану, өз пікірін қазақ тілінде еркін білдіру қабілеті көрсетілген.

Кілт сөздер: рөлдік ойын, коммуникация, әдіс, мотивация, ойын әрекеті, ойын функциялары, технология, мотивациялық-ынталандырушы функция.

Kipicne

Жоғары оқу орындары оқытушысының алдында тілдік базасы әртүрлі қалыптасқан студенттердің тілдік білімінің деңгейін «теңестіру», оларды қызықтыра білу және қазақ тілін үйренуге қызығушылықтарын қолдау, оларды оқытуға ынталандыру сияқты күрделі міндет тұр. Тілді үйренуге кіріскен кезде бәрі сол тілде сөйлеуді үйренгісі келетіні жасырын емес, сондықтан ауызша тілдік қарым-қатынасты оқытуда сөйлеу маңызды рөл атқаратынын ескеру қажет. Алайда сөйлеуді үйрену кезінде мынадай проблемалар туындайды:

- студенттер қателік жасаудан қорқып, қазақ тілінде сөйлеуге ұялады. Бұл, әсіресе, бастапқы кезеңде байқалады, өйткені олар өздерін оқытушы мен студенттердің сынға алуынан қорқады;
- жұмыстың жұптық (топтық) формаларында студенттер көбінесе ана тілін қолдануға көшеді;
- студенттерде талқыланып отырған мәселе бойынша және ана тілінде жеткілікті ақпарат жоқ;
- студенттерде қойылған міндеттерді шешу үшін тілдік және сөйлеу құралдары жетіспейді. Сондықтан оқытушы, ең алдымен, студенттердің өз қателіктерін мойындаудан қорықпауы, сынды дұрыс қабылдауы үшін достық ынтымақтастық атмосферасын құруы керек. Біздің ойымызша, тіл үйрету барысында бұл проблеманы ойын әрекеті, әсіресе, рөлдік ойындарды қолдану арқылы шешу тиімдірек болады әрі оқытушыға қойылған міндеттерге тиімді қол жеткізуге мүмкіндік береді. Өйткені

* Хат-хабарларға арналған автор. e-mail: sonti70@mail.ru

ойын — тіл үйретуші маманына күрделі оқу процесін студенттердің қызықты және сүйікті іс-әрекетіне айналдыруға көмектесетін әмбебап құрал.

Ғалым Н. Құрманның: «Қазақ тілі сабақтарының тиімділігін арттырып, оқушылардың алған білімінің сапалы болуына не ықпал ете алады? Қазақ тілі сабақтарының тиімділігі, ең алдымен, оқушылардың іші пыспайтын, оқу іс-әрекеттеріне толы, нәтижесі жоғары деңгейде болу белгілерімен танылады. Ол үшін мұғалім сабаққа даярлығын тиімділікті арттыру мақсатында құруы керек. Сөз жоқ, мұғалімнің кәсіби шеберлігі мен білімінің жан-жақтылығы, деңгейі жоғары болуы бұл ретте үлкен орын алады» деп айтқан пікірі әрбір тіл үйретуші маманның негізгі ұстанымы болса әрі оқытушының қойған талаптары мен тапсырманы орындау алгоритмі бірізді, жүйелі болса, онда студент саналы білім алуға дағдыланады. Ал бұл дағды тіл үйрену барысында өте қажет деп санаймыз [1].

Сондай-ақ, оқу әрекетінің өзіне тән уәждері болады. Студенттердің уәждік құзыреттілігін қалыптастыруда және қазақ тілін қатысымдық тұрғыда оқытуда дидактикалық ойындардың маңызы ерекше. Қатысым әдісін зерттеген ғалым Ф. Оразбаева қатысымдық әдіс тіл үйретудің тиімді жолдарын тоғыстыра келіп, тілді қарым-қатынас құралы ретінде іс жүзіне асыратын әдістің түрі деп тұжырымдайды [2]. Демек, қатысым әдісінің мақсаты — тіл үйрету, тілді меңгерту, еркін сөйлеуге машықтандыру деп түсінеміз. Әрі тіл үйрету барысында қатысымдық ойындардың, оның ішінде, рөлдік ойындардың тіл үйренушінің қатысымдық құзыреттілігін қалыптастыруда рөлі ерекше.

Бүгінгі күні тілдерді оқытудың заманауи әдісінің өзекті мәселелерінің бірі — ойын технологияларын қолдана отырып, оқытуды ұйымдастыру екенін нақты айта аламыз. Бұл мәселенің *өзектілігі* бірқатар факторларға байланысты. Біріншіден, оқу процесін күшейту оқушылардың зерттелетін материалға деген қызығушылығын сақтау және сабақ барысында олардың белсенділігін арттыру құралдарын іздеуді мақсат етеді. Бұл мәселені шешудің тиімді құралы *оқу ойындары* болып табылады. Екіншіден, тілді үйретудің, оқытудың маңызды мәселелерінің бірі — ауызша сөйлеуді оқыту, бұл тілдің коммуникативті функциясын ашуға жағдай жасайды және оқу процесін нақты оқыту жағдайларына жақындатуға мүмкіндік береді, бұл жалпы тіл үйренуге деген ынтаны арттырады. Бұл тіл үйренушіні ауызша қарым-қатынасқа тарту ойын әрекеті процесінде сәтті жүзеге асырылады деген сөз.

Қазақ тілін жобалау технологиясы арқылы оқыту мәселесіне ерекше мән беріп зерттеген ғалым А.А. Сатбекова ойынның ұтымды тұсын былайша сипаттайды: «Ойын — білімді жаңа жағдайда қолдана алу қабілетінің дамуына және студенттердің қазақ тілінен меңгерілген оқу материалын өзіндік тәжірибеден өткізуіне септігін тигізеді және оқу үдерісін түрлендіреді, оқушыларды ынталандырады» [3]. Жалпы оқытушы тіл үйрету барысында үнемі сапа деңгейін жоғарылатудың тиімді резервтерін іздейтіні сөзсіз. Сондықтан сабақтың коммуникативті бағытын құрудың тиімді құралы рөлдік ойын, яғни рөлдік ойындар — тіл үйренудің бір тәсілі. Өйткені рөлдік ойындардың студенттерге қазақ тілін саналы түрде игертуде, сөйлеу дағдыларын дамытуда әрі олардың танымдық қызығушылықтарын қалыптастыруда тиімділігі зор. Рөлдік ойындар — тіл үйренушілердің шығармашылық ойлау қабілетін де дамытады.

Қазір ойын әрекетін оқытушылар:

- оқу пәнінің тақырыбын меңгеру үшін дербес технология ретінде;
- жалпы технологияның элементі ретінде;
- сабақ немесе оның бөлігі ретінде (кіріспе, бақылау);
- сабақтан тыс жұмыс технологиясы ретінде қолданады.

Педагогикалық ойынның жалпы ойындардан айырмашылығы және маңызды ерекшелігі онда оқытудың нақты мақсаты мен оған сәйкес педагогикалық нәтиже, оны негіздеуге, нақты анықтауға және оқу-танымдық бағдарымен сипатталады. Оның ішінде рөлдік ойындар — мотивтер мен негіздер, сондай-ақ іс-әрекеттің балама мүмкіндіктері қарастырылған өмірлік жағдайларды ойын түрінде талқылау.

Ойын іс-әрекетінің мотивациясы оның еріктілігімен, таңдау мүмкіндіктерімен және бәсекелестік элементтерімен, қажеттіліктерді қанағаттандырумен, өзін-өзі жүзеге асырумен қамтамасыз етіледі.

Әдістері мен материалдары

Жалпы ойын технологиясы — тіл үйренушінің оқу-танымдық қызметін ойын арқылы басқаруға және қатысымдық құзыреттілігін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мақала жазу барысында қазақ тілін оқыту және меңгерту үшін барынша белсенді салыстыру, әңгімелеу, ізденім-зерттеу, интерактивті, проблемалық, қатысымдық, түсіндіру, сұрақ-жауап әдіс-тәсілдері кеңінен қолданыс табатын ойын түрлері іріктелді. Осы әдіс-тәсілдердің нәтижесінде тіл үйренуші сөздік қорларының дамуы мен

тіл байлықтары жетіліп, сауатты сөйлеу, шығармашылық қабілеттері дамып, пәнге деген қызығушылықтары артады.

Негізгі бөлім

Оқу процесінде ойын технологиясының орны мен рөлі, ойын элементтері мен оқыту элементтері, көбінесе, оқытушының педагогикалық ойындардың функцияларын түсінуіне байланысты. Тіл үйрету барысында қолданылатын рөлдік ойындардың функцияларын өз кезегінде төмендегідей бөлуге болады:

- рөлдік ойындар қарым-қатынас қажеттілігін, қарым-қатынасқа қатысуға деген қызығушылықты оятады, яғни ол *мотивациялық-ынталандырушы функцияны* орындайды;
- рөлдік ойынның *үйрету функциясы* — бұл тұлғааралық қарым-қатынас жағдайында сөйлеу әрекетінің дағдыларын игертуге арналған жаттығу деп те айтуға болады;
- рөлдік ойынның *тәрбиелік функциясы* — еңбексүйгіштік, өзара көмек, студенттің белсенділігі, қатысуға дайындығы, әртүрлі қызмет түрлері, тәуелсіздік, өз пікірін қорғай білу, бастама көтеру, белгілі бір жағдайларда оңтайлы шешім табу;
- жалпы рөлдік ойын тіл үйренушіде басқа адамның рөлін ойнау және өзін қарым-қатынас серіктесі ретінде көру қабілетін қалыптастырады. Өз іс-әрекеттерін бақылау, басқалардың іс-әрекеттеріне объективті баға беру қабілетін дамытады. Демек, рөлдік ойын оқу процесінде *бағыттаушы функцияны* орындайды.

Сонымен рөлдік ойындарда әртүрлі коммуникациялық әдістер кеңінен қолданылады, осылайша, тілді еркін меңгеру, өзара қарым-қатынас және мотивация артады. Рөлдік ойын кез келген ситуацияда студенттердің сөйлеу дағдыларын жақсартады, өйткені рөлдік ойындағы барлық дерлік оқу уақыты сөйлеу практикасына арналады, сонымен сөйлеушімен бірге тыңдаушы да мүмкіндігінше белсенді, өйткені ол серіктесінің репликасын түсініп, есте сақтауы керек, оны ойын жағдайымен байланыстыруы керек, оның қарым-қатынас жағдайы мен міндетіне қаншалықты қатысы бар екенін анықтап, оған дұрыс жауап беруі керек.

Сондай-ақ рөлдік ойын ұялшақ, сенімсіз студенттерге сөйлеуге және сол арқылы сенімсіздік кедергісін жеңуге мүмкіндік береді. Кәдімгі пікірталаста көшбасшы студенттер бастаманы қабылдауға бейім, ал ұялшақ студенттер үндемеуді жөн көреді. Ал рөлдік ойын барысында әркім рөл алады және ауызша қарым-қатынас кезінде белсенді серіктес болуы керек. Ойындарда тіл үйренушілер әңгімелесуді бастау, оны қолдау, әңгімелесушіні қажет кезінде үзу мүмкіндігі, оның пікірімен келісу немесе оны жоққа шығару сәті, әңгімелесушіні мақсатты түрде тыңдау қабілеті, нақтылайтын сұрақтар қою және т.б. қарым-қатынас элементтерін игереді.

Рөлдік ойын — бұл тіл үйретудің белсенді әдістері тобына кіретін әдіс. Бұл әдіс басқа әдістер мен технологияларға қарағанда бірқатар төмендегідей артықшылықтарға ие:

- табиғи қарым-қатынасқа жақын;
- тілдік кедергінің болмауы;
- пәнді оқуға деген ынтаны арттырады;
- тіл үйренушілердің сөйлеу-ойлау әрекетін белсендіре бастайды;
- сөйлеу дағдылары мен қабілеттерін қалыптастырады.

Қазақ тілі сабақтарында қолданылатын рөлдік ойындарды екі негізгі топқа жіктеуді ұсынамыз. Рөлдік ойындарды ситуациялық-рөлдік ойындар және инновациялық (өнімді) ойындар деп екі топқа бөлуге болады.

1. Ситуациялық-рөлдік ойындарда шығарманың кейіпкерлері арасындағы диалогтарды ойнатуды ұсынуға болады. Ситуациялық ойын әдісінің мәні ойынға қатысушылардың берілген проблемалық жағдайды импровизациялауында жатыр, соның барысында олар кейіпкерлердің рөлдерін орындайды. Ситуациялық ойындардың көмегімен сөйлеу дағдылары дамиды.

2. Инновациялық (өнімді) ойын ойынға қатысушылар бірлесіп қандай да бір өзекті мәселені шешуге, пікір алмасуға, қатысымдық элементтерді көрсетуге бағытталады. Өз ұстанымдарын дәлелдей отырып, олар іскерлік қарым-қатынастың әртүрлі жағдайларын тудырады, бұл оларға тілдік тәжірибелерін дамытып қана қоймай, сонымен қатар белгілі бір іскерлік қасиеттер мен шығармашылық қабілеттерді дамытуға мүмкіндік береді.

Жалпы рөлдік ойын технологиясы төмендегідей бірнеше кезеңнен тұрады:

Дайындық кезеңі. Рөлдік ойынды дайындау сценарийді әзірлеуден басталады. Содан кейін ойын жоспары жасалады. Оқытушы жалпы ойын тәртібін және рөлді сомдайтын тұлғаларға тән сипаттама-

ларын нақты білуі керек. Материалды рөлдік ойынға дайындау оқытушының жұмысы, өйткені ойынды сауатты жоспарлап, өткізуі керек. Ең бастысы — материалды дұрыс таңдау. Оны таңдаған кезде оқытушы барлық материалдың рөлдік ойындарға сәйкес келмейтінін, таңдалған мәтіннің мазмұны толық болуы әрі рөлдік ойындар үшін перспективалы болуы керек екенін ескеруі керек. Мәтін мазмұны студенттерге қызықты және жақын болуы керек. Мәтінді одан әрі драматизациялауға дайындау кезінде оның әңгіме, қысқа әңгіме немесе шығармадан үзінді болғаны маңызды емес, бастысы оны рөлдік сценарийге оңай айналдыру керек.

Түсіндіру кезеңі. Бұл кезеңде ойынға кірісу, ойынға қатысушыларға сомдайтын рөлдерін хабардар ету, бағыт-бағдар беру, жұмыс тәртібін анықтау, сабақтың негізгі мақсатын тұжырымдау, сонымен қатар студенттерге қойылымның (ойынның) негізгі проблеманы және ситуацияны таңдауды түсіндіру қажет. Алдын-ала дайындалған қажетті материалдар, нұсқаулықтар, ережелер беріледі. Қажет болған жағдайда ойынға қатысушылар қосымша түсініктеме алу үшін оқытушыдан көмек сұрайды. Ал оқытушы өз тарапынан студенттерге ойынға енжар қарауға, мінез-құлық ережелері мен этикасын бұзуға болмайтын түсіндіріп, рөлдеріне бейімдеуі керек.

Сонымен қатар оқытушы рөлдерді студенттерге тарата отырып, олардың өз кейіпкерлерін жақсы түсінуге көмектеседі. Өз кейіпкерлерінің әрекеттерін түсіну арқылы студенттер рөлдерді көрсете алады. Айта кету керек, рөлдік ойындарды дайындау және өткізу тек оқытушының басшылығымен жүргізілуі керек. Мәтінмен оқытушымен бірлесіп жұмыс жасай отырып, студенттер негізгі көріністерді ғана емес, сонымен қатар қосымша көріністерді де ойнай алады, сонымен қатар оқиғаның тарихын немесе жалғасын болжай алады. Бұл жағдайда студенттер жұмыстың тең авторлары болады, өйткені өз бетінше жазылған көріністерде олар оқиғаның әрекетін дамытады, оның тарихын береді немесе кейіпкерлердің болашақ өмірін сипаттайды. Барлық мәтінді рөлдік көріністерге айналдырудың қажеті жоқ. Кейде тілдік немесе сөйлеу материалы тұрғысынан қызығушылық тудыратын кейбір эпизодтарды ойнау жеткілікті.

Өткізу кезеңі — ойын процесі. Бұл кезеңде студенттер белгілі бір рөлдерді ойнай отырып, ұсынылған жағдаятты орындайды.

Талдау және қорытындылау кезеңі. Ойын соңында оқытушы мен рөл сомдаған студенттер қорытынды жүргізеді, яғни рөлдік ойын кезінде не дұрыс, не қате болды және тағы не істеу керек, әсіресе, тіл үйрену кезінде басым көңіл аударатын жақтары туралы пікір алмасады. Қорытындылай келе, оқытушы қол жеткізілген нәтижелерді айтып, жіберген қателіктерді атап өтеді. Талдау кезінде пайдаланылған имитацияның нақты жағдайда тиісті салаға сәйкестігіне назар аударылады.

Енді өзіміз қазақ тілі сабақтарында қолданып жүрген рөлдік ойындардың кейбір түрлері мен олардың тіл үйрену барысындағы тиімділігі және студенттердің сөйлеу-ойлау әрекетін жандандыруға әрі өз ойларын қазақ тілінде өз бетінше білдіру дағдыларын қалыптастыруға, машықтандыруға ықпалы жайында айтуды жөн көріп отырмыз.

Диалогтар. Тіл сабақтарында сөйлеу мақсатына арналған сөйлемдердің түрлерін үйрету барысында әртүрлі жағдаятқа байланысты сұқбат құрастырудың пайдасы зор деп ойлаймыз. Әсіресе, дайындықсыз сұқбат құрастыру кезінде тіл үйренушілер әртүрлі сұрақ қою формаларын үйренеді. Өзіміздің тәжірибемізден сауалдың алты түрі қолданылатын «Блум түймедағы» әдісінің студенттерді тақырып бойынша сындарлы сөйлеуге ынталандыруда, тілге деген шынайы қызығушылықтарын арттыруда, белсенділіктерін дамытуда тиімді әрі нәтижелі болатынын байқадық.

«Жағдаят» ойыны өмірлік жағдайларды модельдеуге көмектеседі, мысалы, сатып алушының сатушымен, студенттің кітапханашымен қарым-қатынасы, сондай-ақ, студенттердің болашақ мамандықтарының кейбір ерекшеліктерімен танысуға септігін тигізеді әрі кәсіби терминдерді қолдана білу деңгейлері артады. Мұндай модельдеу іс жүзінде туындаған ұқсас жағдайларда абдырап қалмай, бірден сұқбатты жалғастыруға көмектеседі.

Инсценировка. Бұл тіл үйрену барысында кез келген рөлді, әдеби көркем шығармаларындағы кейіпкерлердің рөлін "сомдап көруге" көмектеседі, яғни әдеби шығарманы диалогқа айналдырады. Бұл әдістің тиімділігі студент сөйлем құрай білуге, ойын көркемдеп жеткізе білуге үйренеді. Сондай-ақ, студенттерге жаңа сөздер мен сөйлемдерді меңгеруде, интонацияны мәнерлеп дұрыс пайдалануда тигізер әсері мол.

Хабарлама. Студенттер өздерін кез келген саладағы сарапшылар рөлінде сынап көруге болатын оқу үрдісінде өтілетін тақырыптарға байланысты хабарламалар. Атап айтсақ, ауа райы болжамын хабарлау, жаңалықтар жүргізу т.б.

«**Редакция**» ойыны жақсы білімі бар эрудициясы жоғары студенттерге өзін танытуға мүмкіндік береді. Ойын барысында тіл үйренуші редактордың рөлінде мәтінді өңдеу, рецензия жазу, пікір жазу сияқты жұмыстарды атқарады. Бұл ойын студенттердің тілдік дағдыларын дамытып қана қоймайды, сонымен бірге сауатты жазуға, сөздердің орын тәртібін сақтауға үйретеді.

«**Мен оқытушымын**». Ойын барысында студенттер жаңа материалды өздері түсіндіріп, тапсырмалар бере отырып, оқытушы рөлінде өздерін сынап көре алады. Студент сабағын әсерлі әрі тартымды өткізу үшін өз рөліне жауапкершілікпен қарайды, қызығушылығы, белсенділігі артып, өзін-өзі тануына, өзіндік «менін» қалыптастыруға мүмкіндігі болады. Ең бастысы, таза, сауатты сөйлеуге машықтанады.

«**Менің мамандығым**». Тапсырма "мамандық" тақырыбына негізделеді. Мақсаты: таңдаған мамандығы бойынша өз көзқарасын дәлелдеу және қорғау дағдыларын жандандыру, сондай-ақ берілген тақырып бойынша сөздік қорын дамыту. Әр қатысушы мамандықтың түрі жазылған карточканы шығарады. Студенттердің міндеті — осы саладағы сауатты маман болуы үшін ең маңызды қасиеттер мен дағдыларды сипаттау. Тапсырма барысында студенттер таңдаған мамандықтарының күшті және әлсіз жақтарын сипаттайды, сұхбаттасушыны сендіруді үйренеді.

«**Қазақ тілі білгірлері**» ойыны — тілді үйренуге деген керемет мотивация. Жүргізушінің, қатысушылардың рөлдері арқылы құзыретті, білімді адамның рөлін көруге мүмкіндік береді. Әдетте, бұл ойынды ойнағанда студенттердің Start-Up жобасы бойынша жеңіп алған «Қыз қуу» үстел ойынын пайдаланамыз. Жеңіске және мәреге бірінші болып жету үшін студенттер әрбір жүрісте жасырылған тапсырмаларды орындайды. Ойынның мақсаты — студенттерге қазақ тілінде ауызекі тілде еркін сөйлеуге үйрету; қазақша байланыстырып сөйлеу дағдыларын қалыптастыру; сұрақтарға тез, дұрыс жауап беруді меңгерту, логикалық ойлау қабілеттерін, монологты сөйлеу шеберліктерін жетілдіру.

Сабақтардағы рөлдік ойынның негізгі мақсаты — тіл үйренушілерді қазақ тілінде еркін сөйлесуге үйрету. Мұндай сабақтар педагогикада өзінің тиімділігін дәлелдеді. Сонымен қазақ тілін үйренудің элементі ретінде рөлдік ойынның артықшылықтары мынадай:

— лексикалық жағы — біріншіден, лексика, сөздік қор толығыады, жаңа сөздер тезірек есте қалады, екіншіден, бұрын өткен материалды іс жүзінде қолдануға және оны «белсенді» етіп, «пассивті» лексиканы «оятуға» болады.

— грамматикалық жағы — жалпы грамматиканы дұрыс білмей ойнау қиын. Алайда, дәл осындай сабақ барысында студент өзінің «әлсіз» жақтарын яғни «ақсап тұрған» грамматикасын сөзсіз жақсартады.

— оқуға деген ынтаны арттыру жағы — осындай сабақтар арқылы студенттер берілген білімнің құндылығын түсінеді, өздерінің «олқылықтарын» байқап, «жұмыс істеу» керек екенін және оларға не үшін қажет екенін жақсы түсіне бастайды.

— жалпы даму жағы — рөлдік ойындар шығармашылық бастаманы дамытады және әртүрлі тақырыптарды зерттеу және дамыту арқылы оқушылардың ой-өрісін кеңейтеді.

— зияткерлік бағыт — рөлдік ойын барысында «Миға шабуыл» әдістерін қолданған кезде қатысушылар белсенді ойлау процесін бастайды, соның нәтижесінде студенттердің зейіні жақсарады және есте сақтау қабілеті іске қосылады.

Қорытынды

Сонымен рөлдік ойын — тіл үйретуде мүмкіндіктері кең өте икемді оқу әрекеті. Рөлдік ойындарда әртүрлі коммуникациялық әдістер кеңінен қолданылады, тілді еркін меңгеру дамиды, топтағы өзара әрекеттесу және мотивация артады. Рөлдік ойын кез келген жағдайда студенттердің сөйлеу дағдыларын жақсартады, өйткені рөлдік ойын барысында уақыт сөйлеу практикасына көбірек бөлінеді, сонымен қатар сөйлеуші ғана емес, тыңдаушы да мүмкіндігінше белсенді, өйткені ол серіктестің сөзін түсініп, есте сақтауы керек, оны ойын жағдайымен байланыстыруы керек, жағдайға және қарым-қатынас міндетіне қаншалықты сәйкес келетінін анықтап, оған дұрыс жауап беруі керек.

Сонымен қатар рөлдік ойын қазақ тілін меңгеруде студенттердің тілге деген қызығушылығын дамытады, сөйлеу мәдениетін арттырып, оқу-тәрбие үрдісін іске асыратын ұтымды бір жолы екенін нақты айта аламыз. Рөлдік ойындарда қатысушылардың лексикалық, фонетикалық және грамматикалық білімдері неғұрлым көп болса, соғұрлым оңай ойнайды. Демек, оқу процесінде неғұрлым көп ойнайтын болса, соғұрлым көп білім алады және студенттердің деңгейі артады деген ойдамыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Құрман Ж.Н. Қазақ тілін оқытудың әдістемелік негіздері / Ж.Н. Құрман. — Алматы, 2009. — 28 б.
- 2 Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: теориясы мен әдістемесі / Ф.Ш. Оразбаева. — Алматы, 2000. — 208 б.
- 3 Сатбекова А.А. Қазақ тілін оқыту әдістемесі және жобалау технологиясы / А.А. Сатбекова. Оқу құралы. — Алматы: Қыздар университеті баспасы, 2013. — 205 б.

А.Ш. Смаилова, Б.О. Рахымбаева

Игра как эффективный метод обучения казахскому языку

В статье рассмотрены функции и возможности использования игровых технологий в процессе обучения казахскому языку студентов с неказахским языком обучения для формирования коммуникативных умений и выработки речевых навыков. Авторами исследован потенциал игровых технологий в воспитании активной, креативной личности с высокими коммуникативными качествами, эстетическим вкусом, способной к приобретению языковой компетенции, общению на неродном языке в любой сфере жизнедеятельности. Особое внимание уделено использованию игровых, в частности, ролевых элементов в процессе усвоения лексических единиц. Предложена авторская система игровых ситуаций, способствующих запоминанию слов различных лексико-семантических и тематических групп. Успешная апробация разработанных упражнений свидетельствует, что игра — это наиболее эффективный метод обучения казахскому языку, способствующий развитию у студентов образовательных, квалификационных, познавательных, коммуникативных, речевых навыков. Отмечена необходимость применения игровых технологий в развитии у иноязычной аудитории речевой способности, то есть способности овладеть и пользоваться в своей речевой деятельности казахским языком, свободно выражать на казахском языке свое мнение.

Ключевые слова: ролевая игра, коммуникация, метод, мотивация, игровая деятельность, функции игр, игровые функции, технология, мотивационная функция.

A.Sh. Smailova, B.O. Rakhymbayeva

The game as an effective method of teaching the Kazakh language

This article discusses the functions and possibilities of using game technologies in the process of teaching the Kazakh language to students with non-Kazakh language of instruction for the formation of communicative skills and the development of speech skills. The author explores the potential of gaming technologies in the education of an active, creative personality with high communicative qualities, aesthetic taste, capable of acquiring language competence, communicating in a non-native language in any sphere of life. Particular attention is paid to the use of game, in particular, role-playing elements in the process of mastering lexical units. The author's system of game situations is proposed, contributing to the memorization of words of various lexico-semantic and thematic groups. Successful testing of the developed exercises shows that the game is the most effective method of teaching the Kazakh language, contributing to the development of students' educational and qualification, cognitive, communicative, speech skills. The article emphasizes the need for the use of gaming technologies in the development of speech ability in a foreign-speaking audience, i.e. the ability to master and use the Kazakh language in their speech activity, to freely express their opinion in the Kazakh language.

Key words: role play, communication, method, motivation, play activity, play function, game functions, technologies, motivational function.

References

- 1 Qurman, Zh.N. (2009). Qazaq tilin oqytudynq adistemelik negizderi [Methodological foundations of teaching the Kazakh language]. Almaty [in Kazakh].
- 2 Orazbayeva, F. (2000) Tildik qatynas: teoriyasy men adistemesi [Language communication: theory and methodology]. Almaty [in Kazakh].
- 3 Satbekova, A. (2013). Qazaq tilin oqytu adistemesi zhane zhubalau tekhnologiasy [Methods of teaching the Kazakh language and design technology]. Almaty: Qyzdar universiteti baspasy [in Kazakh].

М.Қ. Мұқашева^{1*}, Ф.Ш. Оразбаева², А.М. Картаева¹¹С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан;²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

(E-mail: mukasheva.m77@mail.ru, f_orazbaeva@mail.ru, kartaeva2011@mail.ru)

М.О. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы бойынша жазылым дағдыларын дамыту жолдары (Қ. Бітібаеваның технологиясы негізінде)

Мақалада тәжірибеде тиімді қолданыс тауып отырған жазба жұмысын әдіскер ұстаз Қ.О. Бітібаеваның технологиясымен оқыту мәселесі сөз етілген. Жазба жұмысын жүргізудің әдістемесі, технологиясын қарастыру — қазіргі білім беру жүйесіндегі өзекті мәселелердің бірі. Авторлар Қ.О. Бітібаеваның «Әуезов туындыларын мектепте оқыту», «М. Әуезов шығармашылығын оқыту» еңбектеріндегі әдістемесін жан-жақты қарастыра отырып, жазылым әрекетін жүргізудегі озық тәжірибесін ұсынған. Негізгі бөлімде көлемді туынды М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы бойынша модельге негізделген шығарманы жаздырудың жолдары мен тапсырмалар түрлері құрастырылған. Тапсырмаларға сай тиімді мәтіндер жинақталынып, әр мәтіннен кейін тапсырмалар, көмек-нұсқаулар ұсынылған, оларды жүргізудің жолдары қарастырылған. Сондай-ақ авторлар өз тәжірибесінен туындаған жазылым әрекетін дамытудағы авторлық бағдарлама құрастырғанын, соның негізінде шығармашылық тапсырмаларды тиімді берудің жолдары туралы айтып өтеді. Мақаланың қорытынды бөлімінде автор жазылым тапсырмаларының тиімділігін саралай келе, күтілетін нәтижелерін көрсетеді. Дәстүрден тыс жазылым әрекетінің тың жолдарын көрсете отырып, тұлғаның өз мүмкіндігін танытуына, шығармашылық қабілетіне жол ашады деп қорытындылаған.

Кілт сөздер: жазылым, креативті ойлау, жобалау, модель, шығарма-суреттеме, монолог, роман-эпопея, шығармашылық.

Kipicne

Қазіргі таңда білім-ғылым саласы жаһандануға бет бұрып, оқытудың инновациялық технологиялары енгізіліп отыр. Еліміздің экономикасымен қатар қарқынды дамып отырған білім жүйесі жаңа ақпараттық технологиялармен қамтылып, ұлттық құндылықтарға бағдарланған білім беруді көздеуде. Әлемдік білім стандартындағы талаптарды жүзеге асыру үшін бүгінгі оқу орындары жаңартылған бағдарламамен жаңа форматта жұмыс жасауда. Білім — адамзаттың байлығы, жарқын болашағының негізі. Еліміздің болашағы білімді, саналы, салауатты ұрпағының қолында, сондықтан да жас ұрпаққа сапалы білім мен рухани тәрбие тағылымын беру — әр білім ордасының мақсат, міндеті, ал бұл педагогтерден аса жауапкершілікті талап етеді. Себебі білім нәрімен сусындап өскен елдің ертеңі нық, сенімді болары анық.

Қазіргі ақпараттанған заманда жас ұрпақты рухани сауатсыздықтан сақтандыру — өзекті мәселе, сондықтан да оқу-тәрбие саласында халқымыздың ұлттық педагогикасына назар аударылуда. Ұлтымыздың рухани-мәдени тағылымы арқылы тұлғаның құндылықтарын жетілдіру — әр заманның сұранысы. Президентіміз Қ.-Ж.К. Тоқаевтың «XXI ғасырдағы Қазақстан» мақаласында: «Әлемдік мәдениетте Абайды қаншалықты жоғарғы дәрежеде таныта алсақ, ұлтымыздың да мерейін соншалықты асқақтата түсеміз. Бүгінгі жаһандану дәуірінде, ақпараттық технологиялар заманында Абай сөзі баршаға ой салуға тиіс», — дегендей [1; 3], ұлт болашағы үшін ұлттық құндылықтарымыздың маңыздылығын дәріптей түседі. Ұлы Абай мұрасы, «Абай жолы» арқылы қазіргі жас өскінді тәрбиелеу керектігіне ой салады. Осы орайда М. Әуезовтің мұрасын бүгінгі оқу-тәрбие үрдісінде пайдалану, сол арқылы тұлғаны тәрбиелеу — кезек күттірмейтін тың мәселе. Бүгінге әлем жұртшылығына танымал туындылардың қатарынан табылған М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясын оқыту, оны жүргізудің тың әдістемесінен іздену аса жауапкершілікті, ізденісті талап етуде. Ал қазіргі ұрпақтың М. Әуезовтің мұрасын қаншалықты меңгеріп, жетік білетіндігі тікелей оқытып отырған білім ордалары мен педагогтерге байланысты болмақ. М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясын оқыту туралы

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: mukasheva.m77@mail.ru

әдістемелік зерттеу еңбектері Ә. Қоңыратбаев, А. Көшімбаев, Т. Ақшопақов, Т. Жұмажанова, Ә. Дайырова, С. Тілешова, С. Мақырұлы, Б. Сманов, А. Тамаев т.б. әдіскерлерде жан-жақты зерделенген. Осы орайда, әдіскер ғалым Қ.О. Бітібаеваның М. Әуезов туындыларын оқытудағы әдістемесі, ғылыми еңбектерінің құндылығын ерекше айтуға болады.

Қ.О. Бітібаева — қазақ педагогикасында әдебиетті оқыту әдістемесінің, соның ішінде әдебиетті тереңдетіп оқытудың бағдарламасын жасап, Абай, М. Әуезовті тұтастай оқытудың әдістемесін қалыптастырған ұстаз. «Көркем сөздің пірі, заманымыздың кемеңгер жазушысы, дана ойшыл, ғұлама ғалым, әлем әдебиетінің алыбы, қазақ әдебиетінің «екінші Абайы», М. Әуезов шығармашылығы туралы сөз қозғау осынау «зерек те ерен» талант иесінің асыл мұрасын бағдарламаларға санаулы сабақтар ішінде оқушыларға жеткізудің әрі күрделі, әрі маңызды мәселе екені мұғалімдер қауымына ежелден-ақ таныс. Әлемге танылып кеткен Әуезов үнін, Әуезов шеберлігін бар табиғи қалпымен, бар бітім-болмысымен оқушы жүрегіне, санасына жеткізу терең ойлы ізденісті, шеберлікті қажет етеді», — деген Қ.О. Бітібаева [2; 3], «Мектепте М. Әуезов туындыларын қалай оқытып келеміз?» дей келе, оны жүргізудің күрделі мәселе екендігін атап көрсетіп, тұтастай оқытудың тың жолдарын ұсына отырып, мұғалімнен ізденісті, шеберлікті талап етеді. Қазіргі таңда әдіскер ұстаздың Абай шығармашылығын, М. Әуезов туындыларын оқыту туралы іргелі зерттеулері еліміздің ұстаздар қауымының бағдаршамындай, оқу-тәрбие үрдісінде ұстаздың ұлы мұралар жайлы зерттеулері темірқазыққа айналып отыр. М. Әуезов туындыларын мектепте оқыту — заман озған сайын әлі де шешімін табуды қажет етіп отырған өзекті мәселе.

Материалдар мен әдістер

Зерттеуге негіз болған өзекті мәселелер бойынша әдістемелік, ғылыми-тәжірибелік еңбектерді теориялық тұрғыдан талдау; Бітібаева Қанипа Омарғалиқызының «Әдебиет пәнін оқытудың тиімді жолдары» [3], «М. Әуезов шығармашылығын оқыту» [2], «М. Әуезов туындыларын мектепте оқыту» [4], «Әдебиетті оқыту әдістемесі» [5] атты ғылыми еңбектері қарастырылып, талдау; желілік ақпараттарды сайттардан жинақтап, өңдеу, сұрыптау; деректер мен ақпараттарды топтау, салыстыра отырып талдау, нәтижелеу т.б. әдістер қолданыс алды.

Нәтижелер мен талқылау

Қазір еліміздегі білім бағдарламасында қоғамда қажетті деп танылған тілдік дағдыларды дамыту көзделуде. Тұлғаның ішкі қасиетін ашуда, алған білімін күнделікті өмірдің кез келген сәтінде қолдана алуға, сыни ойлауға, шығармашылық әрекеттерге жетелеуде педагогтер тарапынан ізденістер жасалынууда. Білімді құндылықтарға бағдарлай отырып, жеке тұлғаның жан-жақты мүмкіндігін ашу үшін тілдік дағдылардың қызметін ұйымдастыру озық технологияны талап етуде. Әсіресе, тілдік дағдылардың ішіндегі аса салмақтысы әрі өзге дағдыларды тоғыстырып тұратын жазылым дағдысын жүргізудің тың жолдарын ұсынып отырмыз. Осы орайда Қ.О. Бітібаеваның «Ой тастау, ойланту, ойлау» технологиясы бойынша М.О. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы негізінде жазылым дағдысына арналған бағдарлама жасалынып, тапсырмалар жүйесі құрастырылды. Мақсаты: Қ.О. Бітібаеваның технологиясымен жазылым әрекетін жүргізудің инновациялық жолын, әдістемесін жасау.

Міндеттері:

- жеке тұлғаның оқырмандық қабілетін арттыру, ұлттық мәдениет пен әдебиеттегі дәстүр сабақтастығын түсінуге жетелеу;
- көркем мәтінді қабылдау, түйсіну, сезіну, ой қорыту сынды әрекеттерге бейімдеу;
- зерттеу жұмыстарына жетелеу, шығармашылық ізденістеріне жол ашу;
- әр түрлі жанрдағы мәтіндермен жұмыс жасауға баулу;
- креативті ойлауға, сыни ойлауға жетелейтін тапсырмалармен жұмыс жасау жолдары;
- аудиовизуалды материалдарды тыңдап, кері байланыс жасауға, жазба жұмысының түрлеріне төселтіру;
- оқыту ортасын құруға, сол ортада өзін-өзі таныта білуге, өзгелерді құрметтеу сынды топтық ортаны құру;
- оқушылардың әлеуметтік, психологиялық жай-күйін бақылау, анықтау.

Дәстүрлі оқыту кезеңінен бері жазба жұмыстарын жүргізудің әдістемесі туралы ғалымдар тарапынан зерттеулер жинақталынған. Қазіргі оқыту бағдарламасында да жазылым дағдысының қызметі зор. Тұлғаның ауызша, жазбаша сөйлеу тілін жетілдіруде, шығармашылық қабілеттерін дамытуда жазылым дағдысының күрделі әрі басты қызметте орын алатыны белгілі. Сауатты ойлау, сауатты жа-

зу үшін күнделікті тәжірибеде алған білімдерін өмірмен ұштастыру үшін жазылым дағдысын тиімді ұйымдастырудың тың жолдарына жүгінеміз. Жазылым — оқушының ішкі мүмкіндіктеріне, креативті ойлауға жетелейтін, шығармашылық қабілетіне жол ашатын дағды. Жазылым дағдысын жетік меңгергенде функционалды сауатты, өз-өзіне сенімді, кез келген жерде өз білімін көрсете алатын тұлға қалыптасады.

Жаңартылған оқыту жүйесінде де жазылым дағдысын жүргізудің тың әдістемесіне, инновациялық технологиясына талап қойылған. Әдіскер-ғалымдар зерттеулеріне жүгінсек, жазба жұмыстары туралы отандық әдіскерлер Е. Көшербаев, И. Ұйықбаев, Ә. Дайырова, Е. Дайрабаев, Б. Катембаева, Х. Арғынов, Б. Құлмағанбетова және шетелдік әдіскерлер А.В. Текучев, Г.Н. Приступа, Ф.Н. Буслаев, Н. Ладыженская т.б. зерттеулері жинақталған. Тұлғаның танымдық, шығармашылық қабілетін жетілдіруде күрделі басымдық танытқан жазылым туралы әдіскер-ғалым Б. Жұмақасева: «Жазбаша сөйлеу — коммуникативті-шығармашылық әрекеттің бір түрі. Оқушылардың тұлғалық жетілуіне ықпал ететін, шығармашылық қалыптасуына жағдай жасайтын осы жазбаша сөйлеу әрекетін дамыту әдебиет пәнінің басты мақсат-міндеттерінің бірі...», — деп атап көрсетеді [6; 238]. Яғни, тұлғаның тілдік коммуникативтік дағдысын ауызша да, жазбаша да жеткізу мүмкіндігін ашуда жазба жұмыстарының тиімділігін, әсіресе шығармашылыққа жетелеудің көзі екендігіне назар аудартады. Алайда, жазылым дағдысын ұйымдастыруда педагогтің де шеберлігі талап етіледі. Жазба жұмысына қойылатын талаптарды, оның түрлерін, әдістемесін меңгермейінше, түпкілікті нәтижеге жету оңай болмайды.

Әдіскер-ұстаз Қ.О. Бітібаева жазба жұмысын жаздырудың инновациялық технологиясын, әдістемесін қалыптастырды. Оның «Ой тастау, ойланту, ойлау» технологиясының пәлсафасы, педагогикалық концепциясы мен ұстанымы Сократтың «Исследуем» қағидасынан туындайды. Ұстаз пәлсафасы «өзін-өзі», «бірін-бірі» оқытуға, еркіндікке, ұлы Абайдың «Алланы сүй, Адамды сүй, Хал жолы деп, әділетті сүй» деген гуманизмге құрылған. «Әдебиетті оқыту әдістемесі» атты еңбегінде жазба жұмыстарының тәжірибеде көп қолданылатынын, ең бастысы оқу үрдісінде маңызы басым екендігін атап көрсетеді. Жазба жұмыстарының ішіндегі күрделісі деп шығармаға тоқталады, оның талаптары мен түрлеріне ерекше талдау жасайды. Қ.О. Бітібаева: «Мектептегі ең көп тараған, тәжірибеде жиі пайдаланатын жазба жұмыстардың ішінде күрделісі де, ең маңыздысы да шығарма жұмыстары болып табылады. «Шығарма» деген сөздің негізінде «шығару» деген ұғым жатады (яғни, ойдан шығару, ойлап шығару)» [7; 238]. Әдіскер-ұстаздың зерделеуіне сүйенсек, тұлғаның шығармашылық, танымдық қабілетін ашуда жазба жұмысының күре тамыры шығарма екендігін негіздейді, сондай-ақ шығарма жаздырудың мақсаттарын жіктеп көрсетеді. Бұл тіл ұстарту, тіл дамыту жұмыстарында көрініс тапқанымен, оқушының білім сапасының ғана емес, жеке басының ішкі мүмкіндігін, дарын көзін ашуға негіз болады. Тұлғаның өз білімін көрсетуіне, мүмкіндігін танытуына, қабылдауы, ой-қиялы, тіл шеберлігі сынды жан-жақты қабілетін көрсетуіне тиімді.

Шығарма — мектептегі жазба жұмысының ішінде кеңінен тараған әрі шығармашылық жұмыстың жемісі. Оқушының тәжірибеде алған білімін шығармашылық қабілетімен ұштастыра отырып, жеткізе білу шеберлігін талап еткен жеке жұмысы. Шығарманың сәтті болуы, мақсатқа жетуі үшін тақырып пен мәтінге ерекше көңіл бөлген дұрыс. Әдіскер-ғалым Т. Ақшолақовтың: «Шығарма шаңырағы сөз арқылы көтеріледі», — деген пікірі көркем мәтіннің шығармадағы маңызын дәлелдейді [8; 4]. Яғни, шығарманың мәтіні оқушының қиялына, шығармашылық ойлауына түрткі болатындай ұсынылғаны тиімді. Көркем сөздің қуатын жандандыра отырып, шығарманың реңін келтірудің өзі, ой мен сөзді бір арнаға тоғыстырып, ең бастысы сыни көзқарасын таныту, өз ойы, пайымдауы, қорытындысы бар шығармашыл тұлғаны қалыптастыру — қазіргі күннің талабы.

«Шығармашылық дегеніміздің өзі ізденімпаздықтан туады. Баланың өзіне деген сенімін туғызу, өзінен шығармашылық қасиет, қабілет іздете білу, өмірден өз орнын, лайықты, дұрыс, таза орнын тапқыза білудің қаншалықты қиын екені де түсінікті. Бұл мәселелер — бүгінгі замандағы білім беру ісінің күретауы», — дейді Қ.О. Бітібаева [9; 3]. Яғни, шығармашыл тұлғаны қалыптастыруда ұстаздарға да аса жауапкершіліктің жүктеліп отырғанын атап көрсетеді. Тұлғаның өзін-өзі тануына, өз мүмкіндігін пайдаланып, өзінің қабілетін ашуына негіз болатын ұстаздарға әр оқушының қабілетін, талантын ашуда шеберлік, шығармашылық ізденіс қажеттігі талап етілуде.

Төменде өз іс-тәжірибемізден туындаған жазба жұмысының түрінен тапсырмалар ұсынып отырмыз.

Тапсырма: Шығарма-суреттеме (Модельге негізделген).

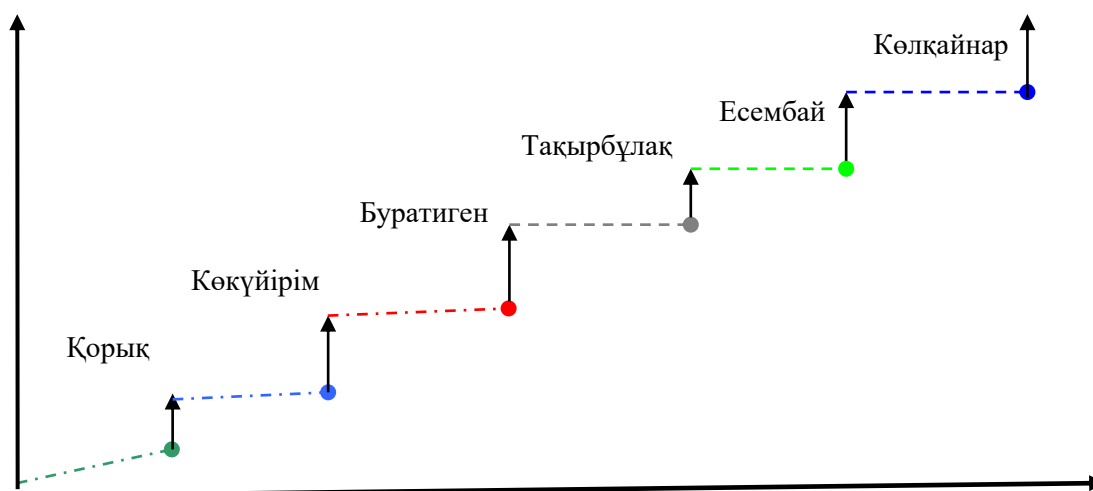
Жүру барысы:

І кезең. «Бала Абаймен ауылға...» модель, макет, графика құру (1-кесте).

Ескерту: «Абай жолы» («Қайтқанда») роман-эпопеясы бойынша бала шәкірттің Қорықтан шығып, еліне жеткенге дейінгі аралықтағы елді, мекендерді сипаттап, макет, карта, графика (өз қалауымен) түсіру.

1 кесте

Модель үлгісі:

1-сурет. Модельге негізделген шығарма-суреттеме

II кезең. «Өнер сайысы» шығармашылық жұмыс (2-кесте).

Ескерту: Оқушылар өзі қалаған елді, мекендерді өз қиялына, шығармашылық ойлау қабілетіне ерік бере отырып, сипаттап жазу. Мәтіннің түпнұсқасынан ашақтамай, негізгі сипатын сақтап жазу.

2 кесте

Қаламгер жазғаны М.Әуезов «Абай жолы» роман-эпопеясының «Қайтқанда» бөлімі	Өз жазғаным
Көлқайнар Есембай-Найзатас Буратиген Тақырбұлақ	

Мәтін үлгісі

«Күн ұзын аттан түспей, өзге жүргінішілерден оқ бойы алда отырған. Кей-кейде өзіне таныс Көкүйірім мен Буратиген, Тақырбұлақ сияқты қоныс-құдықтардың тұс-тұсына келгенде бала оқшау шығып, астындағы жарау құла бестісін ағызып-ағызып та алады...

Ал «Қарауыл биігі анау, жасырын жырасы мынау» деген Есембай-Найзатастар болса, ол Абайдың өз аулының аса мәлім қоныстары. Көктем мен күз уақыттарында, жылына екі рет осы жерлерге Құнанбай ауылдары келіп қонып, ұзақ уақыт отырып, жайлап кететін. Анай көрініп тұрған төскейдің сай-саласы, бие бауы, ауыл-қонысы, қой өрісі — барлығы соншалық таныс, жақын» [10; 7].

III кезең. «Ұлылар үндестігі». «Абай дәстүрі Әуезов мұрасында» (3 кесте).

3 кесте

Абай Құнанбаев «Жазғұтырым» өлеңі	М.Әуезов «Абай жолы»

IV кезең. Бағалау, қорытындылау кезеңі.

3. Оқу, талдау, бағалау жұмыстары шығарма-суреттеме тапсырмасы аяқталған соң жүргізіледі.

Төмендегі мәселелерді ескеру ұсынылады:

- Мәтіндегі суреттемелер дұрыс қолданыс тапқан ба?
- Суреттеме жазудағы шығармашылық қабілетін көрсете алды ма?
- Суреттемелер мен түпнұсқаның үндестігі байқалды ма?
- Тапсырма оқушының өзіндік ойы, ізденісімен толықтырылған ба?
- Сауаттылығы, жазу мәдениеттілігі сақталынған ба?

Күтілетін нәтиже:

- Оқушылар қазақ тілінен алған теориялық білімін тәжірибеде қолдануға төселеді;
- көркем мәтінді оқуға, дұрыс талдай білуге дағдыланады;
- жазылым дағдысы қалыптасады;
- функционалды сауаттылығы артады;
- шығармашылық жұмыстарға төселеді;
- «Абай жолы» эпопеясын оқуға деген қызығушылықтары артады.

Қорытындылай келе, жазба жұмысының бұл түрі тұлғаның өз мүмкіндігін, шығармашылық ойлауын танытуға жол ашады. Дәстүрден тыс жүргізіліп отырған жазылым әрекеті оқушының жеке ізденісіне, білімді өз еркімен қолдануының негізін қалайды. Ең бастысы, жазылым әрекетіне төселеді, тұлғаның ой еркіндігіне, ауызша, жазбаша сөйлеу тілінің дамуына түрткі болады. Тапсырмада жаттандылық, бірізділік талаптары байқалмайды, керісінше жеке тұлғаның ішкі мүмкіндігінің ашылуына, креативті ойлау, шығармашылық қабілетін танытуға ықпалы зор. Сондай-ақ, көлемді туынды «Абай жолы» роман-эпопеясын оқуға деген қызығушылықтарын қалыптастырады. Шығарма еркін әрі тың тақырыпта беріліп отыр, сондықтан да оны орындау барысында да тың ізденістердің шығатыны анық. Ұсынылып отырған мәтінді жетік білген оқушыға жазылым әрекетін орындау қиындық туғызбайды. Ең бастысы, тұлғаның өзін-өзі тану, өзін-өзі таныту сынды ішкі мүмкіндіктерін жетілдіріп, дамыту үшін модельге негізделген шығарма-суреттеменің маңызы зор.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Тоқаев Қ.-Ж.К. Қазақстан халқына Жолдауы / Қ.-Ж.К. Тоқаев // «Егемен Қазақстан» газеті, 2020.
- 2 Бітібаева Қ.О. М. Әуезов шығармашылығын оқыту / Қ.О. Бітібаева. — Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1994. — 94 б.
- 3 Бітібаева Қ.О. Әдебиет пәнін оқытудың тиімді жолдары / Қ.О. Бітібаева. — Алматы: Рауан, 2009. — 200 б.
- 4 Бітібаева Қ.О. М.Әуезов туындыларын мектепте оқыту / Қ.О. Бітібаева. — Алматы: Мектеп, 2002. — 120 б.
- 5 Бітібаева Қ.О. Әдебиетті оқыту әдістемесі / Қ.О. Бітібаева. — Алматы: Рауан, 1997. — 288 б.
- 6 Жұмақасова Б.Д. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі / Б.Д. Жұмақасова. — Алматы: Қыздар университеті, 2015. — 242 б.
- 7 Бітібаева Қ.О. Әдебиетті оқыту әдістемесі / Қ.О. Бітібаева. — Алматы: Рауан, 1997. — 288 б.
- 8 Ақшопалов Т. Көркем шығармаға талдау жасау / Т.Ақшопалов. — Алматы: Мектеп, 1983. — 192 б.
- 9 Бітібаева Қ.О. Әдебиетті оқыту әдістемесі мен технологиясы / Қ.О. Бітібаева. — Алматы: Мектеп, 2003. — 336 б.
- 10 Әуезов М.О. «Абай жолы» роман-эпопея / М.О.Әуезов. — Алматы: Жазушы, 2007. — 384 б.

М.К. Мукашева, Ф.Ш. Оразбаева, А.М. Картаева

Способы развитие навыка письма на основе романа-эпопеи М.Ауэзова «Путь Абая»

Методика преподавания по новой технологии К.О. Битибаевой

В статье рассмотрены проблемы изучения навыка письма на основе романа-эпопеи М. Ауэзова «Путь Абая» по технологии методиста Битибаевой Канипы Омаргалиевны. Рассмотрение методов и инновационных технологий обучения роману-эпопее М. Ауэзова «Путь Абая» является актуальным вопросом в современной образовательной системе. Подробно рассмотрена методика Канипы Битибаевой в

работах «Обучение произведениям Ауэзова в школе», «Обучение произведениям М. Ауэзова». В основной части работы рассмотрены различные виды заданий по изучению романа-эпопеи М. Ауэзова «Путь Абая», направленные на сопоставление ценностей национальной культуры и мировой культуры. Предложены разнообразные задания, которые приводят к умению свободно выражать свои мысли, критические взгляды посредством письменной деятельности. Продемонстрированы виды творческих письменных заданий, которые приводят к формированию умений писать текст в разных жанрах, планировать по тексту, проявлять творческие способности, выражая критический взгляд. Показаны новые способы обучения навыкам письма на основе романа-эпопеи М. Ауэзова «Путь Абая» по технологии К. Битибайевой. В заключительной части статьи автор, проанализировав эффективность письменных заданий, предложенных на основе романа-эпопеи «Путь Абая», показывает ожидаемые результаты.

Ключевые слова: сочинение, творческое мышление, замысел, модель, произведение-иллюстрация, монолог, роман-эпопея, творчество.

M.K. Mukasheva, F.Sh. Orazbaeva, A.M. Kartaeva

The development of writing activity based on the epic novel by M.Auezov «The Way of Abai» (K. Bitibayeva's method of teaching with the help of new technologies)

The article is devoted to the study of written works based on the epic novel by M. Auezov "The Way of Abai" according to the technology of the methodologist Bitibayeva Kanipa Omargaliyevna. Consideration of methods and innovative technologies for teaching the epic novel by M. Auezov "The Way of Abai" is a topical issue in the modern educational system. The methodology of Kanipa Bitibayeva is considered in detail in the works "Teaching Auezov's works at school", "Teaching M. Auezov's works". In the main part of the epic novel by M. Auezov "The Way of Abai" to understand the student through a comparison of the values of national culture and world culture; There are various tasks that lead to the ability to freely express one's thoughts, critical views through written activity. Effective texts are collected in accordance with the tasks set, ways and methods of their implementation are presented. New ways of teaching writing the epic novel by M. Auezov "The Way of Abai" using the technology of K. Bitibayeva are shown. In the final part of the article, the author analyzes the effectiveness of the written assignments proposed by M. Auezov based on the epic novel "The Way of Abai" and shows the expected results. It is concluded that a person learns such activities as self-learning, self-knowledge, search, discovery, use, functional literacy, the ability to raise the acquired knowledge to a creative level through their own research.

Keywords: essay, creative thinking, idea, model, illustration, monologue, epic novel, creativity

References

- 1 Toqayev, Q.-Zh.K. (2020). Qazaqstan khalkyna Zholdauy [Address to the people of Kazakhstan]. *Egemen Qazaqstan* [in Kazakh].
- 2 Bitibayeva, Q.O. (1994). M. Ayezov shygarmashylygyn oqytu [Teaching M. Auezov's creativity]. Almaty: Respublikalyq baspa kabineti [in Kazakh].
- 3 Bitibayeva, Q.O. (2009). Adebiet panin oqytudyn tiimdi zholdary [Effective ways of teaching literature]. Almaty: Rayan [in Kazakh].
- 4 Bitibayeva, Q.O. (2002). M. Ayezov tuyndylaryn mektepte oqytu [Teaching Mukhtar Auezov's works at school]. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 5 Bitibayeva, Q.O. (1997). Adebietti oqytu adistemesi [Methods of teaching literature]. Almaty: Rauan [in Kazakh].
- 6 Zhumaqayeva, B.D. (2015). Qazaq adebiyatin oqytu adistemesi [Methods of teaching Kazakh Literature]. Almaty: Qyzdar unibersiteti [in Kazakh].
- 7 Bitibayeva, Q.O. (1997). Adebietti oqytu adistemesi [Methods of teaching Literature]. Almaty: Rauan [in Kazakh].
- 8 Aqsholaqov, T. (1983). Korkem shygarmaga taldau zhasau [Analysis of a work of art]. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 9 Bitibayeva, Q.O. (2019). Adebietti oqytudyn inovatsialyq adistemesi, tekhnologiasy [Innovative methods and technologies of teaching of literature]. Almaty: Qazaq unibersiteti [in Kazakhstan].
- 10 Auezov, M.O. (2007). Abai zholy roman-epopeyasyny [Novel-epic "the way of Abai"]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Aitzhan, D.K.** — PhD student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e—mail: dauletk8574@mail.ru
- Alkaya, Y.** — PhD of philology sciences, Professor, Firat University, Elazig, Turkey. E—mail: alkaya16@gmail.com
- Alpysbaeva, A.K.** — Master of Philological Sciences, Assistant Professor, Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan. E—mail: jarasai160515@mail.ru
- Alshynbayeva, M.A.** — PhD student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e—mail: a_moon86@mail.ru
- Alshynbekova, M.S.** — PhD student, Faculty of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. Corresponding author's e—mail: madok.17@mail.ru
- Assanbayeva, E.B.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. Corresponding author's e—mail: www.eldana@mail.ru
- Faruk Atesh, O.** — PhD, Kastamonu University, Turkey. E—mail: omerfarukatas34@gmail.com
- Filimonova, A.P.** — PhD student, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e—mail: alexfilia@yandex.ru
- Jatothu, N.** — PhD, University of English and Foreign Languages, Hyderabad, India. E—mail: vik_va@bk.ru
- Kaliev, B.A.** — Candidate philological sciences, Associate Professor of Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: Kaliev_69@mail.ru
- Kartaeva, A.M.** — Doctor of Philological Sciences, Professor, East Kazakhsnan University named after S. Amanzholov, Ust—Kamenogorsk, Kazakhstan. E—mail: kartaeva2011@mail.ru
- Kenzhalin, K.K.** — PhD, Associate Professor, Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E—mail: kenkk@mail.ru
- Kenzhegaliev, S.A.** — Candidate philological sciences, Associate Professor of Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E—mail: Sayan582@mail.ru
- Kozlovskaya, N.V.** — Doctor of Philological Sciences, Head of Postgraduate Education Department, Institute for Linguistic Research, Russian Academy of Sciences, Saint Petersburg, Russian Federation. E-mail: mnegolosbyl@gmail.com
- Lichman, E.Yu.** — PhD, Professor, Pavlodar pedagogical University, Pavlodar. E-mail: lichmane@mail.ru
- Mazhitaeva, Sh.** — Doctor Philological Sciences, Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. E—mail: s_mazhit@mail.ru
- Mukasheva, M.K.** — PhD student, East Kazakhstan University named after S. Amanzholov, Ust—Kamenogorsk, Kazakhstan. Corresponding author's e—mail: mukasheva.m77@mail.ru
- Nurtazina, M.B.** — Doctor of Philology, Professor of the Department of Theoretical and Applied Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: maral0204@mail.ru

-
- Omasheva, Zh.M.** — PhD, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. E—mail: omzhan@list.ru
- Orazbaeva, F.Sh.** — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E—mail: f_orazbaeva@mail.ru
- Ordabaeva, Z.Z.** — Master of Philological Sciences, Senior Lecturer, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. E—mail: ordabaevazz@mail.ru
- Ospanova, G.E.** — Master of Philological Sciences, Assistant Professor, Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan. E—mail: gulbaxram.ospanova@bk.ru
- Shaibakova, D.D.** — Doctor Philological Sciences, Professor, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: damina1shaibakova@gmail.com
- Shakhputova, Z.Kh.** — PhD student of the Department of Theoretical and Applied Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: zukhrakhad@mail.ru
- Shigabiyeva, A.I.** — Master of Humanities Sciences, Senior Lecturer, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e—mail: dupleva.anna@mail.ru
- Smailova, A.Sh.** — Master of Philological Sciences, Senior Teacher, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e—mail: son-ti70@mail.ru
- Soylemez, O.** — Doctor, Professor, Kastamonu University, Turkey. Corresponding author's e—mail: soylemezo@kastamonu.edu.tr
- Telgozhayeva, K.S.** — Master of Translation Studies, Senior Lecturer, Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after G. Daukeyev, Almaty, Kazakhstan. Corresponding author's e—mail: Kulan832702@mail.ru
- Rakhymbayeva, B.O.** — Master of Philological Sciences, Senior Teacher, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. E—mail: bagir2201@mail.ru
- Ramazanova, Z.S.** — Candidate philological sciences, Associate Professor of Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: zhanara_sembek@mail.ru
- Rapisheva, Z.D.** — Candidate of Philological Sciences, Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. E—mail: r_zhanat@mail.ru
- Yermekbayeva, M.A.** — PhD student, Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. Corresponding author's e—mail: maira_08@mail.ru
- Zhanuzakhova, K.K.** — Tutor of Central Kazakhstan Academy, Karaganda, Kazakhstan. E—mail: Kar-la85@mail.ru
- Zhumanbekova, N.Z.** — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, L.N Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E—mail: zhumanbekova_nz@enu.kz
- Zhunosova, M.K.** — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. Corresponding author's e—mail: ZhunosovaMK@mail.ru

2022 ЖЫЛҒЫ
«Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология»
журналында жарияланған мақалалардың көрсеткіші

Указатель статей, опубликованных в журнале
«Вестник Карагандинского университета. Серия Филология»
в 2022 году

Index of articles published in
«Bulletin of the Karaganda University. Philology Series»
in 2022

№ б.
№ с.
№ р.

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ
ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

<i>Abasilov A., Kenes A.</i> Language policy: CIS and Kazakhstan experience	3	56
<i>Alshynbayeva M.A., Omasheva Zh.M., Mazhitaeva Sh.M.</i> Symbolism of the number «seven» in English and Kazakh	4	63
<i>Alshynbayeva M.A., Vesselinov D., Kartova Z.K.</i> Language reflections of the concept of the sacred in the Kazakh worldview	2	74
<i>Balmagambetova Zh.T., Ayupova G.K., Karimbek A.E.</i> Borrowing as a way of enrichment of the tourism terminology in the Russian language	1	14
<i>Beknazarova U.</i> Linguistic Metaphor of Time Concept in Kazakh Cognition	1	102
<i>Engel N.V., Omarova A.M., Zhuman A.K.</i> Analysis of the usual significance of the public value – the concept of “professionalism” in the conceptual comparative aspect in Russian and English languages	2	20
<i>Filimonova A.P., Rapisheva Z.D., Kozlovskaya N.V.</i> Book concept in dystopia: To the question of genre determination	4	24
<i>Karagulova B., Sapina S., Jakub Konechny.</i> Evolutionary processes of common Turkic lexemes	3	84
<i>Kelmaganbetova A.S., Luchik M.</i> Non-verbal means of communication of young people	1	95
<i>Khassenov B.R., Adilova A.S., Tuite E.E., Ibrayeva A.G.</i> A new approach in linguistics.....	2	34
<i>Kucherenko O.F., Kuanysheva A.B., Keller-Deditskaya E.R.</i> The corpus of borrowings and their functioning in the medical terminology of Kazakhstan (on the material of professional periodicals).....	1	54
<i>Manasbaeva N.Sh., Bakenova A.M., Sabitova L.S., Rapisheva Zh.D., Dyakonova E.S.</i> Peculiarities of adjectives in the Kazakh language.....	3	25
<i>Mudrovskaya A.M., Kozlovskaya N.V.</i> The concept of “ugliness” in Russian linguistic culture: methods of objectification	1	89
<i>Onalbayeva A.T., Zhumagulova B.S., Cunde Cui.</i> Ethnocultural and communicative features of the Kazakh gastika	3	20
<i>Rakhmetova A.T., Shevlyakova L.R., Antonova E.M., Tynbyayeva G.S., Luchik M.</i> Lexicographic experience of the youth lexicon description	3	35
<i>Shakhmetova N.A., Bekbossynova A.Kh., Bezhina V.V.</i> Ergonomic potential of multicultural onomastic space	3	93
<i>Shigabiyeva A.I.</i> «Categorization and representation in the language of the lexico-semantic field of the concept of «space».....	4	17
<i>Sobirova R.</i> Lexico-semantic relationships in the names of household items	1	83
<i>Telgozhayeva K.S., Alkaya Y.</i> Expressiveness and emotivation of kazakh scientific text.....	4	85
<i>Vesselinov D., Yordanova M.</i> The influence of the French language on the names of the Bulgarian and Turkish media	2	7
<i>Zhapparova T.Ye., Shaibakova D.D., Arikan A.</i> The progressing from “chaos to order” in the language system	1	6

<i>Zhunusova M.K., Ordabaeva Z.Z., Alpysbaeva A.K., Ospanova G.E. Semantic-stylistic features of the initial and final sentences of the text (on the example of the genre of the story)</i>	4	33
<i>Алиынбекова М.С., Жуманбекова Н.З. Қазақ, орыс, ағылшын, қытай тілдеріндегі фразеологиялық бірліктерді салыстырмалы талдау</i>	4	92
<i>Альжанова А.И., Мажитаева Ш., Балмагамбетова Ж.Т. К проблеме определения стратегий при прямом и опосредованном переводе.....</i>	2	26
<i>Асанбаева Е.Б. Тілдік пәндерді оқытуда кино дискурсын қолданудың артықшылықтары.....</i>	4	78
<i>Аюпова Г.К., Тілеуі Қ.Е. Стиль құбылысы: лингвистика және поэтика</i>	3	78
<i>Баймырза А.А., Фазылжанова А.М., Серікбаева А.Д., Пиызбаева А.Б., Дүйсенев Қ.Қ. Жаңа әліпби мен емле ережелерін енгізудегі қауіптер.....</i>	1	28
<i>Балабекова М.А., Хан Н.К. Языковая конвергенция в текстах средств массовой информации</i>	2	13
<i>Ергалиева С.Ж., Асанбаева Е.Б., Сахариева А.Ж. Текст политического интернет-комментария как объект виртуальной культуры: лингвоаксиологический анализ</i>	1	62
<i>Жакупова А.Д., Балмагамбетова Ж.Т. Мотивационная рефлексия — объект сопоставительной мотивологии</i>	2	80
<i>Жақытов Ж.А. Ұлы жібек жолындағы қазақ астионимдері.....</i>	3	71
<i>Жаңабекова А., Тоқмырзаев Д., Пірманова К., Тлегенова Г. Қазақ ұлттық пернетактасында қазақ әріптерін орналастыру принциптері</i>	1	69
<i>Жауыншиева Ж.Б., Киынова Ж.К., Жандыкеева Г.Е. Семантические оппозиции определенности–неопределенности в выражении количественных смыслов в разнотипных языках</i>	2	52
<i>Джамату Н., Калиев Б.А., Рамазанова Ж.С. Общая характеристика имени существительного в языке телугу</i>	4	53
<i>Жумашева К.Б., Шоқым Г.Т. Гендерлік метафора – әлемнің тілдік бейнесіндегі құнды көрсеткіштерді бағалау құралы</i>	2	67
<i>Жұмабаева Ж., Аманбаева А. Қазақ тіл біліміндегі фонетикалық және фонологиялық транскрипция</i>	3	50
<i>Казкенова А.К., Кадырова Г.Р., Аманов А.Ш. Творительный падеж в русских письменных текстах студентов-казахов (по данным Русского учебного корпуса).....</i>	2	59
<i>Кенжалин Қ.К., Ермакбаева М.А. Қазақ және түрік мақал-мәтелдерінің лексика-семантикалық сипаты</i>	4	99
<i>Кенжебулатова Д., Григорьева И.В. К вопросу исследования языковой личности IT-специалиста ...</i>	3	13
<i>Кенжеғалиев С.А., Айтжан Д.К., Жанұзахова Қ.Қ. Бейвербалды амалдардың коммуникациядағы маңызы</i>	4	45
<i>Күдерінова Қ., Байтелиева Ж., Дүйсебекова Ж. Көптілді қазақ жастары және мемлекеттік тіл</i>	1	36
<i>Мудровская А.М. Из опыта исследования концепта «красота»: свободный ассоциативный эксперимент</i>	3	65
<i>Тазабекова Г.Б. Жапон тіліндегі «көз» соматизмімен қолданылатын фразеологизмдерді қазақ тіліне балама тәсілі арқылы аудару ерекшеліктері.....</i>	1	46
<i>Түлегенова М.К., Жунусова Ж.Н., Вальтер Х. Профессиональный социолект как социально-детерминированная подсистема литературного языка</i>	2	43
<i>Түйте Е.Е. Қасым Аманжолов шығармаларының тілдік ерекшеліктері: ұлттық сипатты танытатын лексика</i>	3	7
<i>Тұяқбаев Ғ.Ә., Абасилов А.М., Сарышова К.С. Қазақ тіліндегі топоним-логоэпистемалар</i>	1	76
<i>Тымболова А.О., Калыбаева К.С., Мурзинова А. Қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің құрамында сақталған тарихи уәждер.....</i>	3	44
<i>Уайханова М.А., С.В. Оленев С.В., Ергалиев К.С. К вопросу о ценностной национальной картине мира казахстанского интернет-комментатора.....</i>	3	102
<i>Хамитова Ш.А., Адилова А.С., Тайшыбай З.С. Ағылшын тіліндегі түркі кірме сөздерінің қолданылуы</i>	1	22
<i>Шайбакова Д.Д. Генерализация научных идей в лингвистике</i>	4	6
<i>Шахмуртова З.Х., Нуртазина М.Б. Репрезентация дискурсопорождающих концептов в автохтонном художественном тексте.</i>	4	69

**ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ
RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY**

<i>Smagulov Zh.K., Kalybekova K.S., Bazhikeev K.K.</i> Studying the heritage of leaders of Alash in the years of independence	2	125
<i>Soylemez O., Faruk Atesh O.</i> The image of mangurt in the story 'Grey Fierce' (Kokserek) by M. Auezov .	4	106
<i>Takirov S.U., Zhakulaev A.M.</i> Searches in Kazakh drama in the totalitarian system	1	124
<i>Джунисова А.А., Калдыкозова С.Е.</i> Жанровая форма и метод изображения в сказке «Несмеяна-царевна».....	1	131
<i>Жарылғанов Ж.Ж., Оразова Б.</i> Қасым Аманжолов — көркем аударма шебері.....	1	110
<i>Айтмұхамбет Ж.Ә., Айтүганова С.Ш., Мирзахметов А.А., Курмамбаева К.С., Абай</i> өлеңдеріндегі көркем этнография.....	3	121
<i>Құрманбайұлы Ш.</i> «V» бүркеншік есімімен жарияланған еңбектердің Әлихан Бөкейханға қатыстылығы туралы.....	2	89
<i>Личман Е.Ю.</i> Темы и образы православия в поэзии и живописи современных сибирских авторов ...	4	112
<i>Мустояпова А.Т.</i> «Женское лицо» литературы	3	110
<i>Нұрғали Қ.Р., Амангелді М.Д.</i> Система мотивов в лирике Б. Канапьянова	2	109
<i>Сегизбаева К.К., Штукина Е.Э., Котлярова Т.Я.</i> Спорный текст как объект лингвистического исследования.....	3	129
<i>Сыздықова Б.Е.</i> Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі «періге ғашық болу» мотиві (Қ. Мұбарак әңгімелерінің негізінде)	2	117
<i>Тағұдретова Б.Б.</i> М.Байғұт шығармаларындағы әлеуметтік шындық және замандас бейнесі.....	2	101
<i>Уразаева К.Б., Ерик Г.</i> «Сказка о царе Салтане» А. Пушкина. Парадокс и метод работы писателя с русской народной сказкой	1	137
<i>Хамзина Қ.М., Оспанғалиева М.Т., Кадина Ж.З.</i> Қасым Аманжолов поэзиясының көркемдік-эстетикалық ізденіс сипаттары.....	1	117

**ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН
CURRENT ISSUES OF METHODOLOGY OF TEACHING PHILOLOGICAL DISCIPLINES**

<i>Khulanbay G., Alibayeva N.A., Sateeva B.S., Musakhan O.</i> Developing an analytical speech through supplements.....	3	142
<i>Yengsebay G.Y., Demchenko A.S.</i> Organization of student teamwork using interactive Trello technologies in order to effectively use educational resources and improve literary competencies	2	141
<i>Жарылғанов Ж.Ж.</i> Жоғары мектепте ұлттық әдебиетті зерттеу мен оқытудың әдіснамалық мәселелері	2	134
<i>Мұқашева М.Қ., Оразбаева Ф.Ш., Кортаева А.М.</i> М.О. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы бойынша жазылым дағдыларын дамыту жолдары (Қ. Бітібаеваның технологиясы негізінде) ...	4	128
<i>Пономарева Л.Д.</i> Речетворческое развитие обучающихся в условиях трансформации языкового обрзования исследования.....	3	136
<i>Саяхмет С.С., Туманова А.Б.</i> Формирование тезауруса языковой личности будущего специалиста-филолога с позиций лингводидактики.....	2	151
<i>Смаилова А.Ш., Рахимбаева Б.О.</i> Ойын қазақ тілін оқытудың тиімді әдісі ретінде	4	122

**СЫН ПІКІР
РЕЦЕНЗИИ
REVIEWS**

<i>Хан Н.К.</i> Рецензия на монографию профессора Софийского университета «Св. Клемент Охридский» М. Йордановой «Лингводидактические особенности обучения падежной системе турецкого языка студентов-болгар»	2	161
--	---	-----